

Uppdrag: Fördjupade riksintressebeskrivningar, Södra
Örebro län , 256074

Titel på rapport: Riksintressen - Södra Örebro län
Status: Slutversion
Datum: 2016-02-29

Medverkande

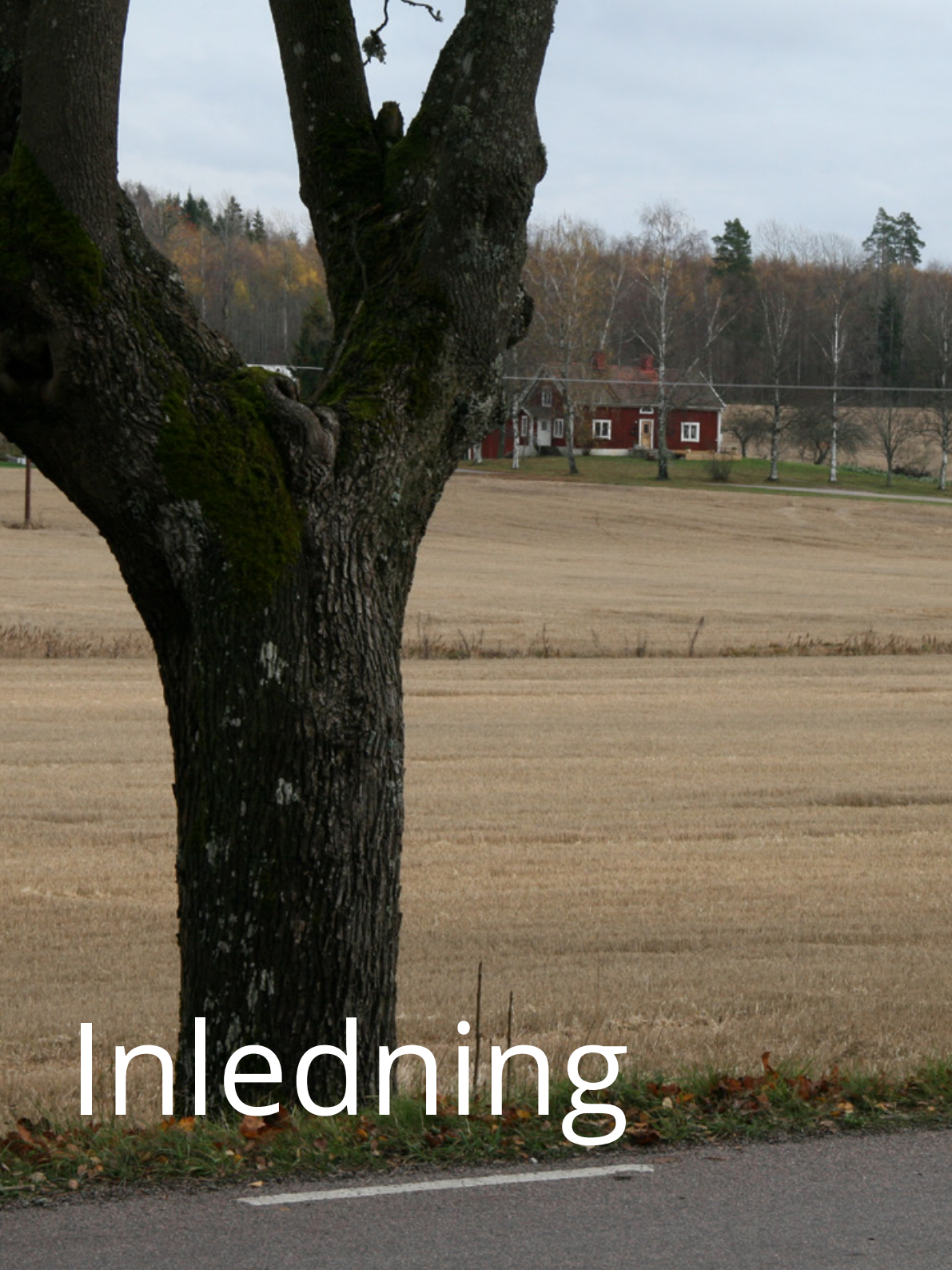
Beställare: Länsstyrelsen Örebro län
Kontaktperson: Mia Geijer
Konsult: Tyréns AB
Uppdragsansvarig: Therese Fast, Tyréns AB
Handläggare: Cecilia Pantzar, Anne Philipson Jancke,
Tyréns AB

118 86 Stockholm
Peter Myndes Backe 16
www.tyrens.se

Innehållsförteckning

Inledning	4		
Ett län med många landskap	6		
Fördjupad analys - teman	10		
Agrara mönster	10		
Rösavi	17		
Svinnersta	24		
Hardemo	31		
Hjortsberga	39		
Tarsta	45		
Västra och Östra Nordhult	50		
Herrgårdsmiljöer	55		
Boo-området	60		
Edö – Stjersund	68		
Esplunda	75		
Hjälmarsberg	82		
Skävesund	88		
Käggleholm	94		
Skagershult – Bålby	101		
Bergsbruksmiljöer	107		
Vena gruvfält	113		
Brevens bruk	118		
		Skyllberg	125
		Karlsdal	131
		Dylta bruk	137
		Lekhyttan	142
		Stads- & tätortsmiljöer	148
		Askersund	158
		Laxå	165
		Karlskoga	171
		Åmmeberg	184
		Sockencentrum- & kyrkliga miljöer	190
		Glanshammar	194
		Kumlaby	201
		Vintrosa	208
		Täby	213
		Ramundeboda	208
		Täby	217
		Ramundeboda	208
		Lerbäck	223
		Referenser	228

Inledning

Uppdraget omfattar framtagande av fördjupade riksintressebeskrivningar inom kommunerna Örebro, Karlskoga, Laxå, Askersund, Hallsberg och Kumla i södra Örebro län, med undantag för Drumlinområdet, Karlslund, Rosta, Baronbackarna och Centrala Örebro. Utredningen innefattar sammanlagt 30 områden av riksintresse för kulturmiljövården, varav fyra utgör så kallade utredningsområden (Kumlaby, Rösavi, Skagershult – Bålby och Käggleholm) och ett förslag till nytt riksintresse (Kv. Hurtig, Karlskoga). För dessa ska analysen leda fram till ett ställningstagande kring områdenas framtida status som riksintresse.

Södra Örebro län karaktäriseras av ett varierat och mångsidigt landskap - ett Sverige i miniatyr. Tivedens djupa skogar och karga berg möter norra Vätterns sötvattensskärgård, småbrutna odlingslandskap följer dalgångar och utmed Hjälmarens brer den flacka, uppodlade Närkeslätten ut sig. Det variationsrika landskapet är resultatet av människors arbete, sociala organisation och samspelet mellan människa och natur. Riksintressena uppvisar därmed en stor bredd både tidsmässigt och funktionellt, som på olika sätt ger uttryck för mångsidigheten i näringsmönster, ägostruktur och människors livsvillkor.

För att spegla de enskilda miljöerna gentemot drivkrafter och samhällsprocesser i en större regional och nationell skala har vi valt att arbeta tematiskt. I varje tema skissas bakgrundsbilder med fokus på de bärande kulturhistoriska berättelser som motiverar utpekandet av riksintressena:

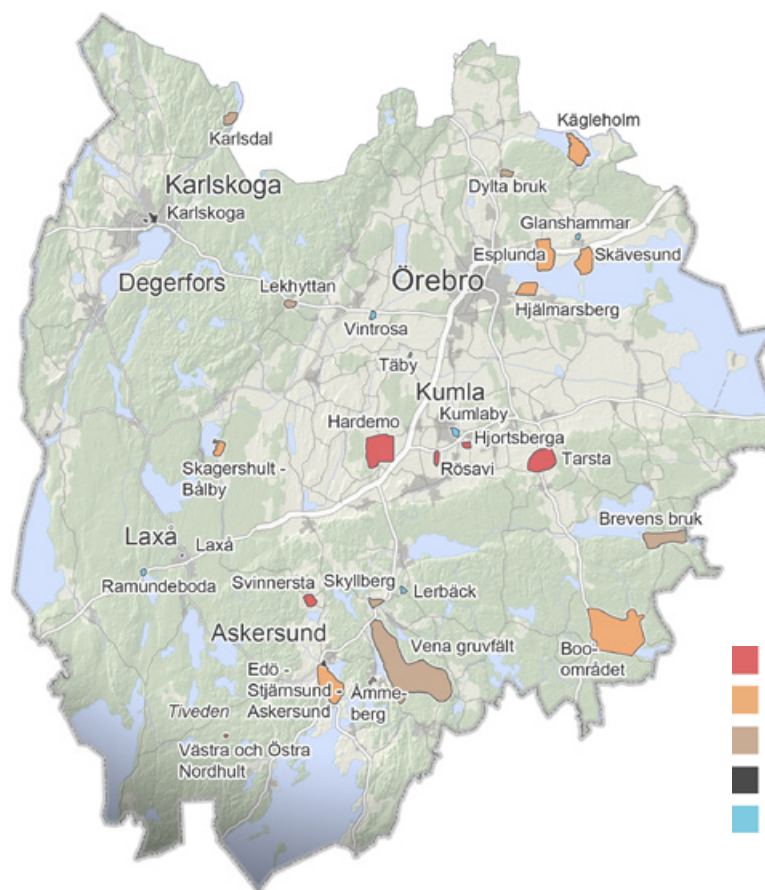
- Agrara mönster
- Herrgårdsmiljöer
- Bergsbruksmiljöer
- Stads- och tätortsmiljöer
- Kyrkliga miljöer

Varje riksintresse beskrivs och analyseras därefter med en kort bakgrund. I bedömningen av de enskilda miljöerna ingår förslag på vilka fysiskt avläsbara uttryck som bör kopplas till riksintressets nyckelbegrepp och förslag på justeringar både av avgränsning och av innehåll för att förbättra eventuella brister. De fysiskt avläsbara uttryck för riksintressets nyckelbegrepp som listas för varje riksintresse utgör grund för förslag till nya motiv- och uttryckstexter. Vi har lagt fokus på frågan vad som motiverar utpekandet av riksintresset och i mindre grad uppehållit oss vid allmänna värdebeskrivningar.

Till varje riksintresse hör en kortfattad beslutstext som anger vad som motiverar utpekandet och de fysiska uttryck som återspeglar den riksintressanta berättelsen. Under rubriken "Motivering" beskrivs den kulturhistoriska miljöaspekt som ligger till grund för urvalet. I "Uttryck för riksintresset" anges de objekt, strukturer, funktioner och samband m. m. som gör den riksintressanta berättelsen läsbar i landskapet, det vill säga de egenskaper som ska prägla miljön och som enligt miljöbalken inte får påtagligt skadas. Med läsbarheten avses möjligheterna att uppleva och förstå miljöns kulturhistoriska sammanhang. Ibland förekommer även rubriken "I området ingår även" där kulturhistoriska företeelser nämns som har bedömts som intressanta men som saknar funktionellt samband med den riksintressanta aspekten.

De begrepp som används för att uttrycka riksintressenas landskaps- och miljökaraktär har en nyckelbetydelse i beslutstexterna, genom att de uttrycker den riksintressanta

ressanta helhetsaspekt som i första hand ska tillvaratas. Identifiering av landskapets bärande berättelser samt de fysiskt avläsbara uttrycken som återspeglar dessa görs därför med utgångspunkt i riksintressets nyckelbegrepp. I Riksantikvarieämbetets "Landskaps- och miljötyper. En ordlista till riksintresseöversynen" (1996) ges kortfattade definitioner av nyckelbegreppen. Denna har använts för att förtydliga vilka kvaliteter som avses.

Ett län med många regioner

Örebro län visar upp många sidor och kan beskrivas som är ett geografiskt gränsland. Genom länet löper många gränser som skiljer landet i norr från landet i söder. Tvärs över länet går Norrlandsgränsen (Limes norrlandicus), skiljelinjen mellan Svealand och Norrland. Det låglänta mellansvenska lövskogspräglade jordbrukslandskapet övergår här i den barrskogsdominerade höglänta Norrlandsterrängen. De ädla lövträden ek, ask, lind och lönn har sina nordgränser i Örebro län, samtidigt som många nordliga arter har sina sydgränser i länets norra delar.

Norrlandsgränsen är inte bara en växtgeografisk gräns utan också en kulturgeografisk. Skillnader i exempelvis ägande och brukade har satt sin prägel på länets norra och södra delar. Det flacka mellansvenska slättlandet har gett goda möjligheter till odling medan det bergiga höglandet varit inriktat på bergsbruk, gruvdrift och boskapsskötsel. I den norra länsdelen, som hör till Bergslagens kärnområde, dominerades jordäggandet av bergsmän. I centrala Närke fanns en stor andel självägande bönder. Närkeslättns byar med omgivande fornlämningsmiljöer och medeltida kyrkor vittnar om en centralbygd med lång brukningskontinuitet. I de södra delarna av länet har också inslaget av stora jordäggande varit betydande. Bruk och adliga gods ägde stora markområden som brukades av arrendebönder och torpare. Här finns också flera av länets större städer och samhällen som uppstått med en nära koppling till bergsbruket.

Örebro län kan grovt sett delas in i tre huvudregioner. Nordvästra skogsbygden med Bergslagen och Kilsbergen. Södra skogsbygden, med Tiveden i väster och Tylöskogs höjdpå i öster och Hjälmarsänkan med Närkeslätten som bildar ett flackt och låglänt bälte genom länets centrala del. De mäktiga förkastningar som ramar in Närkeslätten utgör tydliga naturgeografiska barriärer mellan den öppna slätten och skogsbygderna i Tiveden, Tylöskog och Kilsbergen.

Geografiska skillnader i berggrunden och jordarternas fördelning har inneburit olika förutsättningar för människans bruk av landskapet. Bergslagen hör till Mellansveriges malmprovins och här återfinns en stor del av landets malmförekomster, knutna till den hästskoformade båge av malmförande bergarter som sträcker sig runt Mälardalen. Bergslagets malmprovins har utgjort basen för länets bergshantering med en koncentration till de norra och södra länsdelarna. Från berget har järnmalm, koppar, bly och zink utvunnits i stor skala.

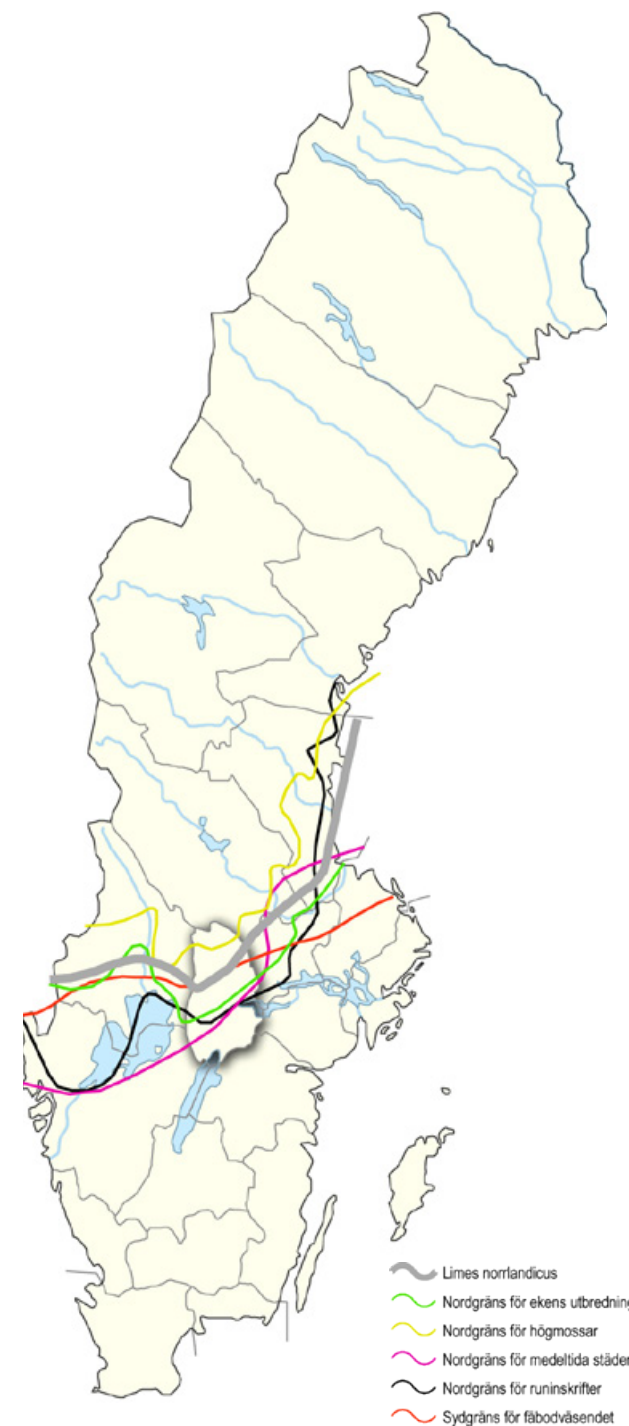
Bergarterna och deras vittringsprodukter har också haft inverkan på jordmånen och därigenom på floran och växtligheten. De bästa odlingsmarkerna finns på Närkeslätten som vilar på sedimentär berggrund i form av kalksten, ler- och alunskiffer. Kalksten ger upphov till näringsrika, bördiga jordar där floran ofta blir frodig och artrik. I länets skogsbygder tunnas jordtäcket ut och berget går ofta i dagen. De odlingsbara jordarna bildar här endast smala stråk mellan bergiga hållmarker.

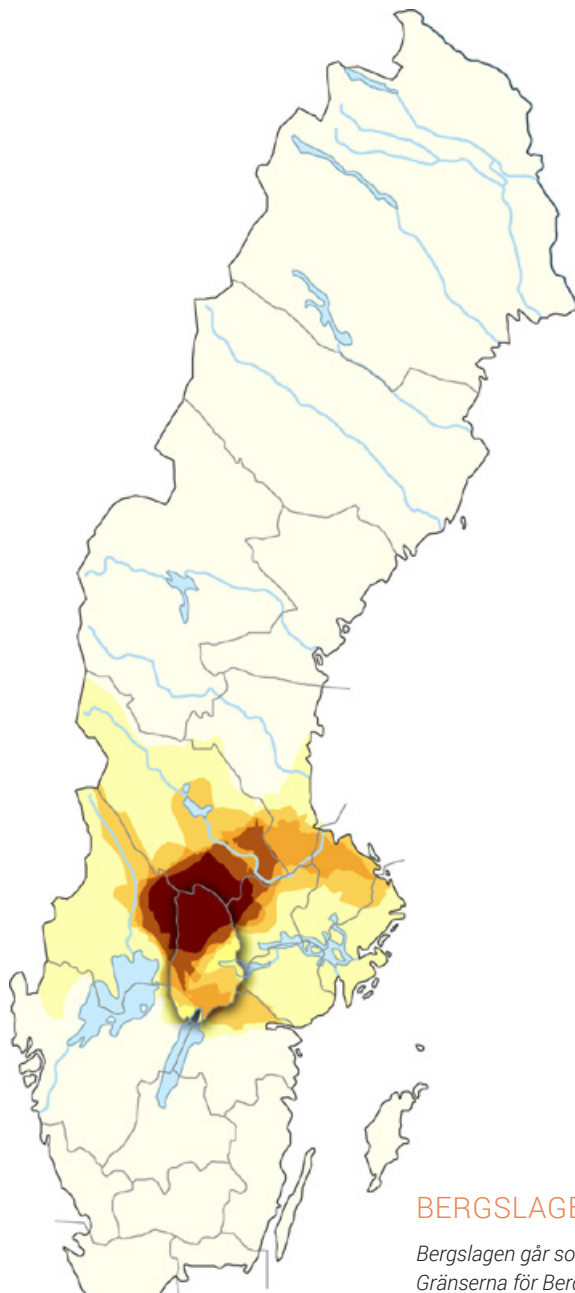
Rikssintressena i södra Örebro län omfattar såväl bruksmiljöer, stadsmiljöer, medeltida sockencentra, herrgårdar och byar och illustrerar sammantaget lokalsamhällets sociala organisation under olika tidsskeden. De enskilda miljöerna bär på något specifikt och eget som bara kan upplevas och förstås just här. Minnen och historia som behöver platsen för att kunna berättas. Samtidigt ingår miljöerna i en vidare näringsgeografisk, ekonomisk och politisk kontext som starkt påverkat samhällsutvecklingen.

I flera av rikssintressena avspeglas stora och paradigmatiske förändringar av landskapet. Miljöerna bildar därmed komponenter i flera större berättelser om Sveriges utveckling. Jordbruksreformernas, bergsbrukets och godspolitikens roll i nationsbygget, urbaniseringen av landsbygden, Sveriges omvandling från jordbrukssamhälle till industrisamhälle och övergången från folkhem till globalisering är några av dessa större berättelser.

LIMES NORRLANDICUS

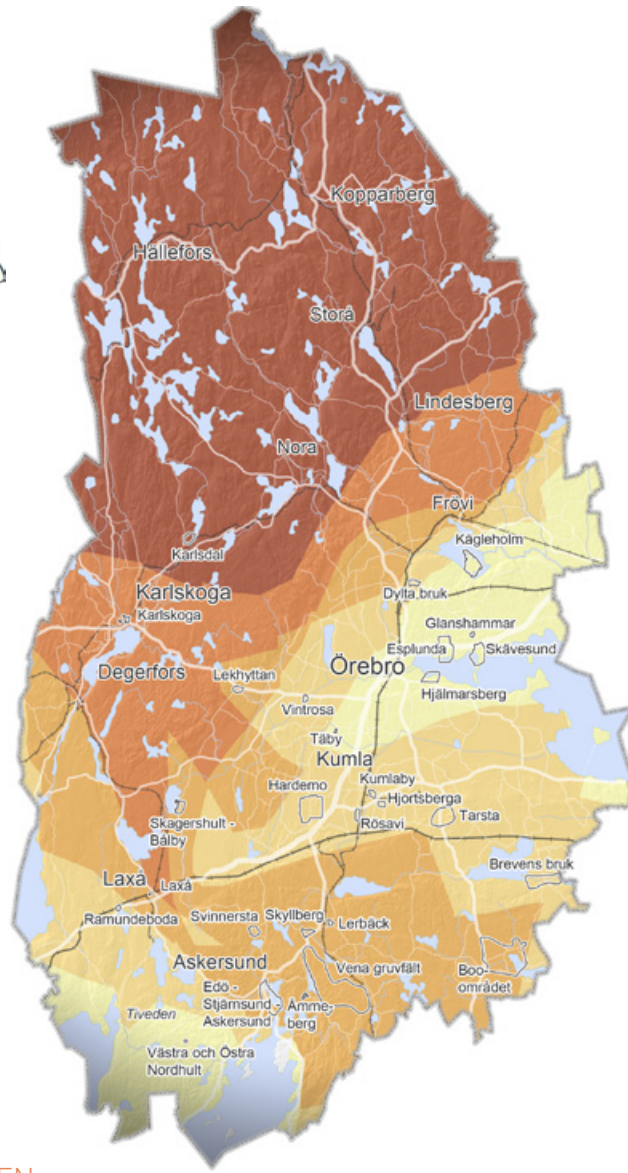
Genom Örebro län löper många gränser som skiljer norr från söder i landet. Genom länet går Norrlandsgränsen; skiljelinjen mellan det nordsvenska barrskogsdominerade höglandet och det lövskogspräglade mellansvenska slättlandet. Källa: SNA

BERGSLAGEN

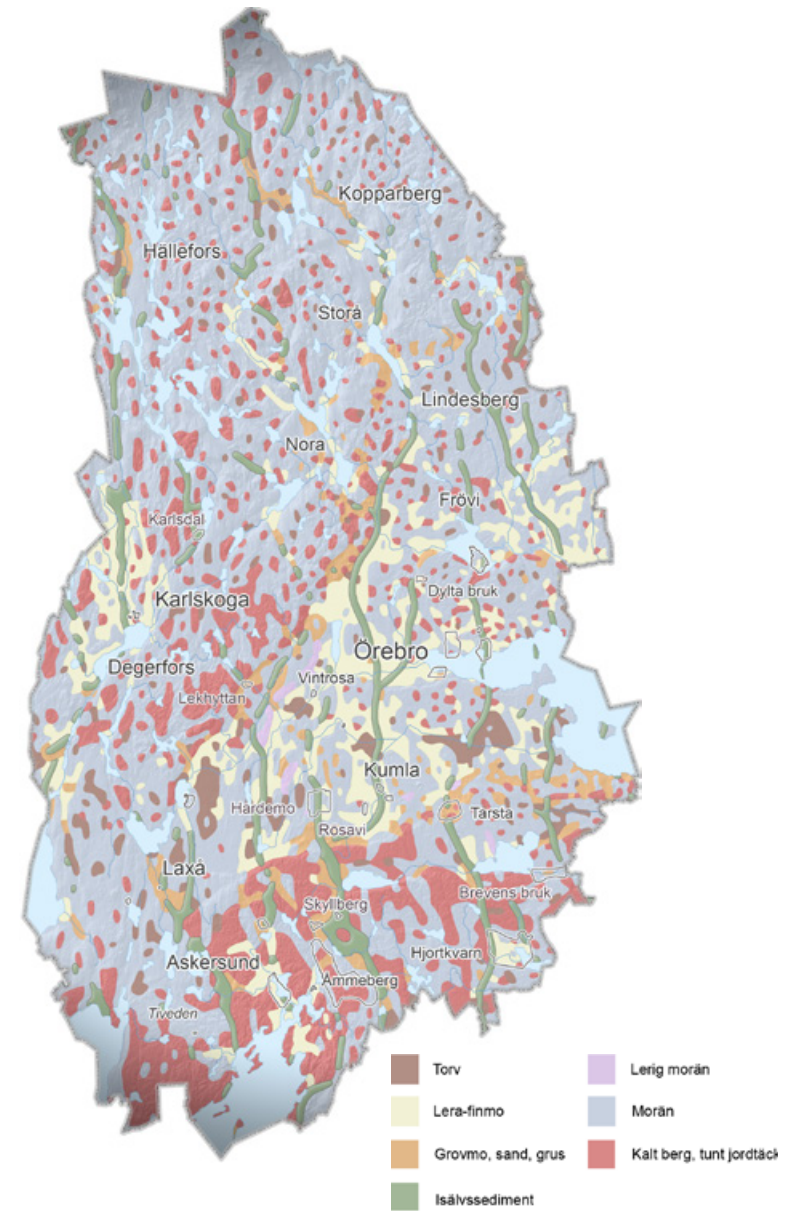
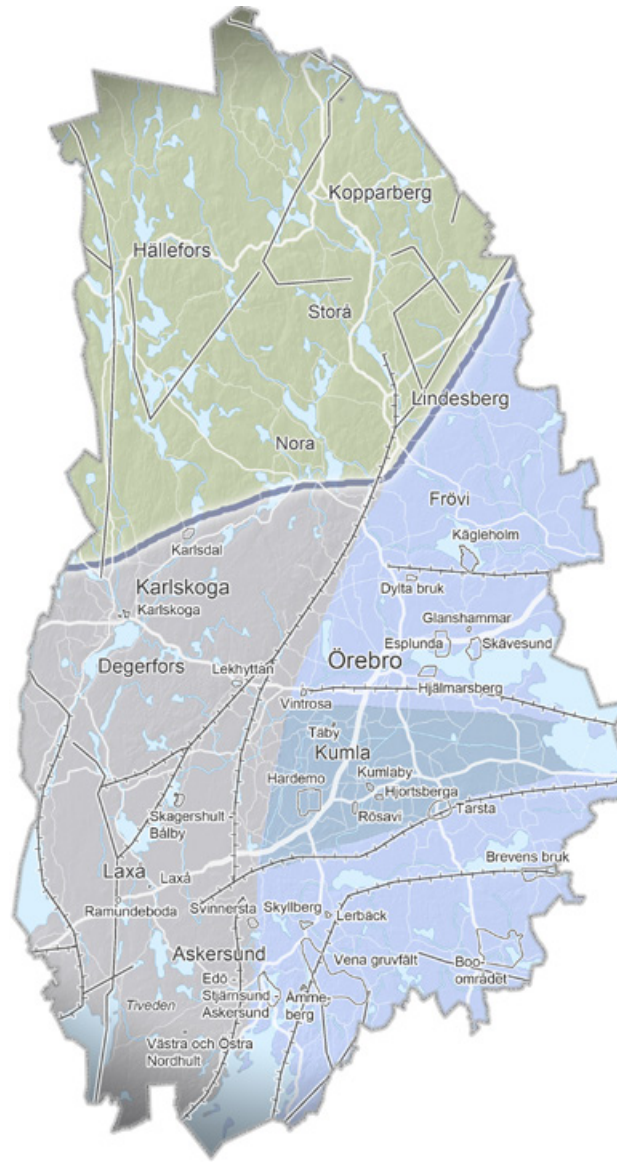
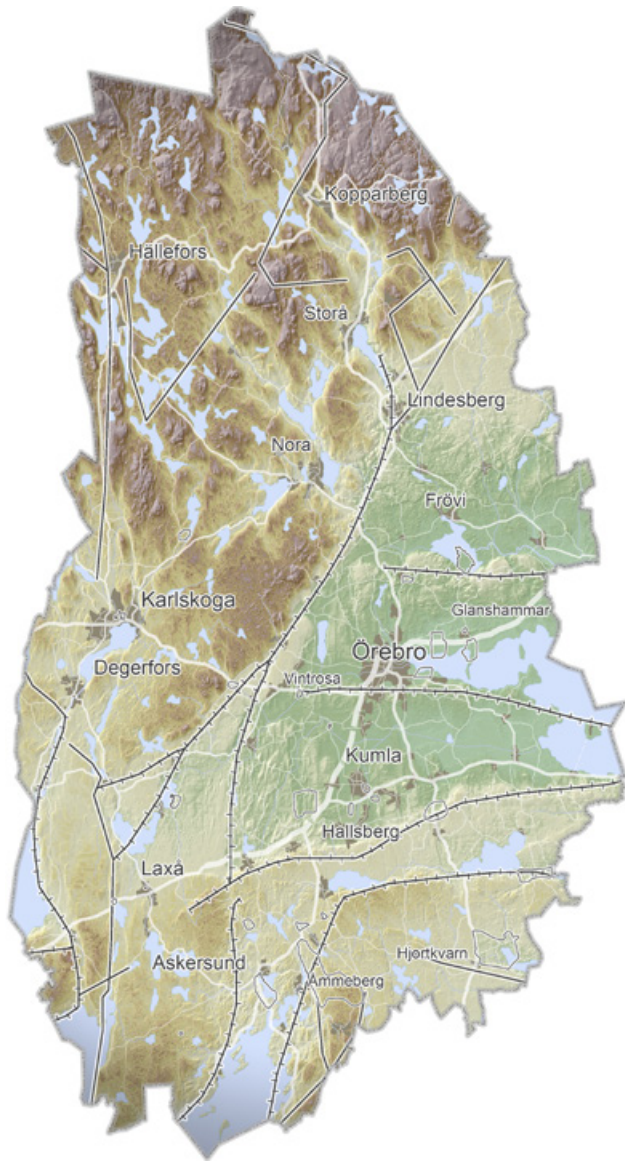
Bergslagen går som ett brett bälte genom Mellansverige. Gränserna för Bergslagen har varierat beroende på vilka aspekter som varit i fokus. Kartbilden visar en sammanslagning av 11 regionala avgränsningar av Bergslagen som tillkommit under 1900-talet fram till början av 2000-talet. Den norra delen av Örebro län framträder som ett kärnområde.

- Svealands sprickdalsterräng med lerslättdadal och sjöbacken
- Skogslågländet
- Skogslandskapet i Tiveden, Tylöskog och Kolmården
- Sydligt boreala kuperade områden
- Skogslandskapet norr om Norrlandsgränsen
- Norrlands vågiga bergkullterräng

NATURGEOGRAFISKA REGIONER

Länet kan grovt sett delas in i tre huvudregioner. Nordvästra skogsbygden med Bergslagen och Kilsbergen. Södra skogsbygden, med Tiveden i väster och Tylöskogs höjdplatå i öster och Hjälmarsänkan med Närke-slätten som bildar ett flackt och låglänt bälte genom länets centrala del. Källa: SNA

SPRICKDALAR & FÖRKASTNINGAR

Betydande förkastningssystem markerar nordvästra och södra gränserna av den flacka Närkeslätten i länets centrala del. Till landskapets storformer hör också det system av rullstensåsar som går från norr till söder. Långsträckt sjösystem och dalgångar följer bergets nord-sydliga spricklinjer.

- Slätt på sedimentär berggrund
- Subkambriskt peneplan
- Höjt och uppbrutet subkambriskt peneplan
- Bergkullterräng
- Spricklinjer/förkastningar
- Norrlandsgräns

TERRÄNGTYPER

Mellan de olika naturgeografiska regionerna finns skilda förutsättningar för hur människan har kunnat bruka landskapet. Det flacka mellansvenska slättlandet har gett goda möjligheter till storskalig odling medan det bergiga höglandet varit inriktat på bergsbruk, gruvarbete och boskapskötsel. Källa: SNA

JORDARTER

På Närkeslätten dominerar lerjordar medan stora delar av övriga länet karaktäriseras av kalt berg och morän. Isälvssediment har avsatts i långa nord-sydliga ståk. Längs sluttningarna mot Närkeslätten finns ett stort inslag av svallsediment, klapper, grus och sand.

agrara mönster

Människans brukande av marken har varit tydligt knuten till de möjligheter som naturen gett. Inom länet råder skilda naturgeografiska förutsättningar - från de höglänta skogsbygdernas knappa odlingsresurser, via övergångsbygdens mosaikartade odlingslandskap till den intensivt brukade bördiga slätten.

Det flacka slättlandskapet har utgjort basen för ett rikt och storskaligt åkerbruk och det är också här vi finner de äldsta bosättningarna. Det kuperade höglandet har begränsat möjligheterna till odling men har istället erbjudit

goda förutsättningar för bergsbruk, gruvdrift och boskapsskötsel. Riksintressena illustrerar sammantaget länets varierande förutsättningar och regionala skillnader i agrara försörjningsmönster och livsvillkor.

Isen skulpterade landskapet

Inlandsisen och dess avsmältning har starkt präglat länets landformer. Högsta kustlinjen, HK, är den gräns i landskapet där havet stod som högst efter inlandsisens avsmältning. Denna gräns har stor betydelse för jordtäckets sammansättning och möjligheterna till odling. Över högsta kustlinjen, dit havet aldrig nådde, dominerar jordarna av osorterad morän. Här har möjligheterna till jordbruk varit starkt begränsade.

Under högsta kustlinjen däremot sorterades jordarterna av isälvar och vågornas rörelser. Finsediment och leror avsattes på lägre partier i sänkor och sprickdalar. Huvuddelen av odlingsmarkerna ligger därför under högsta kustlinjen.

Länets många karaktäristiska rullstensåsar bildades genom isälvar som avsatte sten, sand och grus vid isens kant i långa nordsydliga stråk. Avlånga välva drumlinier är utmärkande för delar av länet. Ett av landets större drumlinfält sträcker sig genom Viby och Hardemo socknar.

Ett rörligt jordbruk

Det äldsta jordbruket var knutet till lättodlade jordar utmed välldränerade sluttningar som kunde bearbetas med enkla redskap. Under bronsåldern (1800-500 f Kr) var jordbruket extensivt och rörligt och djurhållningen var betydelsefull. Skogarna röjdes och svedjades för att ge plats för små åkrar och betesmarker som togs upp och lades igen med återkommande intervall. Gårdarna flyttade med jämna mellanrum från plats till plats vart-

Karta från 1680-talet över Prästtorp belägen på Glanshammarsåsen. De torra åsryggarna fick tidigt stor betydelse som kommunikationsleder. Gravfält i anslutning till åsen vittnar om vägens långa kontinuitet. Flygbilden visar Hardemoåsen som bildar en nord-sydlig ryggrad i landskapet.

efter nya marker röjdes. Landhöjningen gav successivt tillgång till foderbärande sankt ängs- och våtmarker på de gamla havsbottenarna.

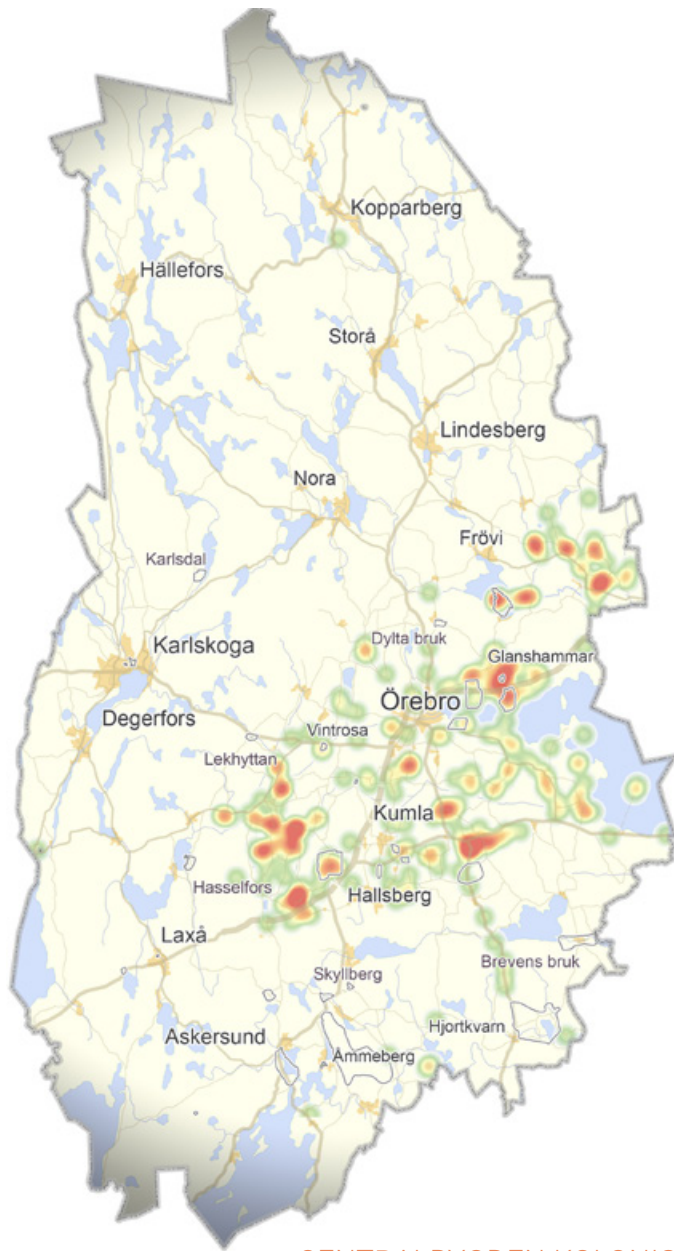
Mot bofasthet och bybildning

Under järnålder (500 f Kr–550 e Kr) skedde en övergång mot en mer bofast befolkning. Djuren började stallas under vintern och gödseljordbruket infördes, åkrarna kunde därigenom brukas mer intensivt. Ängen var en förutsättning för utvecklingen av ett fastare åkerbruk. Skogsbetet försörjde boskapen under sommarmånaderna och boskapens vinterfoder samlades in genom lövtäkt och slåtter av naturliga ängsmarker.

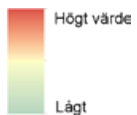

HÖGSTA KUSTLINJEN

De norra och södra delarna av länet ligger över högsta kustlinjen. Länets karaktäristiska rullstensåsar avsattes vid isens kant i långa nordsydliga stråk.

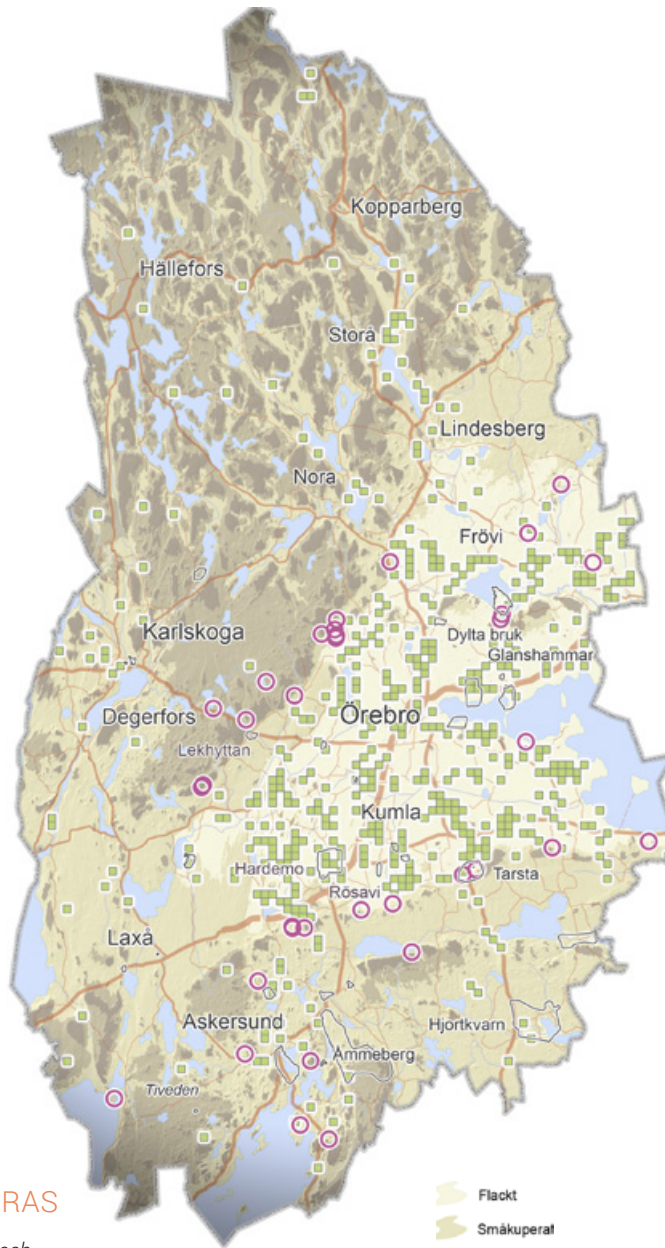

Järnåldersgravfält

CENTRALBYGDEN KOLONISERAS

Gravfälten är koncentrerade till Närkeslätten och större dalgångar utmed sjösystemen. De äldre ortnamnen följer samma mönster. Ett stort antal fornborgar ligger utmed förkastningsbranter som ramar in den låglänta slätten.

- Flackt
- Småkuperat
- Kuperat
- Fornborg
- Äldre ortnamn (-by, -inge, -sta)

Under yngre järnålder (550 – 1050 e Kr) skedde en kraftig kolonisation av centralbygderna där förutsättningarna för odling var som mest gynnsamma och kommunikationerna var goda. Ortnamn med efterleder på *-sta*, *-inge* och *-by* m.fl. och gravfält i anslutning till bytomterna vittnar om att många av dagens byar har förhistorisk kontinuitet. De tidigt koloniserade centralbygderna utgörs av slättbygden norr och söder om Hjälmaren och av större dalgångar utmed sjösystemen.

Makt och kontroll

Gravar och rika depåfynd vittnar om framväxten av ett stormannaskikt utmed norra Hjälmärstranden och på Närkeslätten under järnåldern. Läget var strategiskt i anslutning till kommunikationerna genom bygden och de bördiga kalkrika jordarna gav goda möjligheter till odling och ängsbruk. Till järnåldern hör också de många fornborgar som byggdes på strategiska höjder invid viktiga färdvägar. Ett flertal ligger som ett pärlband i krönlägen utmed de förkastningsbranter som flankerar slättdskapet. De antas ha varit befästningar som ingått i ett system för kontroll eller signalering och kan ha haft betydelse för att markera gränser och manifestera status.

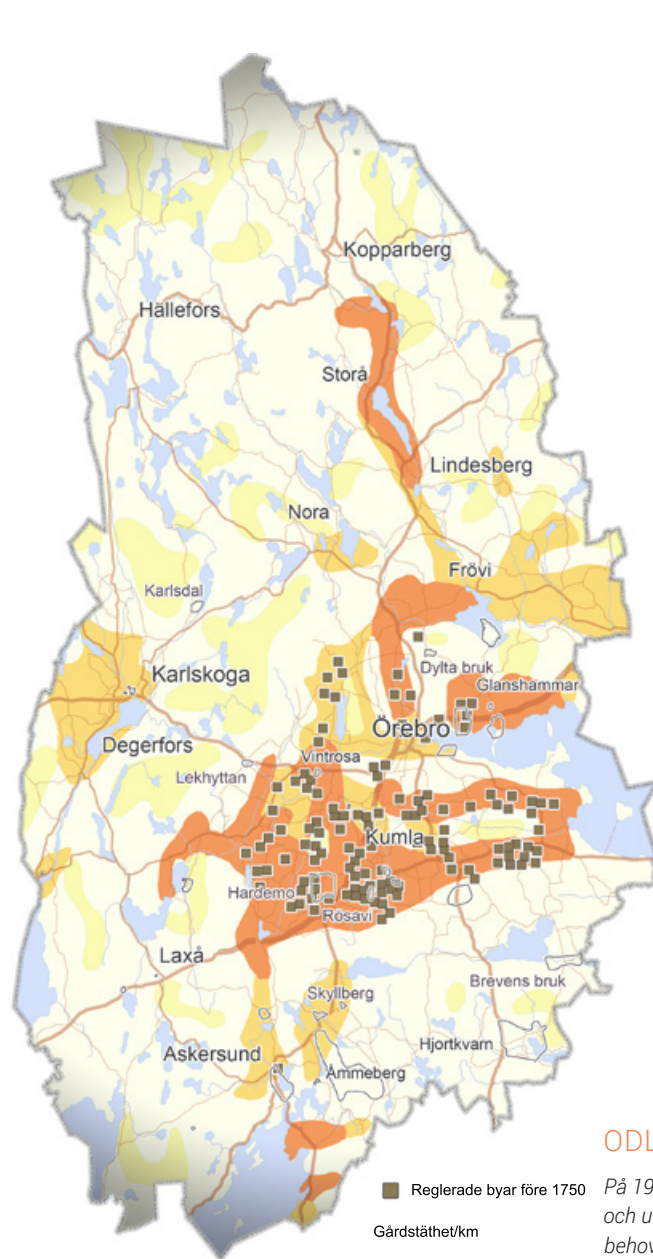
Bebyggelsen växer och byar regleras

Länge var de stora skogstrakterna utanför centralbygderna glest befolkade och extensivt brukade. Även om delar av Bergslagen började koloniserar redan under järnålder och tidig medeltid, var det först genom bergsbrukets expansion som en större bebyggelse-

etablering tog fart. Byar med rötter i medeltiden kan spåras i ortnamnen. Ofta fick bebyggelsen namn efter den som först bebodde platsen, som t ex Pershyttan. Efterleden *-bo* med betydelsen fäbod, förvaringsbod eller slåtterbod vittnar om ett ursprungligt säsongvis nyttjande för bete, slåtter eller jakt, som senare fått en permanent bosättning.

De största byarna låg på Närkeslätten med rik tillgång till odlingsmark, foderbärande ängar och grunda fiske-sjöar. Gårdstätheten var hög och här var också regleringen av byarna som mest utpräglad. Reglerade byar har sina rötter i det medeltida solskiftet, där marken fördelades efter gårdarnas storlek och läge i byn. Åker- och ängsmarken var indelad i smala tegar för att få rättvis fördelning på jord av olika bördighet, vilket gjorde att gårdarnas ägor var starkt uppblandade med varandra. Tegarnas ordning följde den ordning som gårdarna hade på bytomten.

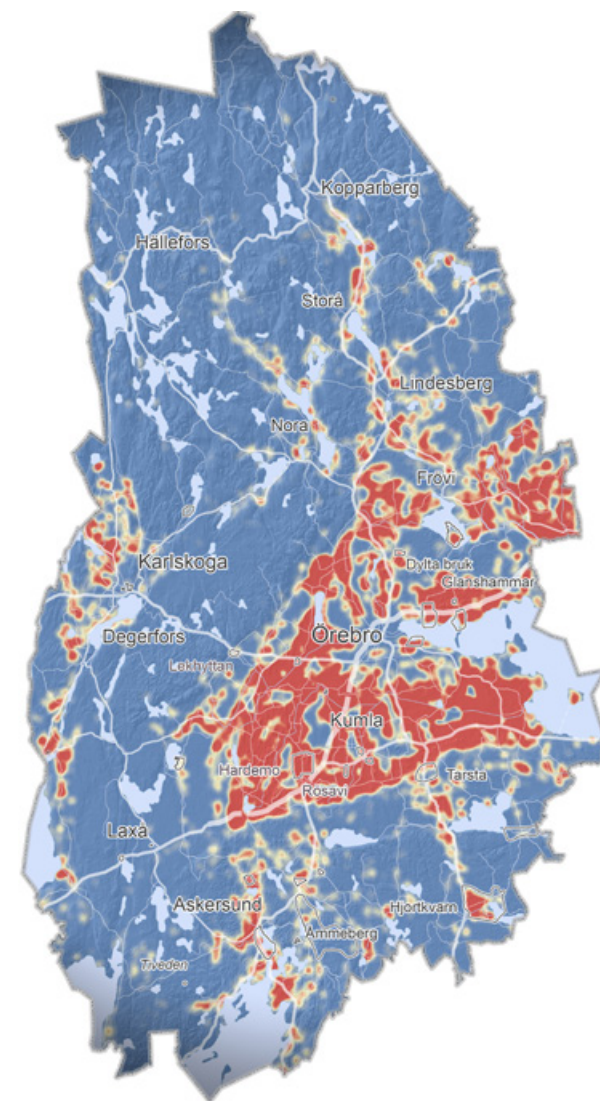
Oftast blev bebyggelsen reglerad i typiska radbyar med gårdar på rad på långsmala tomter längs bygatan. Det fanns också många byar som var mindre strängt reglerade. Svinnersta är ett exempel på en klungby som vuxit fram vid en vägkorsning. Mindre byar, ensam- eller pargårdar var vanliga i Tiveds- och Bergslagstrakterna. Bergsmansbyarna hade en friare, mer organiskt framvuxen utformning. Närheten till hyttbacken var avgörande för gårdarnas lokalisering och de fick de ofta formen av klungbyar. Ensam- och pargårdarna har sitt ursprung i nyodlingar ofta till följd av finnkolonisationen under 1500-1600-talet.

- Reglerade byar före 1750
- Gårdstäthet/km
- > 7 gårdar
- 3 - 7 gårdar
- Enstaka gårdar
- < 0,5 gårdar

ODLINGSLANDSKAPET

På 1950-talet var gårdstätheten störst på slätten och utmed större dalgångar. På Närkeslätten där behovet av riktlinjer för jordskiftet var som mest påtaglig var reglering av byarna intensiv. I takt med ökad rationalisering har jordbruket utvecklats mot en större storskalighet. Många småjordbruk i skogsbygden har lagts ned. Färre och större jordbruksföretag producerar med högre avkastning på de bästa jordarna i slättområdena.

- Högt värde
- Lågt

BYAR OCH GÅRDAR

Bebyggelsens utformning och jordbrukets betydelse i ekonomin har varierat geografiskt. Mindre byar, ensam- eller pargårdar var vanliga i Tiveds- och Bergslags-trakterna. Radbyn är karaktäristisk för Närkeslätten. I klungbyar var bebyggelsen inte strikt reglerad som i radbyn utan gårdarna låg spridda kring till exempel en vägkorsning.

Västra och Östra Nordhult -
pargård i Tiveden

Rösavi - radby på
Närkeslätten

Svinnersta - tät
bebyggd klungby

Jordbrukets regionala variationer

Skiftande terrängförhållanden har bidragit till att jordbrukets ställning varierat regionalt. I länets skogs- och bergslagsbygder saknades möjligheter till specialisering på det sätt som fanns i den centrala jordbruksbygden. Över HK där jordbruket var hänvisat till steniga, magra moränjordar var jordbruksresurserna särskilt knappa.

Bergsmanshushållens försörjningsmönster har historiskt baserats på en bred kombination av olika näringar. Boskapsskötsel och ett småskaligt åkerbruk bedrevs sida vid sida med bergsbruk. Eftersom många dragdjur behövdes i bergsbruket krävdes tillgång på betesmarker och stora mängder vinterfoder. Ängen var därför en av bergsmansgårdarnas viktigaste tillgångar. Lindjordbruket, som innebar att åkern efter tid av odling lades i träda för att bli ängsmark, var särskilt

utbredd i Bergslagen. Medan skogsbygderna dominerades av ängsskötsel, skogsbruk och bergshantering hade spannmålsodling en framträdande roll inom centralbygden. Inom vissa delar av slättbygden var ekonomin redan på 1600-talet inriktad på åkerbruk.

De näringsgeografiska variationerna ledde till ett livligt handelsutbyte mellan bergslag och bondebygd. Bergsmännen använde järn som betalning för boskap och den spannmål de själva inte kunde producera.

Slättbönderna smide järn för husbehov och försäljning. I södra Närke och särskilt i Lerbäckstrakten var spiksmidet för avsalu i Askersund vanligt. För bönder och torpare var också körslor, kolning och plogning åt bergsmännen en viktig inkomstkälla.

Agrar omvandling

I samband med laga skiftet under 1800-talet inleddes en genomgripande omvandling av det svenska jordbruket. Till grund för den så kallade agrara revolutionen låg många olika insatser i syfte att skapa en effektivare jordbruksdrift. Staten agerade aktivt för att öka effektiviteten i flera av de för landet viktigaste basnäringarna som jordbruk, skogsbruk och gruvnäring.

Utvecklingen innebar en brytpunkt i för traditionella byggeskapen. Gårdarna fick mer rationellt utformade ägor och den äldre, slutna bystrukturen med kringbyggda gårdar löstes upp genom utflyttningar och genom förändringar i byggnadsskicket.

Det traditionella byggnadsskicket sågs som otidsenligt. Nya typer av mangårdsbyggnader uppfördes och storskaliga ekonomibygnader som rymde fler funktioner

än tidigare ersatte det traditionella månghussystemet. Gårdsstrukturen fick därmed en mer öppen utformning. Rationaliseringen av jordbruket var mest påtaglig i de centrala jordbruksbygderna, med hög uppodlingsgrad och stora byar, medan gårdarna i skogsbygden inte i samma utsträckning påverkades.

Stärkt äganderätt och ekonomisk utsatthet

Nya idéer kring jordäggande, redskapsteknik, grödor och växtföljder effektiviserade jordbruket och produktiviteten steg. Skiftet innebar en stärkt äganderätt vilket tillsammans med den ökade produktiviteten bidrog till att bönderna i större utsträckning kunde producera för marknaden istället för det egna hushållet. Det ekonomiska välstånd som jordbruket gav, manifesterades med större mangårdsbyggnader.

Den agrara omvandlingen sammanföll med den kraftiga befolkningsökningen under 1800-talet. De socio-ekonomiska skillnaderna i samhället ökade. Ett starkt storbondeskikt etablerades samtidigt som antalet ekonomiskt utsatta småbrukare och jordlösa blev flera. Följden blev ett ökat antal torp och backstugor på byarnas utmarker. Många valde också att lämna landsbygden för att söka jobb i städernas växande industri.

Ett globaliserat landskap

Den snabba industrialiseringen i Västeuropa, och i synnerhet England, var en viktig drivkraft för intensifieringen av jordbruket i Sverige. Spannmål behövdes för

de växande skaror industriarbetare och framförallt den enorma mängd hästar, som ännu var ryggraden i transportsystemet. Svensk havre blev hårdvaluta för de tidiga engelska industrialisterna.

Globaliseringens konsekvenser satte tydliga spår i det svenska jordbrukslandskapet. För att möta de växande exportbehoven krävdes nyodling. I första hand skedde denna genom uppodling ängsmarken. För att ytterligare öka spannmålsskördarna genomfördes stora utdiknings- och sjösänkingsprojekt av naturliga våtmarker och grunda slättsjöar som tillsammans med andra nyodlingar nästan fördubblade åkerarealen i landet.

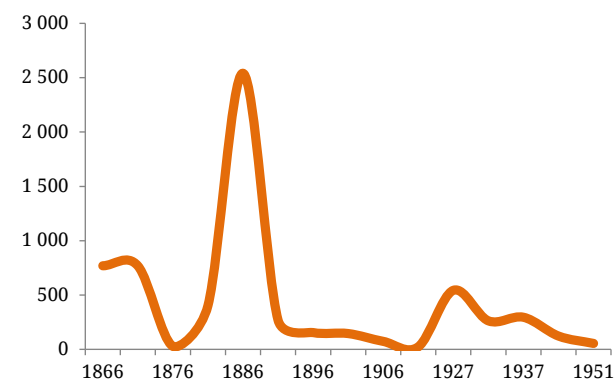
De stora markägarna var många gånger drivande i frågan om sjösänkningar och utdikningar. Sänkningen av Hjälmaran och Kvismaren som genomfördes under 1800-talet senare hälft var det största sjösänkingsföretaget i landet.

Muskelkraft och traktorer

De areella näringarna var mycket arbetsintensiva fram till 1900-talets början. Både på familj jordbruk och på större gårdar krävdes många människor för att sköta boskap och åkerbruk. Den egentliga mekaniseringen av det svenska jordbruket tog inte fart förrän efter andra världskriget. Först då ersattes människans och dragdjurens muskelkraft av traktorer och maskiner i större skala. Rationaliseringen av de areella näringarna omfattade även skogen. Från att framförallt ha varit

en betesresurs för boskapen försköts den till att bli en bas för virkesproduktion. I takt med ökad rationalisering utvecklades jordbruket mot en större storskalighet. Andelen betade hagmarker minskade, små åkrar slogs samman, flikiga bryn rätades ut och många småbiotoper betraktades som odlingshinder och togs bort.

De mindre jordbruken behövdes inte längre för landets livsmedelsförsörjning eller för att trygga sysselsättningen och motverka emigrationen. Småjordbruk framförallt

Nyodlad åkerareal i hektar per år inom Örebro län, 1866-1951. En stor topp framträder under 1800-talets senare hälft. Källa: Jordbruksverket

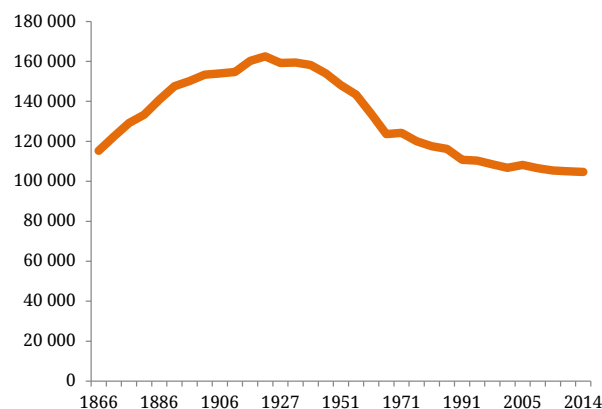
i skogsbygden som inte längre var bärkraftiga lades ned. Gårdar som blev kvar växte i storlek och produktionen specialiserades mot djurhållning eller spannmål.

Utvecklingstendenser

Från efterkrigstiden fram till idag har jordbruket genomgått en kraftig strukturförändring. Det svenska jordbruket sysselsätter i dag knappt ett par procent av arbetskraften. Två olika processer kan urskiljas i dagens odlingslandskap. Färre och större jordbruksföretag producerar med högre avkastning på de bästa jordarna i slättområdena medan den mindre produktiva och småskaliga jordbruksmarken i marginalområdena sakta men säkert försvinner.

Mellan år 1951 och 2010 har mer än 25 procent av åkerarealen i Örebro län försvunnit. Idag har länsinvånarna i genomsnitt 0,37 hektar åkermark per person vilket är något högre än riksgenomsnittet. Enligt uppskattningar som gjorts krävs det med vår nuvarande levnadsstandard minst 0,41 hektar åkermark per person för att producera det livsmedel som konsumeras.

Samtidigt som den sämre jordbruksmarken överges finns en annan hotbild mot den tätortsnära landsbygden. Mycket av den bästa jordbruksmarken finns i tätortsnära lägen där exploateringstrycket är stort. Örebro var 2010 det femte mest exploaterade länet i landet vad gäller åkermark som tagits i anspråk under perioden 2006-2010. I takt med att tätorterna växer utåt försvåras förutsättningarna för det tätortsnära jordbruket.

Åkerareal i hektar, Örebro län, 1866-2014. Källa: Jordbruksverket

Odlingslandskapet är ett resultat av många generationers arbete och investeringar. Fram till 1900-talets början bodde huvuddelen av landets befolkning på landsbygden och försörjde sig på jordbruk. Även om majoriteten av befolkningen idag bor i tätorter har anspråken på landsbygden inte minskat, men däremot tagit andra former. Ett levande jordbruk producerar inte bara livsmedel utan är också en resurs som bidrar till en trivsam boende- och livsmiljö, möjlighet till rekreation och upplevelser. De areella näringarna är en förutsättning för en hållbar förvaltning av kultur- miljö- och ekosystemtjänster.

Rösavi

Radby

Rösavi är en miljö präglad av ett successivt utvecklat jordbruk. Närkeslätten var en välbärgad bygd, rik på bördiga odlingsmarker och med tidig bybildning. Den äldre byorganisationen och skiftesreformerna har satt sin prägel på det agrara landskapet och bebyggelsen. Rösavi utmärks av en äldre bevarad radby men även av ensamliggande gårdar tillkomna i efter laga skiftet. Ett gravfält invid bytomten vittnar om det långvariga bruket av slättbygdens produktiva marker.

Rösavi [T 50] (Kumla sn)

(Utredningsområde)

Motivering:

Radby med omgivande öppen mark och utflyttade gårdar. Bygravfält.

Uttryck för riksintresset:

Området är en radby med omgivande öppen mark och utflyttade gårdar. Här finns också ett bygravfält.

Centrala begrepp

Radby

Radby är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetets lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Förslagsvis kopplas uttrycken istället till begreppen *Bymiljö* och *Odlingslandskap*.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Rösavi

Rösavi ligger i Kumlabygden som i äldre tider utgjorde en avgränsad del av Närkeslätten med skogspartier i öster mot Ekeby och Sköllersta, i väster mot Kräcklinge och Hardemo och i söder mot skogsbygden. Slätten är tätt bebyggd med flera tätorter och agrar bebyggelse.

Före laga skiftet var radbyn utmärkande för landsbygden på Närkeslätten. Rösavi utmärks av en äldre bevarad radbystruktur från tiden för laga skiftet men också av utflyttade gårdar som illustrerar 1800-talets agrara omvandling av landsbygden.

Byn ligger på en svagt markerad nordsydlig åsbildning där gårdarna placerats på rad utmed bygatan. Det omgivande flacka och öppna slättlandskapet är rikt på landskapselement i form av brukningsvägar, diken, stenmurar och odlingsrösen.

På 1760-talet bestod byn av Norra gården, Mellangården och Södra gården som var uppdelade sex brukningsdelar som låg samlade på den långsmala bytomten öster om bygatan. Rösavi förtätades efterhand genom hemmansklyvningar. På 1850-talet bestod byn av elva brukningsdelar. Byn var tätt sammanbyggd och flera av gårdarna fick flytta ut från den gamla bytomten till nya ensamliggande lägen.

De utflyttade gårdarna är placerade i bygatans förlängning norr och söder om bytomten och illustrerar hur skiftet medförde gårdsplaceringar ute på slätten. Gårdsutflyttningarna speglar också ett förändrat byggnadsskick med nya, större ekonomibyggnader som dominerande inslag i bebyggelsebilden. Med skiftet fick gårdarna mer rationellt utformade ägolotter och ängsmarken kom efterhand att odlas upp. Åkrarna stenröjdes effektivt och avgränsades av diken och stenmurar. Ett stort odlingsröse intill byvägen vittnar om

den omfattande stenröjningen från intilliggande åkrar. Laga skiftets regelbundet utlagda ägor bildar en synlig struktur i markanvändningen. Odlingsmarken är indelad i relativt smala skiften åtskilda av diken, stenmurar och buskvegetation.

Rösavi har trots laga skifte undgått utglesning av den gamla bytomten. Idag ligger fem gårdar utmed bygatan kvar på den gamla bytomten. Kring gårdarna och utmed byvägen finns äldre lövträd, i vissa fall hamlade. De inramande äldre träden bidrar tillsammans trädgårdarna till en lummig bymiljö. Byvägen är småskalig och har en bibehållen äldre sträckning.

Den äldre radbyn avspeglas i den regelbundna bytomten, byvägens sträckning och gårdarnas placering och karaktär. Tydliga karaktärsdrag är bebyggelsens struktur både avseende gårdarnas läge på rad och byggnadernas placering på tomterna. Flera gårdar har

Rösavi utgörs av en sammanhållen bymiljö med gårdarna på rad utmed bygatan. Ett knuttimrat bryggghus/tvättstuga ligger som enda byggnad på andra sidan bygatan.

I storskifteskartan från 1760-talet syns grunden för det medeltida solskiftet i den regelbundna ordningen för gårdstomterna och i tegarna indelning och storlek. Den reglerade bytomten med grund i det medeltida solskiftet är avläsbar än idag.

ett bevarat äldre gårdsmönster. Bebyggelsen är i huvudsak från 1800-talet och 1900-talets början och har en traditionell utformning med mangården placerad närmast bygatan och ekonomibyggnaderna längre in på tomten. Som enda byggnad väster om bygatan ligger en knuttimrad tvättstuga/ brygghus, en av få i sitt slag i trakten.

Rösavi ligger inom centralbygden som haft en förhållandevis stor inriktning mot spannmålsproduktion. De öppna markerna närmast byn har en lång brukningskontinuitet. Norr om bytomten ligger ett gravfält och intill detta strax öster om radbyn har lämningar efter en järnåldersboplats påträffats. Sambandet mellan gravfältet, boplatsen och den historiskt kända bytomten speglar odlingslandskapets långa

Diken, brukningsvägar och stenmurar som löper tvärs mot den gamla byvägen markerar den ägostruktur som uppstod i samband med 1800-talets skiftesreformer. Bebyggelsen har en traditionell utformning med mangården placerad närmast bygatan och ekonomibyggnaderna längre in på tomten.

brukningskontinuitet. Rösavi omnämns första gången 1385 som Risawi. Förleden *Rösa-* kan komma från ris i betydelsen småskog eller risgivande skog.

Det öppna odlingslandskapet som omger byn är en förutsättning för förståelsen och upplevelsen av det kontinuerligt brukade jordbrukslandskapet. Laga skiftet kom inte att innebära ett totalt brott mot tidigare struktur. Trots skiften och rationaliseringar har miljön kring Rösavi bevarat den äldre reglerade radbyn som den en gång planerades efter medeltida ideal. De öppna arealerna som brukas i dag motsvarar i stort sett 1700-talets inägomarker och kan sannolikt också till stora delar föras tillbaka till det medeltida landskapet.

De utflyttade gårdarna ligger placerade i bygatans förlängning norr och söder om bytomten. Gårdsutflyttningarna speglar ett förändrat byggnadsskick med nya typer av mangårdsbyggnader och större ekonomibygnader som dominerande inslag i bebyggelsebild.

Bygatan har en karaktäristisk småskalig och sluten inramning genom avgränsande staket och häcker, trädmiljöer och den täta placeringen av byggnader tätt ut mot gatan.

Ett stort odlingsröse intill byvägen vittnar om en omfattande stenröjning från intilliggande åkrar.

Traditionellt byggnadsskick

Före skiftena var gårdarna kringbyggda och samlade i täta klungor på bytomten. I Närke var gårdarna traditionellt grupperade i mangård och fägård med en mellanliggande avskiljande länga på den rektangulära gårdstomten. Mangården kunde även vara placerad på ena sidan bygatan och fägården på den andra. De kringbyggda gårdarna präglades av ett månghussystem med ett hus för varje funktion. Förutom boningshus fanns stall, fähus, lada och olika bodar. Boningshuset kunde vara en enkelstuga eller en parstuga. Först under 1800-talet blev den faluröda färgen allmän. Efter laga skiftet byggdes husen ofta på med en andra våning. Nu kom också nya bostadstyper. Med den växande sågverksindustrin blev det vanligt att byggnaderna föreseddes med fasader av sågad panel.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– radby

Riksintresset speglar såväl den äldre kollektiva byorganisationen från tiden före skiftena som effekterna av 1800-talets agrara omvandling. Rösavi har fortfarande karaktären av en oskiftad by. Den sammanhållna bymiljön utmärks av flera välbevarade gårdsmiljöer. Bytomten med kvarliggande gårdar utmed bygatan utgör en äldre struktur med en mycket lång tradition i landskapet. Den äldre traditionella gårdsbebyggelsen speglar bebyggelsen i en bondby under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. De förändringar som skedde under 1800-talet lade grunden för det rationella jordbruk som idag präglar slätten. Effekterna av skiftesreformer och jordbruksrationaliseringar under 1800-talet framträder som en årsring inom ramen för den äldre strukturen. För förståelsen av agrarlandskapets dynamik är båda dessa uttryck viktiga. Miljön speglar successiva investeringar i jordbruket och ger god bild av slättbygdens agrarhistoriska utveckling.

Den sammanvägda bedömningen är att miljön kring Rösavi bör ha status som riksintresse. Däremot finns skäl att förändra nuvarande beskrivning liksom att justera den nuvarande avgränsningen. Gällande beskrivning är mycket kortfattad och det kulturhistoriska motivet är inte väldefinierat. Sambanden mellan de ingående delarna är oklara. I den nuvarande avgränsningen ingår ett f d kaptensboställe som hörde till den intilliggande byn Björka. Bebyggelsemiljön utmärks av en blandning av äldre och sentida bebyggelse. Förslagsvis flyttas gränsen söderut och sammanfaller med Rösavis ägo gräns.

Bebyggelsen bildar tillsammans med omgivande odlingslandskap en helhetsmiljö. En brist är att det omgivande öppna odlingslandskapet saknas i

nuvarande beskrivning. Slättbygden är en framträdande karaktär i landskapet och utgör en del av helhetsmiljön. För att bevara de kvaliteter som riksintresset uttrycker är det avgörande att det öppna odlingslandskap som idag omger by- och gårdsmiljöerna värnas. Förslagsvis kopplas uttrycken till begreppet *Bymiljö* och *Odlingslandskap*.

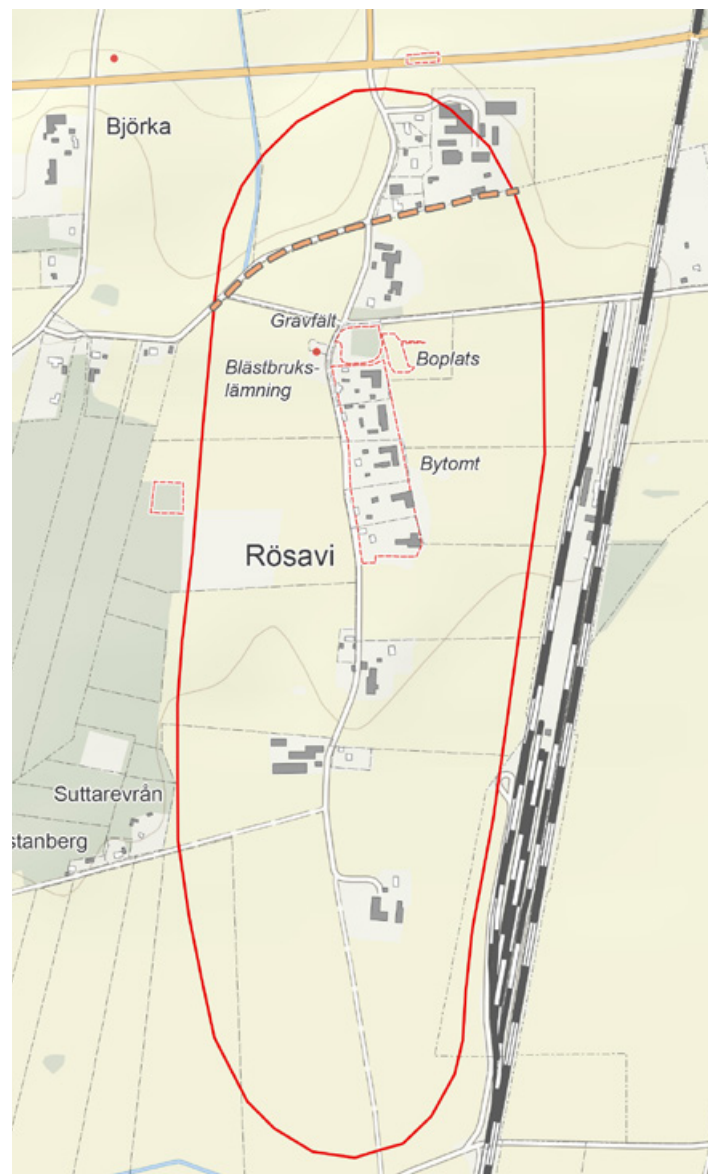
De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bymiljö

- Den äldre byorganisationen som avspeglas i den geometriskt reglerade radbyn med grund i det medeltida solskiftet
- En sammanhållen bymiljö med välbevarat byggnadsbestånd och gårdsbild
- Äldre traditionell bebyggelse med mangårds- och ekonomibyggnader från i huvudsak 1800-1900-talets början
- Gårdstomter med karaktäristisk organisation av byggnaderna med mangården placerad närmast byvägen och ekonomibyggnader längre in på tomten
- Ensamliggande gårdar som speglar skiftesreformernas utflyttningar från den tidigare täta bykärnan
- Småskalig byväg med bevarad äldre sträckning
- Intilliggande gårdsgravfält och lämningar efter järnåldersboplats vittnar om bebyggelsekontinuitet alltsedan förhistorisk tid

Odlingslandskap

- Den äldre bytomten centralt placerad i förhållande till inägorna
- Odlingslandskapets öppna brukade arealer, röjningsanläggningar i form av odlingsrösen och laga skiftets ägostruktur markerad av stenmurar och diken
- Omgivande öppet odlingslandskap som utgör byns produktionsmarker

Den streckade linjen utgör förslag till ny gräns för riksintresseområdet.

Svinnersta

Bymiljö

Klungby

Svinnersta är den största bybildningen i Örebro län. Flera välbevarade gårdar ligger samlade i en klungby som utgör en unik bykaraktär i Närke där radbyn var den mest vanliga. Trots skiften och jordbruksrationaliseringar har den äldre bystrukturen från tiden före laga skiftet bevarats. I byn finns goda exempel på ett äldre traditionellt byggnadsskick. I Svinnersta speglas både den äldre täta byn och den spridda gårdsstruktur som tillkom efter laga skiftet.

Svinnersta [T 6] (Snavlunda sn)

Motivering:

Bymiljö, Örebro läns största bybildning med ett flertal välbevarade gårdar.

Uttryck för riksintresset:

Klungby vid korsväg med stort, delvis ålderdomligt byggnadsbestånd.

Centrala begrepp

Klungby

Klungby är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Förslagsvis kopplas uttrycken istället till begreppen *Bymiljö* och *Odlingslandskap*.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Svinnersta

Svinnersta utgör en klungby med ursprung i åtta gårdar belägen i en öppen dalgångsbygd. Byn omnämns 1406 som *Swindistaby* är Örebro läns största med en för Närke unik byorganisation. Till skillnad från den strikt reglerade radbyn är gårdsbebyggelsen samlad i en klungby utan skönjbar plan eller inre ordning. Byn är framvuxen vid en vägkorsning i mötet mellan tre vägar. Byn var redan under 1500-talet och början av 1600-talet den största byn i Snavlunda socken.

När Svinnersta storskiftades 1760-talet bestod byn av åtta gårdar; Mattsagården, Östergården, Västergården, Norrgården, Nedergården, Södragården, Sandbyn och Olarsgården med bebyggelsen väl samlad i klungor utmed bygatusystemet. Omfattande hemmansklyvningar hade medfört att gårdarna var uppdelade i tjugonio brukningsdelar. De åtta gårdarna delades i lika stora delar varefter brukarna tilldelades sin andel i byn. Till varje gård hörde ett antal åkertegar som i sin tur omgavs av slåtterängar. Från byn ledde två fälgator mot öster och väster till betet på utmarken.

Innan byn genomgick laga skifte på 1840-talet låg gårdarna mer samlade söderut i byn. Vid laga skiftet hade byn växt ytterligare och flera brukningsenheter fick flytta ut från den gemensamma bytomten. De utskiftade gårdarna resulterade i en spridd gårdsstruktur norr och söder om bykärnan. Med skiftet rationaliserades

markanvändningen och varje gård fick sina ägroller mer samlade. Skiftena lades ut i ett fiskbensmönster från bygatorna. Med jordbrukets rationalisering ökade också möjligheterna till nyodling, vilket innebar att ängsmarkerna efterhand dikades ut och odlades upp.

Skiftesreformerna kom inte att innebära att den äldre bystrukturen med tätt liggande gårdar löstes upp. I Svinnersta fick flera gårdar ligga kvar på den gamla bytomten. Miljön speglar därför både den oskiftade byns täta struktur på den gamla bytomten och en spridd gårdsstruktur som en följd av utflyttningar. Klungbyn på den ursprungliga bytomten har en mycket lång tradition och en väl bevarad karaktär både när det gäller struktur och byggnader. Bygatan och de äldre fälgatorna som

I byn finns ett stort inslag av timrade ekonomibygnader och äldre mangårdsbyggnader, både enkelstugor och parstugor i två våningar.

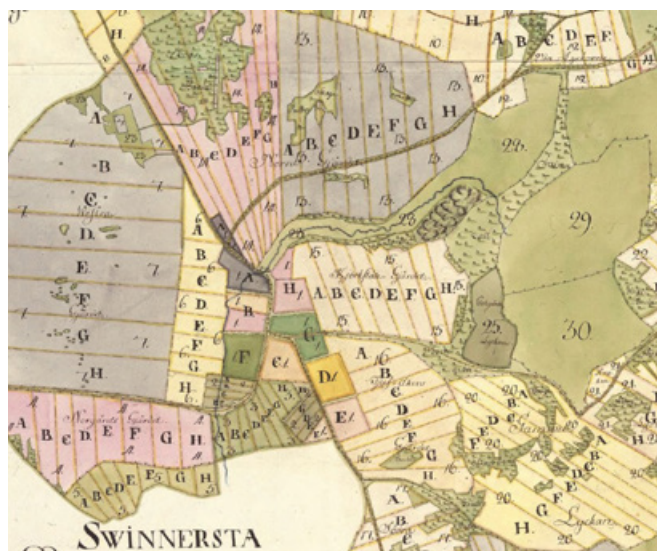
bidragit till att bebyggelsens struktur till stora delar har bevarat sin äldre sträckning.

Det är en levande by med både äldre och senare inslag i miljön. Boningshusen varierar därför i sin utformning. I byn finns ett stort inslag av timrade ekonomibyggnader och äldre mangårdsbyggnader, både enkelstugor och parstugor i två våningar. Flera hus är timrade och försedda med panelklädda fasader med faluröd kulör. Det finns också boningshus målade med ljusa oljefärger. Svinnersta by ger en god bild av bebyggelsen i en bondby under 1800-tal och tidigt 1900-tal. Miljön speglar också väl effekterna av hemmansklyvningar under 1700-1800-talen liksom resultatet av laga skiftets utflyttningar.

Odlingslandskapet har en hög grad av öppenhet och är tydligt präglat av skiftesstrukturen genom avgränsningar av åkermarken i laga skiftets regelbundet utlagda skiften. Markanvändningen präglas också av en lång kontinuitet. Den jordbruksmark som brukas idag motsvarar till stora delar inägomarken från tiden före skiftena och kan sannolikt föras ännu längre tillbaka. Bymiljön med de omgivande öppna, brukade markerna ger en bild av den äldre grundstrukturen med bytomten centralt placerad i förhållande till inägorna, sannolikt med rötter i järnålder-tidig medeltid.

Många ekonomibyggnader är placerade tätt inpå den gamla bygatan.

På 1760-talet bestod Svinnersta av åtta gårdar (A-H i kartan) uppdelade i tjugonio brukningsdelar. Gårdarna låg samlade i klungor utmed bygatusystemet.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- bymiljö
- klungby

Riksintresset utgör en väl avgränsad agrar miljö som speglar markanvändningens långa kontinuitet, den äldre kollektiva byorganisationen men också effekterna av 1800-talets skiftesreformer, jordbruksrationaliseringar och hemmansklyvningar. De förändringar som skedde under 1800-talet framträder som en tydlig årsring i ett odlingslandskap präglad av lång brukningskontinuitet. Skiftet är avläsbart i gårdarnas spridda bebyggelselägen kring den ursprungliga bytomten och genom de regelbundet utlagda skiftena. Den skiftesstruktur som uppstod bildar en pedagogisk kontrast till den täta klungbyn.

Nuvarande beskrivning är fokuserad på bymiljön med välbevarade gårdsmiljöer samt det stora och delvis ålderdomliga byggnadsbeståndet medan de övriga aspekterna av den agrarhistoriska utvecklingen som utgör en del av i helhetsmiljön saknas. Det kulturhistoriska motivet är kortfattat och utgör en beskrivning av miljön snarare än en tydlig motivering av den kulturhistoriska berättelse som ligger till grund för utpekandet. Sammantaget behöver texten revideras för att tydligare beskriva miljöns helhetsvärden. En brist är också att det omgivande öppna odlingslandskapet saknas i nuvarande beskrivning. Förslagsvis kompletteras värdetexten med begreppen *Bymiljö* och *Odlingslandskap*.

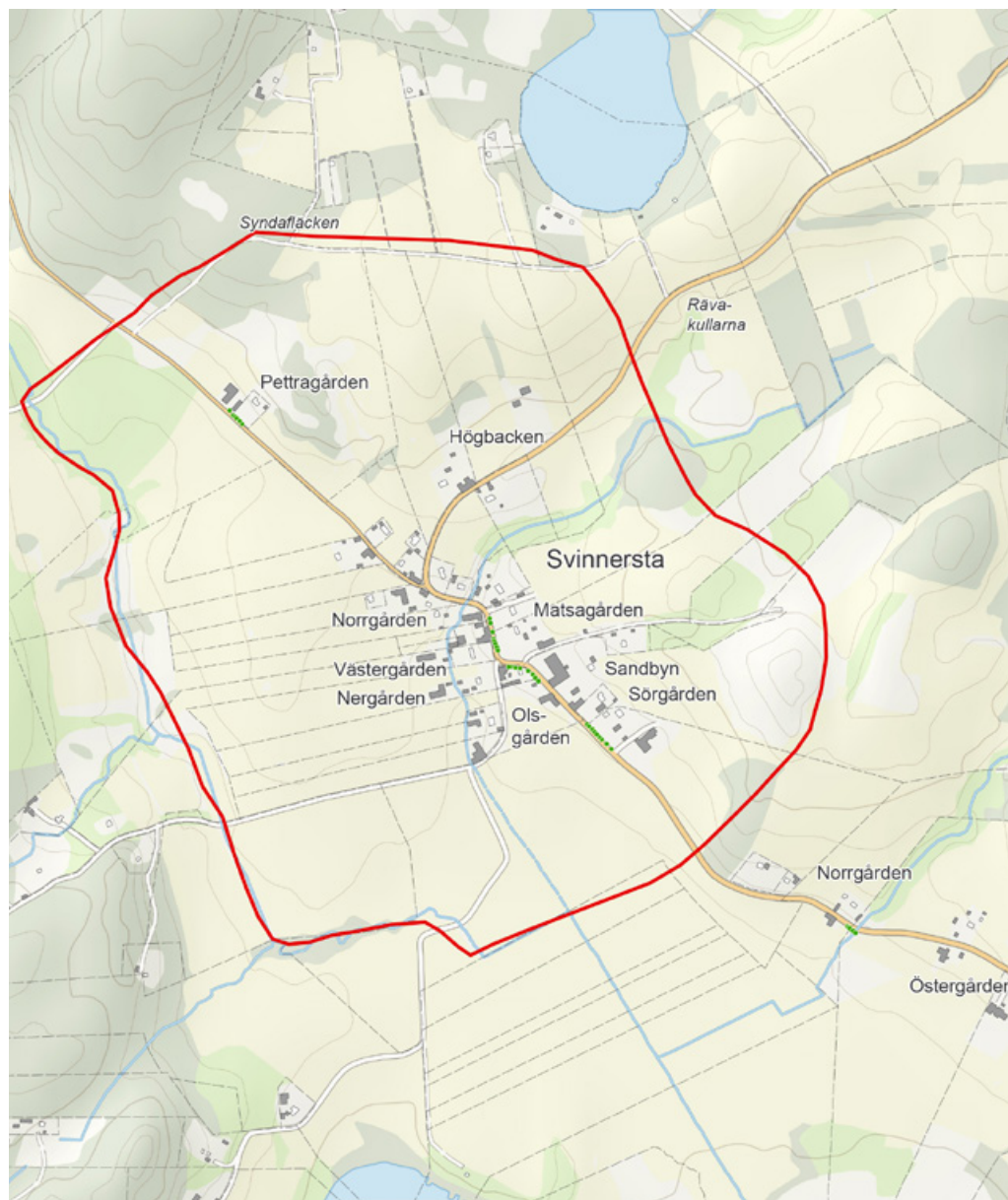
De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bymiljö

- Den äldre byorganisationen som avspeglas i bebyggelsens struktur med välbevarade gårdsmiljöer samlade i en klungby vid korsväg
- Väl bibehållet bygatumönster med två f d fägator
- Byns storlek, stort och varierat byggnadsbestånd som väl speglar förtätningen genom hemmansklyvning
- Byggnadskulturen med ett delvis äldre byggnadsskick, mangårds- och ekonomibyggnader främst från 1800-talet och början av 1900-talet
- Ensamliggande gårdar som speglar skiftesreformernas utflyttningar från den tidigare täta bykärnan

Odlingslandskap

- Bebyggelsens anpassning till de naturgeografiska förutsättningarna med bybebyggelse i höjdläge
- Den äldre bytomten centralt placerad i förhållande till inägorna
- Odlingslandskap med hög uppodlingsgrad där 1800-talets laga skifte och jordbruksrationalisering tydligt framträder
- Omgivande öppet odlingslandskap som utgör byns produktionsmarker

Odlingslandskapet har en hög grad av öppenhet och är tydligt präglad av skiftesstrukturen. Den jordbruksmark som brukas idag motsvarar till stora delar inägomarken från tiden före skiftena och kan sannolikt föras ännu längre tillbaka.

Hardemo

Sockencentrum

Odlingslandskap

Fornlämningsmiljö

Hardemo kyrka ligger väl synlig, högt belägen på Hardemoåsen som bildar en central led genom den kalkrika ler- och moränslätten. Bebyggelse och vägnät har tydligt anpassats till den de naturgivna förutsättningarna. Den karakteristiskt slingrande åsvägen följs av förhistoriska lämningar på krön och sluttningar. De många spåren efter skilda tiders markutnyttjande vittnar om ett odlingslandskap med lång hävd. På åsen ligger socknens centrum kring den medeltida kyrkan från 1100-talet. Jordbruksbygden med byar och laga skiftets utflyttade gårdar brer ut sig på vardera sidan om Hardemoåsen.

Hardemo [T 12] (Hardemo sn)

Motivering:

Sockencentrum och omgivande *odlingslandskap* med lång bebyggelsekontinuitet. (*Fornlämningsmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Öppet odlingslandskap med rik förekomst av gravfält, åsanknuten bybebyggelse och bevarade agrarhistoriska lämningar såsom fossila åkrar och odlingsrösen. Vid kyrkan, med bevarat medeltida torn samt långhus från 1700-talet, finns sockenmagasin, två skolbyggnader och prästboställe.

Centrala begrepp

Sockencentrum

Klungby är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden. Förslagsvis kopplas uttrycken istället till begreppen *Bymiljö* och *Odlingslandskap*.

Odlingslandskap

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Hardemo

Det öppna odlingslandskapet vid Hardemo kyrka utgör en del av Västra Närke centralbygd. Trakten koloniserades tidigt och den långa kontinuiteten av bosättning och odling har gett upphov till ett landskap rikt på spår från olika tider. Fynd av stenyxor vittnar om att människor vistats här redan under stenåldern. I området fanns tidigt goda förutsättningar odling och boskapskötsel. Landhöjningen gav successivt en ökad tillgång på ny brukningsbar mark, vilket avspeglas i bosättningsarnas lägen under olika tidsepoker.

Idag är landskapet i det närmaste en fullåkersbygd, präglad av den långsträckt Hardemoåsen liksom inslag av drumliner som gett upphov till en böljande topografi. Det äldre bosättningsmönstret och resursutnyttjandet var väl anpassat till terrängen. Vägar och bebyggelse förlades till moränhöjder och grusåsens väl-dränerade krön.

Närkeslättnens styva leror var länge svårbrukade. Det äldsta åkerbruket var därför knutet till sandiga lättbrukade jordar i sluttningar. På flera håll i landskapet finns spår efter äldre odling. Söder om Hardemo kyrka vid Asphagen finns ett gravfält på krönet av åsen och i sluttningen finns fossil åkermark bestående av ryggade åkerparceller. Miljöns agrara prägel med effektivt stenröjda sammanhängande åkrar, hägnader och traditionella hagmarker vittnar om många generationers investeringar i jordbruket.

Hardemoåsen bildar en nord-sydlig ryggrad i landskapet och dess historiska funktion som transsportled är framträdande genom de milstolpar och fornlämningar som följer den gamla landsvägen. Miljön kring Hardemo är också rik på sägner.

Strax intill vägen vid Skyberga ligger den så kallade Torshögen, en av Närke största gravhögar som troligtvis rests över en medlem av en stormannaätt i trakten

under järnålder. Söder om Torshögen på Skiftasberget finns ytterligare en gravhög som i äldre kartmaterial kallas Sigtrudshögen. Enligt lokal tradition ska kullen ha varit platsen för Sigtrygg Jarls gård, Sigtryggsborg. En stensatt väg ska också enligt sägnen lett härifrån över till Berga. Strax söder om Skiftasberget ligger S:t Olofs källa som den lokala traditionen förknippar med den norske kungen Olof den helige som här ska ha döpt bygdens första kristna under slutet av järnåldern. Källan har under långa tider också ha setts som en hälsokälla.

Mitt på krönet av åsen ligger Hardemo kyrka uppförd i slutet av 1100-talet. Det ståtliga kalkstenstornet med pyramidformad tornhuv är från den äldsta kyrkan. Till kyrkans inventarier hör en skulptur av S:t Olof, som är kyrkans skyddshelgon, från 1200-talet. Tornets portal med smidesbeslagen dörr från 1100-talet, fanns från början på det medeltida långhusets sydsida. Portalens överstycke har en ovanlig relief med det s.k. livsträds-

Betesmark söder om Berga. Hardemoåsen och inslag av drumliner ger odlingslandskapet en böljande topografi.

Torshögen

Flygfoto över Hardemo kyrka
© RAÄ. Foto: Jan Norrman

Utmed den lättdränerade åsslutningen finns spår av äldre tiders odling. Till väster syns Hardemoåsen (grön färg i kartan). Jordartskarta © SGU.

motivet: ett stiliserat träd, omgivet av två djur. När befolkningen ökade under 1760-talet blev Hardemo kyrka för liten. Den medeltida kyrkan revs med undantag av tornet och ett större vitputsat långhus uppfördes.

I miljön kring kyrkan avspeglas det äldre sockencentrat med därtill hörande offentliga byggnader. Lundmarkska skolan uppfördes redan 1808 efter en privat donation och är troligen ett av Sveriges äldre skolhus på landsbygden. Skolhuset användes också som sammanträdeslokal för socknen. Kyrkskolan som ligger strax intill kyrkan byggdes i början av 1900-talet och utgör en stor och dominerande byggnad i kyrkomiljön. Mitt emot Lundmarkska skolan står ett sockenmagasin från 1750-talet, en karaktäristisk kvadratisk vitputsad byggnad med spånklätt pyramidtak. Här finns också ett kyrkstall där hästarna stallades i samband med kyrkobesöket. Ett stycke längre söderut finns ett f d ålderdomshem.

Hardemo prästgård har en traditionell utformning med manbyggnad från 1870-talet, uthus och rest av en park i hagmarken söder om gården. På 1860-talet genomfördes en reform som innebar att prästlönen ersattes med en fast kontantlön och prästgårdarna skildes från lantbruket. Prästgårdsjorden arrenderades ut och en arrendatorsbostad uppfördes strax intill kyrkoherdebo-stället.

Åsbebyggelsen omfattar förutom socknens offentliga byggnader framförallt småstugebebyggelse med ursprung i äldre torp, backstugor och egnahem. Åsen smala och bitvis branta profil har gjort den mindre lämplig för bybildningar. Flera mindre åsstugor, varav en del är tillbyggda, finns längs med vägen vid Granhult, Högtorp, Lanna och Lugnet, ofta i branta lägen. Vid Hardemo hembygdsgård finns en traditionell och välbevarad Närkestuga, en tvåvåning enkelstuga från 1840-talet och en ditflyttad svalgångsbod från 1760-talet.

By- och gårdsbebyggelsen återfinns i slättbygden väster och öster om Hardemoåsen. Flera bymiljöer och gårdar utmärks av äldre traditionell bebyggelse från 1800-talet och tidigt 1900-tal. Landskapets äldre strukturer kvarlever i de gamla bytomterna med samlade gårdsmiljöer utmed bygator, traditionellt placerade i torra höjdlägen omgivna av odlingsmarker. Fornlämningsmiljöer återfinns med en tydlig koppling till äldre bebyggelse lägen och byarnas inägomark. Under yngre järnåldern – tidigt medeltid koncentrerades bebyggelsen till de områden där förutsättningarna för odling var som mest gynnsamma. Kring denna tid etablerades de byar som levde kvar in i historisk tid.

Under 1800-talet skedde nästa stora omorganisation av jordbrukslandskapet. Laga skiftet är avläsbart i gårdarnas spridda bebyggelse lägen kring de ursprungliga bytomterna. Marken fördelades enligt nya principer och omställningen från ängsbruk till vallodling ledde till in-

tensiv uppodling av de gamla ängs- och betesmarkerna. När gårdarna spreds ut i landskapet, anlades nya rakare vägar till det äldre vägsystemet. Vinkelrätt mot åsen går flera mindre vägar, varav många har sitt ursprung i laga skiftet.

Skyberga och Berga utgör relativt samlade bymiljöer med karaktär av radbyar trots omfattande utflyttningar. Byarna var de två största i socknen. På Tillrebacken norr om Berga finns ett gravfält med omkring 50 gravar bestående av högar och rundastensättningar som vittnar om byns ålder. Byn bestod vid 1770-talets av fem gårdar indelade i 14 brukningsdelar med gårdarna samlade i en radby norr om bygatan. Vid laga skiftet kom merparten av gårdarna att flytta ut från bytomten medan några blev kvar i sina gamla bebyggelselägen.

Skyberga by ligger relativt samlad på en höjd vid landsvägen med omgivande utflyttade gårdar. Vid storskiftet på 1760-talet bestod byn av sex gårdar som genom hemmansklyvningar delats på 16 brukare. Flera gårdsmiljöer utmärks av äldre traditionell bebyggelse. En av gårdarna i byn var gästgiveri från 1690-talet fram till 1830-talet. I nära anslutning till vägen finns en karaktäristisk lång faluröd byggnad, sammanbyggd av två enkelstugor delvis uppförd på 1700-talet som användes som logi av gästgivaregården.

Kyrkskolan

Lundmarkska skolan

Prästgården

Sockenmagasinet mittemot Lundmarkska skolan

Bildkälla: Örebro stadsarkiv/fotograf: Sam Lindskog, Örebro

Tornets portal med smidesbeslagen dörr från 1100-talet, fanns från början på det medeltida långhusets sydsida. I mitten syns Hardemo kyrka på 1930-talet. Karta från 1760-talet över Hardemo kyrka med sockenmagasinet intill vägen söder om kyrkan.

Vid Lanna finns tydliga exempel på den gårdsstruktur som blev vanlig efter utflyttningar från de tätt bebyggda bykärnorna. Gårdarna utformades mer öppna och de stora ekonomibyggnaderna placerades avskilt från bostadsdelen. På krönet och slutningen av en moränrygg i anslutning till den gamla bytomten finns fossil odlingsmark bestående av ryggade åkerparceller och ett flertal odlingsrösen. I fornlämningsmiljön ingår även husgrunder, ett gravfält och en lång stenvall som troligen är en rest av en fägata som syns på 1760-talets storskiftekarta.

Bytomter med kvarliggande gårdar utgör äldre strukturer med en mycket lång tradition i landskapet. Laga skiftets förändring av ägomönster och bebyggelsestruktur utgör en avläsbar årsring.

Åsbebyggelsen omfattar förutom socknens offentliga byggnader framförallt småstugebebyggelse med ursprung i äldre torp, backstugor och egna hem. Åsen smala och bitvis branta profiler har gjort den mindre lämplig för bybildningar.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- sockencentrum
- odlingslandskap
- fornlämningsmiljö

Riksintresset speglar sammantaget en förhistorisk och tidigmedeltida centralbygd med goda kommunikationer och lång bosättnings- och odlingskontinuitet. Hardemo medeltida sockencentra, byar med utskiftade gårdar, torp- och småstugebebyggelse illustrerar väl lokalsamhällets sociala organisation.

Odlingslandskapet har ett stort tidsdjup med agrarhistoriska lämningar, stenmurar, avröjda sammanhållna åkrar, hagmarker i traditionella lägen som speglar successiva investeringar i jordbruket. Den långa kontinuiteten i markanvändningen gör det möjligt att följa den agrarhistoriska utvecklingen från förhistorisk tid till nutid. Flera gårdar och byar vittnar om agrar välmåga. Den äldre byorganisationen och skiftesreformernas påverkan på det agrara landskapet och bebyggelsen är tydligt avläsbara.

Miljön präglas av anpassning till de topografiska förutsättningar som styrt markanvändning, bebyggelselokalisering och vägdragningar. Det äldre vägnätet följer terrängen och är knutet till grusåsens torra krön där även många fornlämningar återfinns.

Kyrkan har en central placering i bygden. I nära anslutning till kyrkan finns en källa som den lokala traditionen förknippar med av S:t Olof. I det medeltida tornet och 1700-talets långhus framträder två epoker av kyrkans historia. Det historiska sockencentrat avspeglas genom flera byggnader för socknens förvaltning.

Det kulturhistoriska motivet i värdetexten har i huvudsak fångat miljöns kärnvärde. Det finns däremot vissa brister i värdetexten framförallt när det gäller de fysiska uttrycken. I värdetexten lyfter man fram den åsanknutna bybebyggelsen, vilket inte stämmer särskilt väl.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Sockencentrum

– Hardemo kyrka med medeltida torn, långhus uppfört 1766-67 i nyklassicistisk stil uttrycker tidens folkökningar i socknen och speglar olika tiders byggnadsverksamhet

– Kyrkans strategiska placering på Hardemoåsen invid äldre landsväg berättar om kyrkans tidigare funktion som sockencentra

– Kyrkomiljön med Lundmarkska skolan uppförd 1808 efter en privat donation, kyrkskolan från 1900-talets början, f d ålderdomshem, sockenmagasin från 1750-talet och kyrkstallar

– Hardemo med manbyggnad från 1870-talet, uthus och rest av en park i hagmarken söder om gården samt arrendatorsbostad uppförd strax intill kyrkoherdebostället

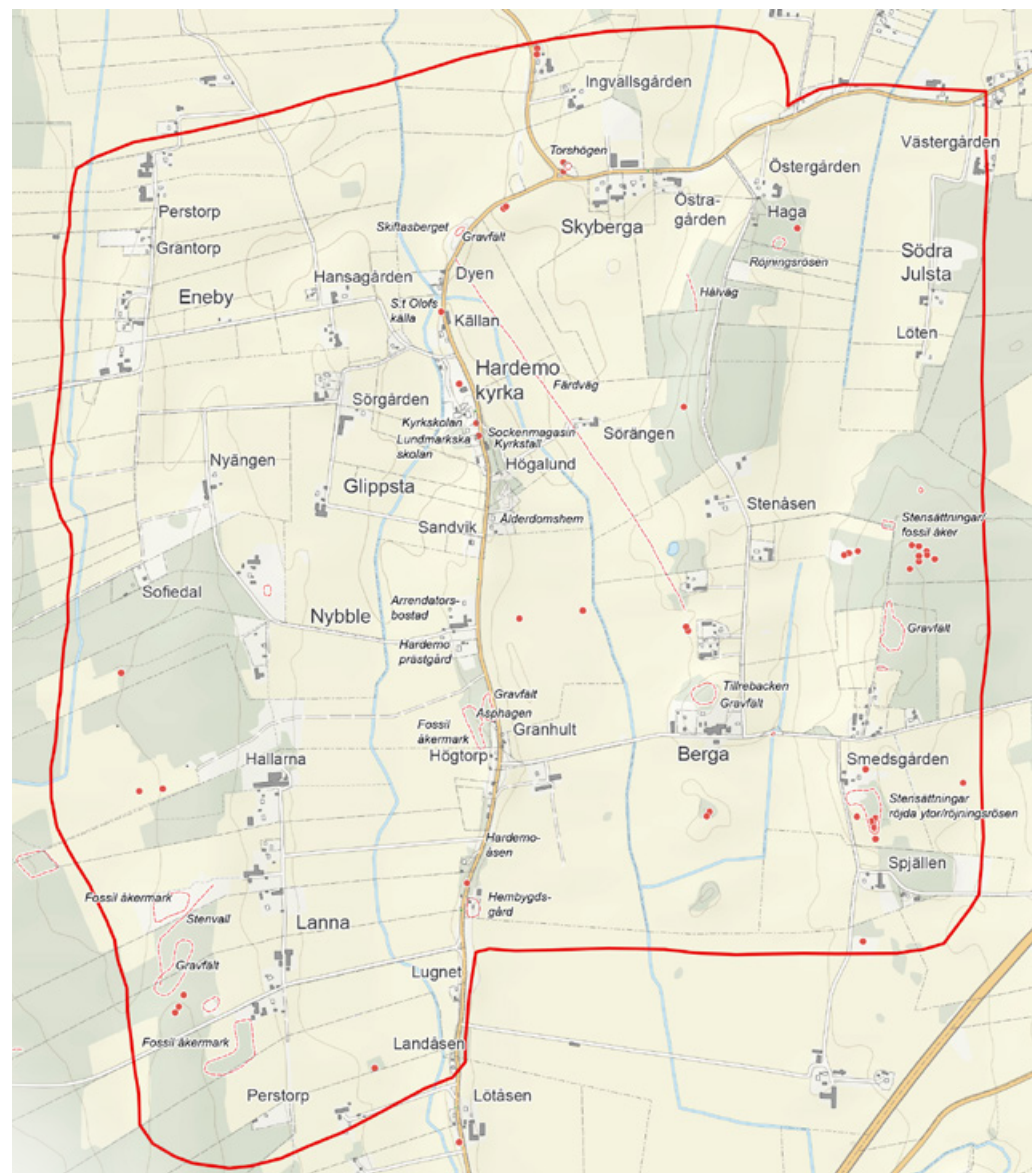
Odlingslandskap

– Bebyggelsens och vägnätets anpassning till de naturgeografiska förutsättningarna

- Traditionell agrar bebyggelse med mangårds- och ekonomibyggnader från i huvudsak 1800-1900-talets början
- Småskalig åsbebyggelse med ursprung i äldre torp och backstugor i karaktäristiska branta lägen utmed den gamla landsvägen på åsryggen
- De äldre bytomternas centrala placering i förhållande till inägorna
- Ensamliggande gårdar som speglar skiftesreformernas utflyttningar från den tidigare täta bykärnan
- Äldre landsväg på nordsydlig ås med anslutande vinkelräta vägar, varav flera med ursprung i laga skiftet
- Odlingslandskap med hög uppodlingsgrad där 1800-talets laga skifte och jordbruksrationalisering tydligt framträder

Fornlämningsmiljö

- Åsmiljö med äldre vägsträckning och omgivande fornlämningar vittnar om vägnätets långa historiska kontinuitet
- Gravfält med koppling till äldre bebyggelselägen och agrarhistoriska lämningar speglar den långa brukningskontinuiteten och successiva investeringar i jordbruket

Hjortsberga

Fornlämningsmiljö

Miljön kring Hjortsberga utmärks av ett stort tidsdjup. Utmärkande för Närkes centralbygd den långa kontinuiteten i landskapsutnyttjande och bosättning. På en drumlin som reser sig över slätten finns en rik fornlämningsmiljö som sträcker sig tillbaka till bronsålder. Här ligger ett av Närkes största gravfält med vid sikt över omgivande odlingslandskap. I slutningen mot de låglänta lersedimenten, där våtmarker och ängar en gång breddade ut sig, finns spår av långvarig odling. Från Lekebacken erbjuds en vid utsikt över det öppna jordbrukslandskapet.

Hjortsberga [T 13] (Kumla sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Fornlämningsmiljö, märkligt gravfält från yngre järn-ålder.

Uttryck för riksintresset:

Ett av länets största gravfält i dominerande krönläge med vid sikt över omgivande odlingslandskap. I gravbeståndet märks bl.a. ett av länets största rösen samt en domarring. Fossila åkrar.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Hjortsberga

Hjortsberga ligger på Närkeslätten som tidigt erbjudit goda förutsättningar för jordbruk och boskapsskötsel. Före utdikningarna var slätten rik på sjöar och våtmarker, vilket tillsammans med kalkrika jordar på kambrosilurisk berggrund bidragit till området tidigt tagits i anspråk. Utmärkande för delar av slätten är också de långa, nord-sydligt orienterade rullstensåsar och drumliner som bildats under inlandsisens avsmältningssfas vilket skapat en säregen topografi. Drumlinerna varierar i storlek från små, runda bildningar till långsträckta spolformade ryggar orienterade i isens rörelseriktning.

Drumlinernas läge i landskapet och jordarternas fördelning har sedan lång tid tillbaka påverkat bosättningsmönster och markutnyttjande. De torra väl-dränerade drumlinkrönen erbjuder goda lägen för bosättningar. Det äldsta jordbruket var knutet till lättbrukade sandiga jordar utmed moränhöjdernas sluttningar. Den bortröjda stenen samlades antingen i rösen på åkerterrasserna eller i dess kanter. På den låglänta lerslätten bredde vidsträckt våtmarker ut sig som var väl lämpade som betes- och fodermarker.

På höjdstråken kring Hjortsberga finns rika fornlämningsmiljöer som vittnar om en lång kontinuitet i såväl jordbruksmarken som i bebyggelsemönstret. På västslutningen av en drumlin ligger Lekebackens gravfält, ett av länets största med omkring 110 gravar synliga ovan mark. Huvuddelen av gravarna hör till yngre järnålder

Vid storskiftet på 1780-talet fanns fyra gårdar; Norrgården, Frälsegården, Storgården och Södra gården som var uppdelade på tretton brukare. I storskifteskartan är domarringen och röset markerade (inringat).

der men inslag av äldre gravformer tyder på att gravfältet har en lång brukningskontinuitet. Ett röse placerat på gravfältets högsta punkt, ett av länets största med en diameter på 17 meter, vittnar om att gravfältets äldsta delar har rötter i bronsåldern. Förutom röset består gravarna av ett flertal högar, runda stensättningar samt en rest sten och en domarring. Domarringen består av nio resta stenar och uppfördes sannolikt under äldre järnålder intill röset. Gravfältet har vid utsikt över slätlandskapet och ligger i en öppen hagmark glest beväxt med enar och björkar.

På 1690-talet kallades moränhöjden för Kyrkebacken och nyttjades som betesmark. Vid denna tid bestod Hjortsberga av sex gårdar varav två var ödetomter. Gårdarna låg organiserade i en radby utmed bygatan.

Vid storskiftet på 1780-talet fanns fyra gårdar; Norrgården, Fräsegården, Storgården och Södra gården som var uppdelade i tretton brukningsdelar. Laga skiftet på 1860-talet lade grunden till ett rationellare jordbruk och flera gårdar flyttade ut från den gamla bytomten i anslutning till de nya ägorna. Bebyggelsestrukturen från tiden före och efter laga skiftet är avläsbar genom samlade gårdsmiljöer på den gamla bytomten, utspridda utflyttade gårdar och torpetableringar.

Mellan gravfältet och nuvarande odlingsmark finns rester av ett äldre odlingslandskap. Den fossila åkermarken består av åkerparceller, terrasseringar och odlingsytor med oregelbunden form. Åkermarken brukades under 1600-1800-talen men kan ha odlats ännu längre tillbaka. I anslutning till de fossila åkrarna finns ett trettiotal röjningsrösen. Inom området finns också tre husgrunder som troligtvis är från sentida bebyggelse. Väster om Lekebacken finns en moränhöjd kallad Lundsbacken med ytterligare fossila odlingsspår i form av en åkerparcell, terrasseringar och odlingssten. Fynd av en stenxya i närheten vittnar området varit befolkat redan under stenåldern.

Under perioden från järnålderns slut och tidig medeltid etablerades merparten av de idag befintliga byarna i Närkes centralbygder. Gravfältet vid Hjortsberga har en tydlig koppling till byns inägomark och ligger i nära anslutning till den historiska bytomten. Miljön speglar en lång bosättnings- och odlingskontinuitet från det äldre boplatläget på moränhöjdens sluttning till radbyn belägen centralt i odlingsmarken.

På en drumlin som reser sig över slätten finns en rik forlämningsmiljö som sträcker sig tillbaka till bronsålder. Här ligger ett av Närkes största gravfält med vid sikt över omgivande odlingslandskap.. Utmed vägen ligger flera gårdar och torp med äldre traditionell karaktär.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– fornlämningsmiljö

Hjortsberga ligger en centralbygd med goda odlingsbetingelser och ingår i ett område med rik bosättningshistoria. Miljön utgör ett tydligt exempel på bylandskap med lång kontinuitet. Den yngre järnålderns gravfält har en tydlig koppling till byns inägomark och den historiska bytomtens lokalisering. I omgivningen speglas även de bebyggelseförändringar som byn genomgick under 1800-talets senare hälft med utflyttning av gårdar och flera torpetableringar.

I nuvarande beskrivning utgörs det kulturhistoriska motivet av fornlämningsmiljön som består av ett "märkligt gravfält från yngre järnålder". Riksintressets motivtext är mycket fåordig och deskriptiv och behöver förtydligas så att miljöns värde på ett tydligt sätt förklaras. Överensstämmelsen mellan motiv och uttryckstext är också skev, eftersom röset och dommarringen ingår i uttrycken för motivet "gravfält från yngre järnålder". Här bör man förändra texten så att gravfältets långa brukskontinuitet framgår.

Vidare stämmer riksintressets avgränsning inte särskilt väl överens med de uttryck som identifierats då värdet i miljön är kopplat till gravfältet men avgränsningen omfattar en större del av det omgivande landskapsrummet. En möjlig förklaring till avgränsningen ligger i gravfältets dominerande krönläge med vid sikt över omgivande odlingslandskap.

Riksintresseinstrumentet syftar till att skydda kulturhistoriskt värdefulla helhetsmiljöer. Enskilda fornlämningsmiljöer har i sig ett stort kulturhistoriskt värde men skyddas samtidigt genom Kulturmiljölagen (1988:950). Det behövs därför ett tydligare skäl för att motivera riksintresset.

Kärnvärdet är enligt nuvarande beskrivning knutet till fornlämningsmiljön, trots att riksintresset representerar en miljö med långa landskapsprocesser. Värdetexten föreslås därför kompletteras för att riksintresset ska kunna anses vara välmotiverat. Sambanden mellan fornlämningsmiljön, den historiska byn och omgivande odlingslandskap bör framgå. Den långa kontinuiteten i bosättning och landskapsbruk som området representerar skulle därigenom tydliggöras.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

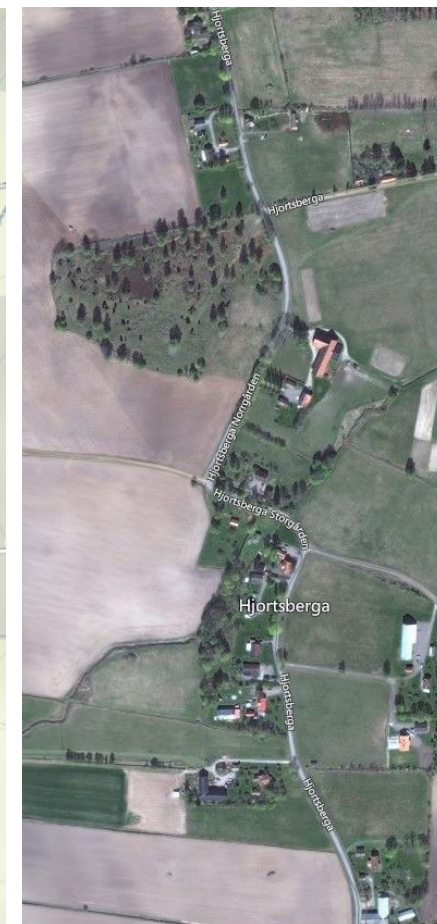
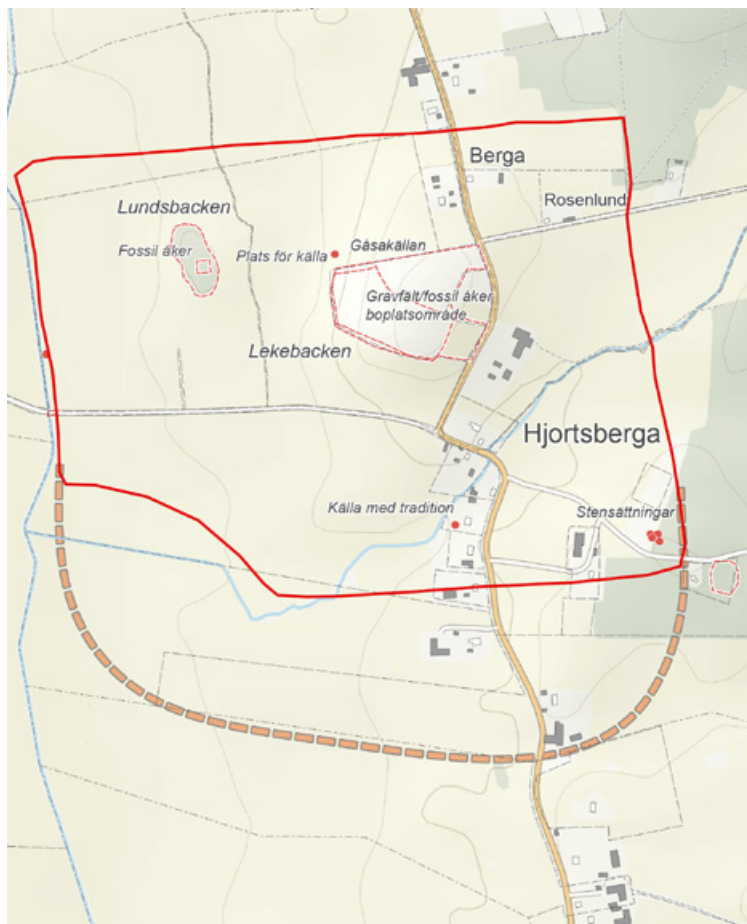
Fornlämningsmiljö

- Ett av länets största gravfält med lång brukskontinuitet
- Gravfältets dominerande krönläge med vid sikt över omgivande odlingslandskap
- Varierande gravformer och tydliga samband mellan välexponerade gravar från olika tider, ett av länets största rösen och en domarring
- Fornlämningsmiljö med gravar och fossila åkrar illustrerar områdets långa kontinuitet

- Gravfältets koppling till byns inägomark och den historiska bytomtens lokalisering illustrerar den långa kontinuiteten i bosättning och landskapsutnyttjande

Bymiljö

- Hjortsberga äldre bytomt centralt placerad i förhållande till inägorna
- Ensamliggande gårdar som speglar skiftesreformernas utflyttningar
- Gårdsmiljöer och torp med traditionell äldre bebyggelse
- Omgivande öppet odlingslandskap som utgör byns produktionsmarker

Den streckade linjen utgör förslag till ny gräns för riksintresseområdet.

Tarsta

Fornlämningsmiljö

Fornborg

Fornborgar är mytiska och sägenomspunna platser. På exponerade platser med utblick över bygden utgör de manifesta byggnadsverk. Idag är de sedan länge övergivna men kanske ingick de under järnåldern i ett system för övervakning och kontroll, kanske var de skyddade platser för handel, hantverk och kultutövning. Tarstaborg är länets mest storslagna fornborg, en av flera som ligger utmed förkastningsbranterna som ramar in Närkeslätten.

Tarsta [T 11] (Sköllersta sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Fornlämningsmiljö, landskapsrum med två imponerande *fornborgar*, den ena av dem länets största..

Uttryck för riksintresset:

Tarsta och Åmehälls är två sägenomspunna fornborgar med kraftiga vallar. Tarsta är den större av fornborgarna.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Fornborg

Fornborg är ett begrepp som inte finns med i Riksantikvarieämbetes lista med definitioner över landskaps- och miljötyper i riksintresseområden.

Tarsta

Fornborgar byggdes på strategiska och lättförsvarade höjder under järnålder och tros ha haft flera funktioner. Vissa tycks ha fungerat som försvars- eller tillflyktsborgar under orostider. Andra kan ha varit skyddade platser eller befästa storgårdar kontrollerade av en maktelit som haft inflytande över handel, hantverk, markrättigheter och produktion i den omgivande bygden.

Fornborgarnas placering i landskapet följer ett tydligt mönster. Förkastningsbranterna som ramar in Närkeslätten utgör dominerande landformer i landskapet med stor betydelse för fornlämningsmiljöernas lokalisering. Av Närkes över trettio fornborgar ligger de allra flesta i en krans runt slättbygden, på förkastningsplatåernas klintar. Fornborgarnas placering kan indikera att Närke redan under äldre järnålder utgjorde en sammanhållen bygd.

Tarstaborg är den största av de många fornborgar som ligger utmed bergsbranterna ovanför slätten. Fornborgarna är monumentala byggnadsverk vilket förstärks av placeringen i exponerade lägen.

Tarstaborg ligger på krönet av förkastningen med branta stup mot väster och i övrigt begränsad av kraftiga stenmurar. I söder skyddas borgen av dubbla murar, med en ingång i den yttre och fyra i den inre. Förmodligen har de varit förstärkta med palissader upptill. I borgens centrala del finns en husgrundsterass.

Flygfoto över Tarsta. © RAÄ. Foto: Jan Norrman

Läget erbjöd storslagen utsikt över slätten och Kilsbergen och god sikt mot andra fornborgar, vilket tyder på att de kan ha fungerat i ett organiserat system för kontroll eller signalering. En av dessa fornborgar som kan ses från Tarstaborg är Omhällsberg eller Åmehällsberg belägen på en bergsknalle väster om Tarstaborg.

Båda borgar ligger på var sin sida om den gamla vägen mot Östergötland och kanske har de haft kontroll över kommunikationerna genom området. De monumentala fornborgarna har lockat till fantasieggande berättelser. Enligt en sägen från 1600-talet fanns en gång i tiden två stridande bröder, kung Åmund och kung Sigge, som bodde i var sin borg och sedermera begravdes sedan i var sin storhög i Kånsta.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- fornlämningsmiljö
- fornborg

Riksintressets värde är kopplat till fornlämningsmiljöerna, deras inbördes samband och exponering i landskapet. Det finns också ett immateriellt kulturarv genom sägnen kring kungabröderna med tradition sedan 1600-talet. Riksintresset har brister i både avgränsning och värdetext. Det kulturhistoriska motivet är beskrivande och saknar därigenom en tydlig motivering av riksintressets värde. Vidare saknas tydlighet när det gäller de fysiska uttryckens koppling till områdets värde eftersom dessa i princip är desamma. Den geografiska avgränsningen för riksintresset är omfattande samtidigt som den riksintressanta aspekten är knuten till enskilda platser i landskapet.

I nuvarande beskrivning lyfts inte fornborgarnas samspel med omgivande landskap fram på ett sådant sätt att det på ett tydligt motiverar ett utpekande som riksintresse för hela det landskapsrum som avgränsats. Det kan bero på en svårighet i att hantera helhetsmiljön i en samlad tolkning. Miljön inom avgränsningen är inte enhetlig till sin karaktär vilket gör det svårt att förstå sambanden till fornlämningsmiljöerna. Eftersom de ingående delarna i miljön inte har ett direkt samband med riksintressets kulturhistoriska kärnvärde kan inte avgränsningen ses som välmotiverad.

Riksintresseinstrumentet syftar till att skydda kulturhistoriskt värdefulla helhetsmiljöer. De enskilda fornlämningsmiljöerna har i sig ett stort kulturhistoriskt värde men skyddas samtidigt genom Kulturmiljölagen (1988:950). Det är enligt denna lag förbjudet att förändra, ta bort eller

skada en fornlämning. Till varje fornlämning hör ett fornlämningsområde, d.v.s. ett skyddsområde som omfattar marken runt fornlämningen. Gränserna för fornlämningsområdet bestäms av Länsstyrelsen från fall till fall utifrån vad som krävs för att bevara fornlämningen och ge den ett tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Fornlämningsområdet har samma juridiska skydd som själva fornlämningen.

Ett riksintresseområde ska behandlas som en helhetsmiljö och avgränsningen bör därför motsvara det värde som uttrycks. Mot denna bakgrund rekommenderas att miljön avförs som riksintresseområde alternativt att avgränsningen kraftigt minskas.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Fornlämningsmiljö

- Två fornborgar i exponerade lägen på förkastningsbranten som inramar slätten
- Vida utblickar och siktstråk mot omgivande landskap, anlagda för kontroll och bevakning
- Strategiskt läge med koppling till äldre kommunikationer genom området
 - Monumentala anläggningar med sägen kring kungabröderna Åmund och Sigge med tradition sedan 1600-talet speglar äldre tiders föreställningsvärld, ekonomiska och sociala strukturer i det förhistoriska samhället

Tarstaborg ligger på krönet av en förkastningsbrant med branta stup mot väster och i övrigt begränsad av kraftiga stenmurar. Läget gav en milsvid utsikt över slätten och Kilsbergen och god sikt mot andra fornborgar, vilket tyder på att de kan ha fungerat i ett organiserat system för kontroll eller signalering.

Västra och Östra Nordhult

Bymiljö

Västra och Östra Nordhult ligger i Tiveden, den trolska gränsskogen mellan Närke och Västergötland. Byn har sitt ursprung som nybygge i kronans stora allmänningskog. De äldre gårdsmiljöerna med omgivande småskaliga stenbundna marker speglar levnadsvillkor, arbete och försörjning på ett litet småbruk i en utpräglad skogsbygd med ringa odlingsresurser.

Västra och Östra Nordhult [T 3] (Askersunds sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Bymiljö med välbevarat byggnadsbestånd, representant för den kolonisation av Tiveden som gjordes på 1600-talet för att trygga kolförsörjningen åt Laxå bruk.

Uttryck för riksintresset:

Dubbelgård med många byggnader från 1800-talet. Småbrutna och stenrika åkrar.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Västra och Östra Nordhult

Västra och Östra Nordhult ligger norr om Nordhultasjön i Tiveden, gränsskogen som skilde Närke från Västergötland och Svealand från Götaland. Under medeltid användes begreppen Ovanskog och Sunnanskog för att skilja områdena norr och söder om de stora skogarna i Tiveden och Kolmården. Tiveden är en mytomspunnen plats med säregna formationer från istiden och inslag av urskogslik natur som gett ett vildmarksskimmer över bygden.

Tiveden utgörs av en barrskogsdominerad höjdplatå uppbruten av sprickdalar, myrmarker och sjöar. Stora delar av landskapet befinner sig över högsta kustlinjen som ligger på mellan 140 – 150 m över havet. Den odlingsbara marken finns punktvis och bildar inte några stora sammhängande arealer. Det småskaliga odlingslandskapet framträder som mindre öppna gläntor. Ovanför högsta kustlinjen är den odlingsbara jorden

knuten till moränformationernas krön. Bebyggelsen och odlingsmarken återfinns dels högt på moränryggarna och dels i anslutning till de bördigare markerna kring sjöarna. Den agrara bebyggelsen domineras av ensamgårdar och mindre byar.

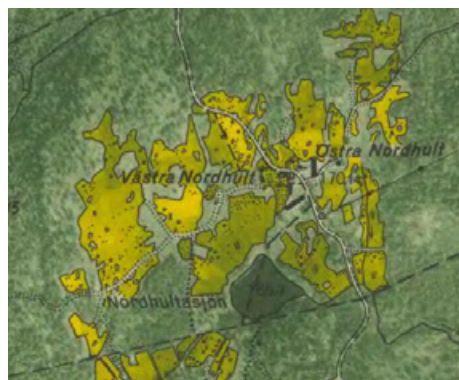
Den fasta bebyggelsen etablerades sent, först från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet började Tiveden befolkas i högre grad som ett resultat av kronans kolonisationspolitik som uppmuntrade till nyodling av landets glest befolkade skogstrakter. Tiveden var vid denna tid en stor kronoallmanning som sträckte sig mellan sjöarna Skagern, Unden och Vättern. En annan viktig faktor för bygdens utveckling och bebyggelsens expansion var de många järnbruk som började anläggas i Tiveden vid 1600-talets mitt. En blomstrande järnbruksrörelse med säte i Tiveden växte fram under von Boijs brukskomplex. Brukens behov av kolning och dagsverken ledde till en ökad kolonisation av de omgivande skogarna.

Västra och Östra Nordhult utgör en dubbelgård och tillhör de byar som uppodlats sent sannolikt under 1600-talets första hälft. Från början anlades Nordhult som ett nybygge på den stora kronoallmanningen. Genom successiv nyodling förbättrades försörjningsunderlaget och torpet delades i två gårdar, Västra och Östra Nordhult.

På 1680-talet var Nordhult ett oskattlagt dagsverkstorp under Olshammars säteri och låg på mark som säteriet fått i pant av kronan. På 1690-talet indrogs Olshammar till kronan och den gamla kronoallmanningen avsattes som rekognitionsskog till Aspa och Algrena järnbruk för att täcka deras behov av framför allt kolningsved. Aspa ingick i det von Boijska bruksimperiet som var koncentrerat kring Laxå.

Västra och Östra Nordhult ligger historiskt sett i randbygden utanför de bördiga slättbygderna. Byn är belägen ovanför högsta kustlinjen vilket avspeglas

Västra och Östra Nordhult är ett tydligt exempel på de småjordbruk som vuxit fram i randbygden. Ännu in på 1950-talet var odlingslandskapet öppet präglat av stenbundna, småskaliga odlingsmarker. Västra och Östra Nordhult är en dubbelgård och tillhör de byar som uppodlats sent. Gårdarna kallas Oskars och Einars, efter de sista brukarna. Bebyggelsemiljön har bevarade drag av det gamla månghussystemet och speglar 1800- och det tidiga 1900-talet jordbruk.

av gårdarnas krönläge, där man också finner de äldre åkermarkerna. Byn utgör ett tydligt exempel på skogsbygdens småbruk vars små arealer endast gav tillräcklig avkastning till familjens försörjning. Traditionellt sett har såväl jordbruk som boskapshållning endast kunnat bedrivas i liten skala, i kombination med inkomster från skogsnärningar. Odlingslandskapet var mosaikartat och präglades av små flikiga åkrar närmast gårdarna med betes- och slåttermarker på utmarken.

Den steniga jordmånen gjorde åkrarna starkt uppbrutna av åkerholmar och odlingsrösen. Småbruken i skogsbygden kom inte att genomgå den rationalisering

av jordbruket som utmärker byarna i de större odlingsbygderna. Ännu in på 1900-talets andra hälft var odlingslandskapet ålderdomligt präglat med en småskalig ägostruktur, steniga oregelbundna åkrar och betesmarker. Efter 1950-talet förbyttes nyodlingsverksamheten i jordbruksnedläggningar. Idag finns de öppna markerna endast kvar närmast gårdsmiljöerna.

Nordhult representerar en liten, sent etablerad bymiljö i Tivedens skogsbygd med odlingslandskapets ålderdomliga drag. De äldsta odlingarna i byn är sannolikt de som ligger högst invid nuvarande bebyggelse. Sten som röjts från åkrarna har samlats i odlingsrösen som

vittnar om tidigare generationers odlarmöda. De två gårdarna kallas lokalt Oskars och Einars, efter de sista brukarna. Byn utmärks av samlade gårdsmiljöer med äldre traditionell bebyggelse med rödmålade timrade bostadshus, uthus och bodar. Flera av byggnaderna har torvtak. Bebyggelsemiljön har bevarade drag av det gamla månghussystemet och speglar 1800- och det tidiga 1900-talet jordbruk. Gårdarna omges av småbrutna, stenrika öppna marker under olika stadier av igenväxning. Genom riksintresset går vandringsleden Luffaboleden som följer gamla stigar och vägar mellan gårdarna i Tiveden.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– bymiljö

Miljön kring Västra och Östra Nordhult utgör sammantaget en väl avgränsad agrar miljö. Riksintresset speglar småbrukarnas livsvillkor och verksamheter på ett litet jordbruk för självhushållning i Tivedens skogsbygd. Gårdsbebyggelsens, röjningsrösen och omgivande småskaliga öppna marker är bärande uttryck som tillsammans ger en god bild av skogsbygdens agrarhistoriska utveckling.

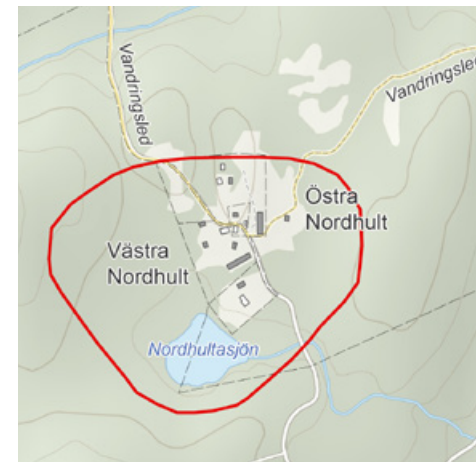
Några hot mot riksintresset, som kan på sikt på sikt riskera att påverka miljöns kulturhistoriska värde, har dock identifierats. Idag har stora delar av det öppna odlingslandskap som tidigare omgav byn kraftigt minskat. För upplevelsen av bymiljön är det viktigt att den öppna karaktär som finns kvar kring gårdarna inte ytterligare minskar. Dessutom finns behov av underhåll av en del av byggnaderna. Den äldre gårdsbebyggelsen är tillsammans med resterna efter småbrutna, stenrika åkrar en viktig del av riksintressets kärnvärde.

Gällande beskrivning är kortfattad och kopplingen mellan motiv och uttryck är något skev. I motivtexten ligger fokus på bymiljön som representant för 1600-talets kolonisation av Tiveden. De fysiska uttrycken fokuserar på bebyggelsemiljön med 1800-tals karaktär och omgivande småbrutna åkrar. Värde-texten behöver därmed tydliggöras. I uttrycken saknas exempelvis det karaktäristiska läget i den magra skogsbygden som visar på att platsen ursprung som nybygge. Motivtexten bör utökas till att omfatta småjordbruk i skogsbygd där tillgång på odlingsbar mark präglat utvecklingen av bymiljön.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bymiljö

- Bebyggelse i karaktäristiskt krönläge ovanför högsta kustlinjen, uttrycker kronans nyodlings- och kolonisationspolitik i de glest befolkade skogsbygderna
- Dubbelgård med välbevarade gårdsmiljöer bildar en sammanhållen bymiljö
- Äldre traditionellt byggnadsskick med manbyggnader, uthus och bodar från 1800-tal och tidigt 1900-tal varav flera byggnader har torvtak
- Flera bevarade byggnader för olika funktioner som speglar äldre tiders månghus-system
- Äldre stenbundna, småbrutna åkrar knutna till låga moränhöjder karaktäristiskt för skogsbygd med begränsade odlingsresurser

Herrgårdsmiljöer

Arkitekturen hade stor betydelse som politiskt instrument i stormaktstidens nationsbygge. Viktiga samhällsinstitutioner som familj, kyrka och monarki ärades med ståtliga byggnadsverk. Det låg i statens intresse att ge landet en representativ fasad genom ståtliga byggnader som utstrålade makt, kultur och rikedom.

Inom Örebro län finns ett flertal riksintressen som speglar gods- politikens påverkan på landskap och bebyggelse. Samhällets övre skikt manifesterade sin ställning och sitt välstånd i arkitektridade slott och herrgårdar. Den målinrik- tade planeringen påverkade också

det omgivande landskapet genom anläggande av parker och trädgårdar, storskalig markarrondering och ett strukturerande vägnät. Herrgårdsmiljöerna vittnar om dåtidens samhällsstruktur där var och en hade sin uppgift och plats.

I militärstatens tjänst

De flesta storslagna slott och herresäten i länet tillkom under adeln storhetstid på 1600-talet, några som exempelvis Käggleholm, har medeltida anor. Sveriges stormaktsambitioner påverkade samhället på ett genomgripande sätt.

För att upprätthålla positionen som norra Europas stormakt krävdes en effektiv kontroll av landet och en enorm rustning av statsapparaten påbörjades. Många av de samhällsinstitutioner som ännu idag präglar den svenska staten byggdes upp under denna tid. Då adeln hade ensamrätt till de högre civila eller militära posterna i statsförvaltningen uppstod så småningom problem med att besätta tjänsterna i den växande byråkratin. För att utöka rekryteringsbasen genomfördes därför en betydande nyadling av ofrälse ståndspersoner och officerare.

Jordegendomar som betalning

Statens intresse att hålla krigsmaskineriet igång fick stort inflytande på ägoförhållanden och den sociala strukturen i samhället. Eftersom statskassan var hårt ansträngd av de långvariga krigen tilldelades adeln och de höga ämbetsmännen jordegendomar som betalning för den statstjänst de utförde. Adeln fick stora donationer och kunde genom köp skaffa sig ännu mer. En speciell ställning intog gods med säterprivilegier som ökade rekordartat under denna tid. Villkoren för att en gård skulle räknas som säteri och bli befriad från

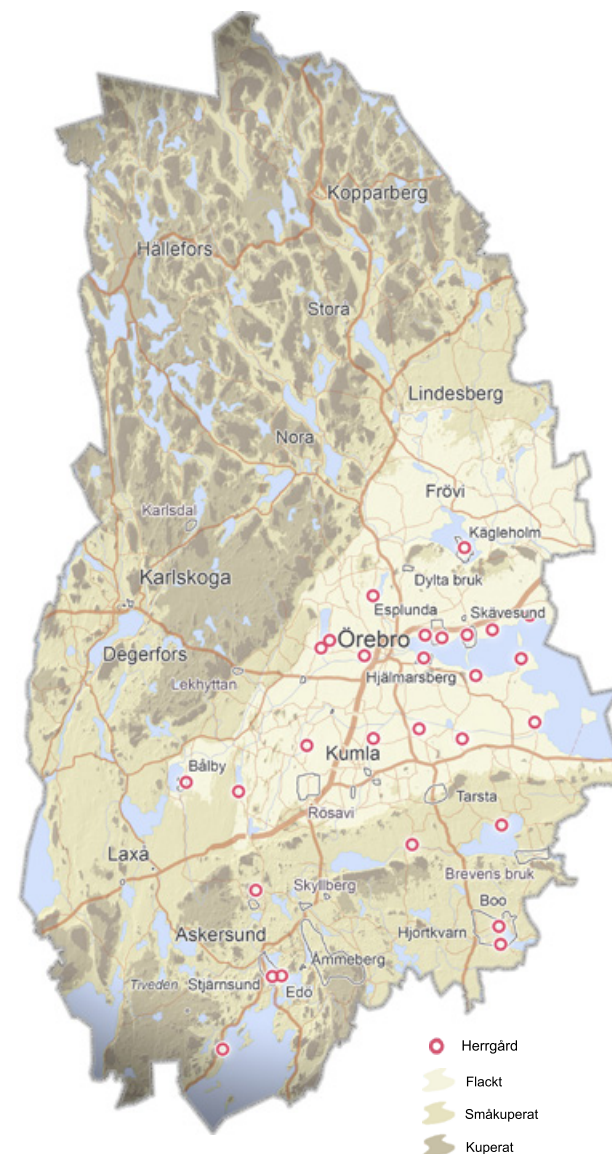
skatt var att ägaren tillhörde frälset och att gården var ståndsmässigt bebyggd. Det gavs ingen begränsning för hur många säterier en adelsman kunde äga.

Kronan började också sälja ut äganderätten till sina egna gårdar och rätten att uppbära skatten från de självägande böndernas gårdar. Hos adeln fanns ett stort intresse att få full äganderätt till skattehemmanen, vilket också skedde många gånger. En tredjedel av de nya säterier som tillkom i Närke på 1600-talet bildades på skattejord. Genom avhysning av landbönder skapades stora sammanhängande brukningsenheter. På detta vis har till exempel Boo, länets största jordegendom, och Stjernsund tillkommit.

En något större del av säterijorden utgjordes av förläningar och donationer givna som kompensation för utebliven lön eller förtjänstfulla insatser för kronan. Den förda godspolitiken ledde till att adeln fick stor makt. Under 1600-talet kom adeln så småningom att kontrollera omkring två tredjedelar av ränteinkomsterna från all beskattningsbar jord i landet och säterierna växte som svampar ur jorden. I Örebro län var omkring 50 procent av all jord i adelns händer vid 1600-talets mitt.

En rekordartad godsökning

Det var inte bara kronans ständiga brist på kapital och expansionen av den nya ämbetsmannadelen som bidrog till godsökningen. Ytterligare en förklaring är att när landets gränser utvidgades, tillväxte adeln också genom inflyttning och genom att framstående utländ-

HERRGÅRDSLANSKAP

Kartan visar ett urval av herrgårdarna i länet, varav det stora flertalet ligger i anslutning till sjöar. Särskilt präglad av de stora godsen framträder trakten kring Hjälmaren.

MEDVETET PLANERAT LANDSKAP

Herrgårdarna inom länet varierar till utseende, och till storlek. Men det finns också många gemensamma drag. De ligger ståndsmässigt placerade, i regel med utblick över en sjö. Bebyggelsen är symmetrisk ordnad längs en mittaxel med herrgården som fondbyggnad i slutet av allén. I herrgårdsmiljöerna har byggnader, vägar, parker och trädgårdar medvetet gestaltats för att dominera landskapet och för att skapa vyer och blickfång.

ska medborgare upptogs i den svenska adeln, vilket också förutsatte en ståndsmässig gård. Bålby, Esplunda och Boo är exempel på gods som tillkommit som ett resultat av kronans behov att förse civila och militära ämbetsmän med bostäder.

Den stora reduktionen

Adelns ökande godsinnehav blev till slut ett problem. Statens skatteunderlag urholkades alltmer och Karl XI:s reduktion på 1680-talet blev den avgörande vändpunkten då kronan drog tillbaka en stor andel av adelns gods och jordinkomster. Reduktionen var en ekonomisk och politisk nödvändighet som ökade kronans tillgångar

och bidrog till att skapa en fast grund för organisationen av den svenska staten. Kronans återtagande av gods och gårdar var tätt kopplad till den stora militära reformen, indelningsverket, som inrättades för att förbättra rikets militära organisation. Många av de säterier som vid reduktionen drogs in till kronan blev rusthåll eller officersboställen. Rusthållen innebar att ägaren fick behålla huvuddelen av de tidigare privilegierna på godset men i gengäld måste svara för underhållet av en ryttare. I vissa fall kunde adelsmännen genom köp eller byten behålla sina gods men oftast i mer förminskat skick. I Örebro län blev Bålby, Käggleholm och Skävesund inrättade som rusthåll efter reduktionen medan Boo, Edö, Esplunda, Hjälmarsberg och Stjärnsund kvarstod som säterier.

Fattigdom och överflöd

Samhället i stormaktstidens Sverige präglades av stora sociala skillnader. Avståndet mellan den inflytelserika

adeln och den resurssvaga allmogen var avgrundsstort. Godsens avhysningar bidrog också till en ökad social mobilitet nedåt i samhällsskikten. Sverige var överlag ett glest befolkat land och den politiska och ekonomiska makten låg hos en liten grupp kapitalstarka som genom ekonomiska förmåner gled ifrån resten av befolkningen.

Makt och rikedom skulle synas för att få riktig mening, genom "iögonfallande konsumtion" - kostsamma statusmarkörer och en exklusiv livsstil. Samtidigt skapade de stora slottsbyggena, adelns lyxkonsumtion och kulturella ambitioner en stor efterfrågan på nya produkter, både från det inhemska hantverket och från utlandet. Under 1600-1700-talen gav detta upphov till så kallade "multiplikatoreffekter". Arbetstillfällen skapades och produktionen satte fart, vilket i sin tur ledde till nya investeringar och försörjningsmöjligheter. Framstående arkitekter anlätades, nya idéer spreds och delar av ekonomin stimulerades.

Ett ståndsmässigt boende

När säterierna inrättades placerades de vanligtvis vid sidan av den befintliga bebyggelsen. Det ideala läget var på en höjd i anslutning till en sjö. Sjöläget gav goda möjligheter till fiske och kommunikationer men även en ståndsenligt placering, en vacker och fri sjöutsikt. Läget erbjöd ofta också en fördelaktig kombination av åkermark för spannmålsodling, ängar och betesmarker för boskapsskötsel och tilltalande platser för trädgårdar och parker. Hjälmarens utmärker sig särskilt med sin täthet av med flera vackert belägna herrgårdar utmed sjöns norra och södra ständer.

Symboliska markeringar

Den idealt planerade herrgårdsmiljön uttryckte symmetri och ordning, med bebyggelsen uppförd efter en mittaxel. En grundläggande del i kompositionen var uppfartsallén som i de flesta fall bildade en lång rak huvudaxel med herrgården i tydligt blickfång. Långa raka och alléprydda vägar, axlar, entréer och riktningar som framhävde centralperspektivet utgjorde en del av herrgårdskulturens stilideal och hade en stor symbolisk betydelse.

Genom gestaltade vyer och blickfång kunde allting överblickas och övervakas. De raka axlarna bidrog till känslan av att träda in i en annan värld. Med långa siktstråk skapades upplevelser av storslagenhet och rymd, med symboliska restriktioner för hur man skulle röra sig och åt vilka håll blickarna skulle vända sig. Vägen

fram mot herrgården mynnade ofta ut i en förgård där stall- och ladugårdskomplexet låg. Jordbruket utgjorde själva basen för herrgårdens ekonomi. Stallar, logar och magasin hyste gårdens kapital och vittnade om gårdens tillgångar.

Ladugårdsplatsen var därför en representativ del av herrgårdsanläggningen och byggnaderna formgavs med omsorg. Samtidigt fanns en klar rumslik avgränsning mellan herrgården och gårdens ekonomibyggnader. Nästa led i herrgårdssanläggningen var själva mangården med den påkostade huvudbyggnaden i fonden. Manbyggnadens ståndsmässighet underströks genom placeringen av flyglar på var sin sida om gårdsplanen.

Social ordning

I gestaltningen av herrgårdsmiljön fanns en tydlig strävan efter att rummet skulle förkroppsliga ståndssamhällets sociala ordning. Byggnaderna placerades inte bara efter deras praktiska funktion utan också utifrån värdighet och rang. Genom bostädernas storlek, läge och utformning åskådliggjordes skillnader i arbetsuppgifter och social ställning. Torp med dagsverkskyldighet till godset låg ofta i utkanten av produktionsmarkerna på behörigt avstånd till herrgården.

Med sin rikedom förankrad i bruket av jorden var godsägarna starkt beroende av arbetskraften. Som motprestation försågs statare, torpare och tjänstefolk med bostäder, ibland med en påtagligt väl avvägd

omsorg när det gäller funktion och form. I vissa fall kom godsägarens sociala ambitioner till uttryck i uppförandet av t ex kyrkor och skolhus.

Jordbruk och trädgårdskultur

Till herrgården hörde vanligtvis ett storskaligt inrättat jordbruk präglad av godsdriften. Det var inte ovanligt att äldre byar avhystes för att ge plats åt herrgårdarna och deras vidsträckta odlingsmarker. Godsen varierade i fråga om storlek, ekonomisk bärkraft och tillgång på arbetare. Till de stora godsen hörde flera byar och ibland hela socknar. Välbeställda godsägare kunde äga flera gods och förfogade över en mycket stor arbetsstyrka. I Örebro län var godsens ekonomi i varierande grad baserad på en kombination av jordbruk och järnhantering.

De stora godsägarna var ofta föregångare och kulturspridare. Nya idéer inom byggnadskonst, sällskapsliv, jordbruk och trädgårdskultur förverkligades tidigt på de stora godsen och fick snart efterföljare på bondejorden. Godsägarna var till exempel drivande när det gäller aveln för mer produktiva husdjursraser. Stjärnsund fick stor betydelse för framavlingen svensk rödbrokig boskap - en av de vanligaste mjölkraserna i Sverige.

Parker och trädgårdsodlingar var en oskiljaktig del av herrgårdskulturen. Utmärkande för godsen var en ständig växelverkan mellan nyttotänkande, representa-

Kvinnliga godsägare

Kvinnors sociala ställning, handlingsfrihet, inflytande och ägande styrdes hårt av tidens rådande uppfattningar. Formellt sett stod kvinnan under mannens förmyndarskap, såvida de inte var änkor. Gifta kvinnor var omyndiga ända fram till 1920-talet och mannen representerade hushållet utåt. En kvinnas möjlighet att på egen hand bestämma över sin inkomst eller egendom var därmed kraftigt beskuren.

Änkor hade ett lagligt utrymme som kvinnor annars saknade. Som änka kunde en kvinna på egen hand ta över makens verksamhet och bli formellt ansvarig för hushållet. Kvinnans insatser i produktionen synliggjordes därmed rent juridiskt. Trots formella hinder var kvinnor ändå ofta i praktiken föreståndare för hushållet, den

grundläggande försörjnings- och arbetsenheten i samhället. Under 1600-1700-talen kunde gifta kvinnor i de övre samhällsskikten uppnå en stark ställning med ansvar att administrera och sköta de stora godsen. Männerna ägnade sig åt officiella uppdrag och var ofta frånvarande. De långvariga krigen ledde till en demografisk förändring, många män dog i fält och kvinnorna tog männens plats.

Som makens ställföreträdare var kvinnan fullt jämbördig i besluts-hänseende och initiativförmåga. Särskilt i de bruksägande släkter som fanns runt om i Bergslagen fick kvinnorna ofta en mycket stark ställning som ägare och förvaltare av egendomarna. Till detta kom också ansvaret för en växande barnaskara.

Välgörenhet och folkrörelser

Årtiondena kring sekelskiftet 1900 var välgörenhetens och folkrörelsernas tid. Industrialiseringens inverkan på sjukdom, fattigdom och försörjningsmöjligheter uppmärksammades alltmer. Behovet av sociala reformer växte och breda folkrörelser spred sig som reaktion på tidens utbredda, sociala missförhållanden.

Innan den allmänna välfärden blivit en fråga för samhället, bedrevs social omsorg i stor utsträckning som ideell verksamhet på initiativ av företag, privatpersoner och föreningar. Det var i regel representanter från samhällets övre skikt som engagerade sig i hjälpverksamheter för att överbrygga klassmotsättningar. Inte minst kvinnor från det borgerliga skiktet var aktiva i att initiera och leda institutioner och organisationer inom det filantropiska och pedagogiska verksamhetsområdet.

Efter den allmänna skolstadgans införande 1842 blev det församlingarnas uppgift att uppföra och underhålla skolbyggnader, något som ofta upplev-

F d småskolan vid Boo slott

des som ekonomiskt betungande. Det var därför inte ovanligt att folkskolor byggdes på privat initiativ. Särskilt inom ramen för den svenska herrgårds- och brukskulturen utgjorde de starka patriarkala strukturerna en grogrund för idéer om socialt ansvarstagande.

tionsbehov och estetiska principer. Trädgården hade en rent ekonomisk nytta för hushållningen men var också en plats att exponera sin ställning. En påkostad trädgård och park visade på god ekonomi och gestaltades som en del i en arkitektonisk helhet, enligt de senaste nyheterna inom arkitektur, trädgårdsodling och parkestatik.

Boo-området

Herrgårdslandskap

Kyrkomiljö

Boo ligger i södra Närkes skogsbygd och har under lång tid utgjort centrum för stor samlad gods massa kring sjön Avern. Boos centrala styrning har skapat ett litet samhälle i miniatyr, ett för länet unikt sammanhållet herrgårdslandskap. Förutom den välbevarade herrgårdsmiljön med en huvudbyggnad som påminner om ett medeltida slott finns en omfattande torpbebyggelse, arrendegårdar och flera byggnader som vittnar om godsets roll för utbyggnaden av social omsorg, sjukvård och folkbildning i lokalsamhället i en tid innan det offentliga välfärdssystemet utvecklats.

Boo-området [T 9] (Boo sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Herrgårdslandskap med Boo fideikommiss. (*Kyrkomiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Herrgården, ett 1600-talssäteri med huvudbyggnad från 1870-talet i nygotisk stil, har genom ägarskap påverkat nästan hela socknen. Huvudbyggnaden är ritad av J. F. Åbom. Till egendomen hör arrendegårdar, torp och lantarbetarbostäder. Kyrka från tidigt 1700-tal, fatbur, skolhus från 1800-talet i tempelarkitektur och f.d. prästgård.

Herrgårdslandskap

Landskapsparti kring en eller flera stora, under perioden medeltid – 1800-talet framvuxna egendomar. Herrgårdslandskap utmärks estetiskt av de stora gårdarnas monumentala centra (se Herrgårdsmiljö) med tillhörande allésystem och vanligtvis storskaligt inrättade produktionsmarker, omgivande ädellövskog, där särskilt eken tillmäts symbolvärde. Vidare utmärks de av storgårdarnas storskaliga produktionssystem med, ibland stilpräglade, arrendegårdar och torp – ofta med markerade samband till sockenkyrka eller sällsyntare, med egenkyrka, ofta med synliga nedslag av olika perioders ekonomiska läror i form av (ofta idealiserat gestaltade) system av vägar, broar, kanaler, järnvägar, manufakturer, hamnanläggningar, magasinsbyggnader, ibland även med synliga nedslag av social filantropi och idealism t ex påkostade skolbyggnader, "museer", "kulturminnesvård" osv (jfr Slottslandskap). Vanligt förekommande är även spår efter tidigare byar som avhysts vid godsbildningen

Kyrkomiljö

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Boo

Boo ligger ovanför förkastningsbranten som reser sig söder om Närkeslätten. I södra Närkes skogsbygder har bergshanteringen varit den viktigaste näringen vid sidan av jordbruket. Landskapet domineras av skogsmark som ställvis bryts upp av öppna odlingsmarker kring sjöar och vattendrag. Ett större stråk av relativt sammanhängande odlingsarealer finns vid Boo intill sjön Avern och väster om sjön Sottern.

Den östra delen av södra Närkes skogsbygder har under lång tid präglats av stora egendomar. På grund av egendomsstrukturen med ett fåtal stora jordägare karaktäriseras markanvändning och bebyggelse av en hårdare styrd utveckling.

Under medeltiden fanns en godsmassa i trakten Boskulla och "Affrabygd" i södra delen av nuvarande Bo socken, som vid mitten av 1400-talet tillhörde kung Karl Knutsson Bonde. Godskomplexet splittrades på olika händer under 1500-talet. Det finns inga belägg för någon medeltida sätesgård i området, men namnformen *Bo* tros under medeltid haft betydelsen (kunglig) förvaltningsgård.

Boo gård kom att bli huvudgård i ett donationsgods som bildades under 1600-talet. På 1670-talet omfattade godset ett stort antal gårdar inklusive det nyligen bildade säteriet Iboholm. Godset kom vid 1700-talets början i släkten Hamilton af Hagebys ägo och instiftades till fideikommiss, vilket innebar att egendomen enbart kunde ärvas i oförändrat skick inom

Karta från 1640-talet över trakten kring sjön Avern.

familjen. Boo är idag länets största jordegendom. Den långa tiden av central styrning har resulterat i ett större sammanhållet herrgårdslandskap.

Godsekonomin baserades på många olika verksamheter, bland annat tegelbruk, järnbruk, jord- och skogsbruk, mejeri och brännerier. Sedan järnhanteringen blivit olönsam under slutet av 1800-talet blev skogsbruket och sågverksamheten den huvudsakliga inkomstkällan. De stora jordägarna hade makt och inflytande i lokalsamhället. Till Boo hörde flera underliggande gårdar och torp och gårdar med skyldighet att utföra dagsverken eller leverera naturprodukter som bland

Boo huvudbyggnad. Bildkälla: <http://www.boohembygdsforening>

Den vita byggnaden, Staten, stod tidigare vid Iboholm. Bildkälla: <http://www.boohembygdsforening>

Vitputsade byggnader väster om Boo som inrymt stall, vagnsidor, magasin och bostäder. .

Fatburen är från mitten av 1700-talet och har använts som spannmålsmagasin och förråd.

Iboholm

Mejeriet vid Äverby

Missionshuset Gåvan

annat säd och virke. Det sociala ansvarstagandet för arbetarna yttrade sig bland annat genom uppförandet av apotek, sjukstuga, skola, kyrka, lanthandel och frikyrkokapell. Distriktläkarvillan Nain, uppförd på 1860-talet låg mittemot sjukstugan, som idag är borta. Det gamla apotekshuset uppfördes på 1880-talet utmed vägkröken ett stycke norr om Boskulla.

Boo kyrkskola är den äldsta bevarade folkskolan i Närke. Den ligger på en höjd strax väster om Boo och uppfördes 1851 som ett kunskapens tempel på initiativ av

Hugo Adolf Hamilton dåvarande fideikommissarie. Han ritade troligen själv skolan i så kallad grekisk tempelstil. H A Hamilton var en av de drivande personerna bakom folkskolestadgans införande i Sverige på 1840-talet som ordförande i det utskott som behandlade den nya skolreformen.

Skolhuset med sin särpräglade arkitektur och placering vittnar om folkskolans ambitioner och den framträdande betydelse skolfrågan hade vid denna tid, präglad av både funktionella och ideologiska motiv. Skolan är

också ett uttryck för de filantropiska och liberala tanke-gods som växte fram i de borgerliga skikten. Vid tiden kring förra sekelskiftet skedde en stor del av samhällsbyggandet på privat initiativ och särskilt inom bruks- och herrgårdskulturen utgjorde de starka patriarkala strukturerna en grogrund för idéer om socialt ansvarstagande. Strax intill skolan ligger den f d affären uppförd på 1940-talet som i sin utformning ansluter till skolhuset. Norr om Boo herrgård finns ytterligare ett skolhus som uppfördes som småskola vid 1900-talets början.

Boo kyrka

Sockenstugan

Boskogen kring kyrkan
Bildkälla: <http://www.boohembygdsforening>

Eftersom det var relativt långt till sockenkyrkan i Svennevad lät godsägaren uppföra en kyrka i anslutning till Boo. Till prästbostad uppläts gården Litstorp. Slottskyrkan med tillhörande klockstapel och kyrkogård uppfördes på 1730-talet av den förste Hamilton på Boo, friherre H J Hamilton. Den korsformade timmerkyrkan med vitmålad brädpanel präglas av karolinertidens stramhet och enkelhet. Kyrkan är länets bäst bevarade karolinska kyrka. På kyrkogården vittnar höga bautastenar resta över Boos fideikommissarier

och ståtliga gjutjärnskors för andra familjemedlemmar om godsets sociala struktur. Även bänkinredningen speglar samhällets sociala skillnader med rymliga bänkar för herrskapet längst fram i kyrkan och mindre, enklare bänkar längst bak.

I anslutning till kyrkan blommar på våren den sällsynta så kallade Boopåskliljan. Vid kyrkan finns även ett bestånd av inplanterade bokar, ett av Mellansveriges större bokbestånd, vilket tillsammans höga mäktiga lärkräd som reser sig på kyrkogården skapar en varia-

tionsrik miljö. Utmed vägen väster om kyrkan ligger den gamla sockenstugan, en vitputsad mindre envåningsbyggnad, troligen uppförd under 1700-talet. Ett stycke längre västerut ligger Klockargården.

Vid Skinnarbacka norr om vägen mellan Boo och Hjortkvarn uppfördes det f d Elimkapellet på 1870-talet av Bo baptistförsamling. Godsägaren skänkte marken till församlingen och J.F. Åbom som samtidigt ritade slottet gav kapellet dess utformning. Ytterligare ett missionshus uppfördes norr om herrgården vid 1900-talets början

Variationsrikt odlingslandskap kring Stenkulla i nordväst

Stenkulla

Boo Kyrkskola uppförd som ett tempel

F d affär i anslutning till skolan

av Boo missionsförsamling. Huset fick namnet Gåvan eftersom det skänktes av godset.

Odlingslandskapet kring Boo är variationsrikt med karaktär av storjordbruk och stort inslag ädellövskog, bland annat bok. Vid 1800-talets slut fanns sex stora gårdar med tillhörande jordbruk, Boo, Boskulla, Iboholm, Averby, Kårtorp och Gamby, samt ett flertal mindre familj jordbruk. Under 1900-talet koncentrerades jordbruket till färre enheter och flera mindre familj jordbruk lades ner. Jordbruket rationaliserades och driften kom att koncentreras till Averby. Här finns flera moderna storskaliga ekonomibygnader, en äldre mejeribygnad och smedja från 1880-talets slut.

Under Boo gods fanns ett flertal arrendegårdar och en stor mängd torp. Stenkulla i Boområdets norra del är ett exempel på fideikommissets minde arrendegårdar. Den välbevarade byn består av två sammanhållna gårdsmiljöer. Det omgivande småbrutna odlingslandskapet har en mosaikartad, ålderdomlig karaktär

genom inslag av åkerholmar, stenbundna hagmarker, oregelbundna och flikiga åkerformer.

Genom godsets långvariga ägande kom även torpbebyggelsen tidvis ägnas ganska stor omsorg och med tiden få en enhetlig utformning. Under 1800-talets början skedde en omfattande upprustning av bebyggelsen, och även en del nybyggnation. En stor del av bebyggelsen fick tidigt panelklädda faluröda fasader. I samband med att driften koncentrerades tillkom många nya torp.

På 1930-talet byggdes och moderniserades flera torp efter Uno Hellströms nationalromantiskt inspirerade typritningar. Under senare år har en del förändringar skett genom ombyggnader. Under Boo låg förutom arrendegårdar och torp även, ovanligt nog, herrgårdarna Boskulla och Iboholm. Från Iboholm flyttades en vitputsade byggnad till Boo som fick namnet Staten och användes som bostad för gårdens arbetare under 1800-talets början. Kvar på vid Iboholm står ett par terrakottaröda putsade flyglar, troligen från 1700-talet.

Boo herrgård uppfördes på 1880-talet med tinnar och torn i nygotisk stil. Den nuvarande huvudbyggnaden, som ersatte en äldre herrgårdsanläggning från 1700-talet, präglas av tidens förkärlek för stilblandningar där inspiration hämtades från äldre formspråk som medeltidens slott och borgar.

Öster om herrgården sig sträcker sig den övre parken, en vattenomfluten ravinliknande landskapspark med stor andel bokträd, anlagd i engelsk stil. På en holme i vattnet finns ett litet lusthus (kineseri) från 1830-talet använt som diktarlya åt skalden C.A. Nicander. Vid den nedre parken intill slottet finns den f d trädgårdsmästarebostaden utformad med kraftfull dekor i nygotisk stil.

Väster om huvudbyggnaden ligger symmetriskt anlagda och enhetligt utformade vitputsade byggnader som inrymt stall, vagnsidor, magasin och bostäder. Den vitmålade fatburen som står utmed vägen är från mitten av 1700-talet, och har använts som spannmålsmagasin och förråd.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdslandskap
- kyrkomiljö

Boo utgör en representativ och välbevarad herrgårdsmiljö. Godsets långvariga centrala styrning av landskapsrummet i såväl ekonomiskt som socialt hänseende är tydligt avläsbar. Den välbevarade herrgårdsmiljön med inramande park, tillsammans med torpbebyggelse, arbetarbostäder, arrendegårdar och den omgivande agrara miljön utgör bärande och tydliga samband. Miljön innehåller även flera särpräglade och unika uttryck. Den tempelformade kyrkskolan med personhistorisk koppling till en av de drivande personerna till folkskolans införande och genombrott i Sverige liksom Boo kyrka som utgör den bäst bevarade karolinska kyrkan i länet. Riksintressets avgränsning överensstämmer väl med de värden som identifierats.

Däremot finns brister när det gäller värdetexten då ett klargörande motiv för riksintresset saknas. Tack vare fideikommisset har ett samhället herrgårdslandskap bevarats som tydligt speglar godsets inflytande och lokalsamhällets sociala organisation. Den strikt klassindelade herrgårdsmiljön bildar ett litet samhälle i miniatyr, med bostäder för olika samhällsskikt i form, skolhus, missionshus m m som speglar sammantaget det sociala livet inom godset. Detta bör lyftas fram som ett huvudmotiv. Dessutom bör man betona det samhällsengagemang som avspeglas i missionshus och skolbyggnader.

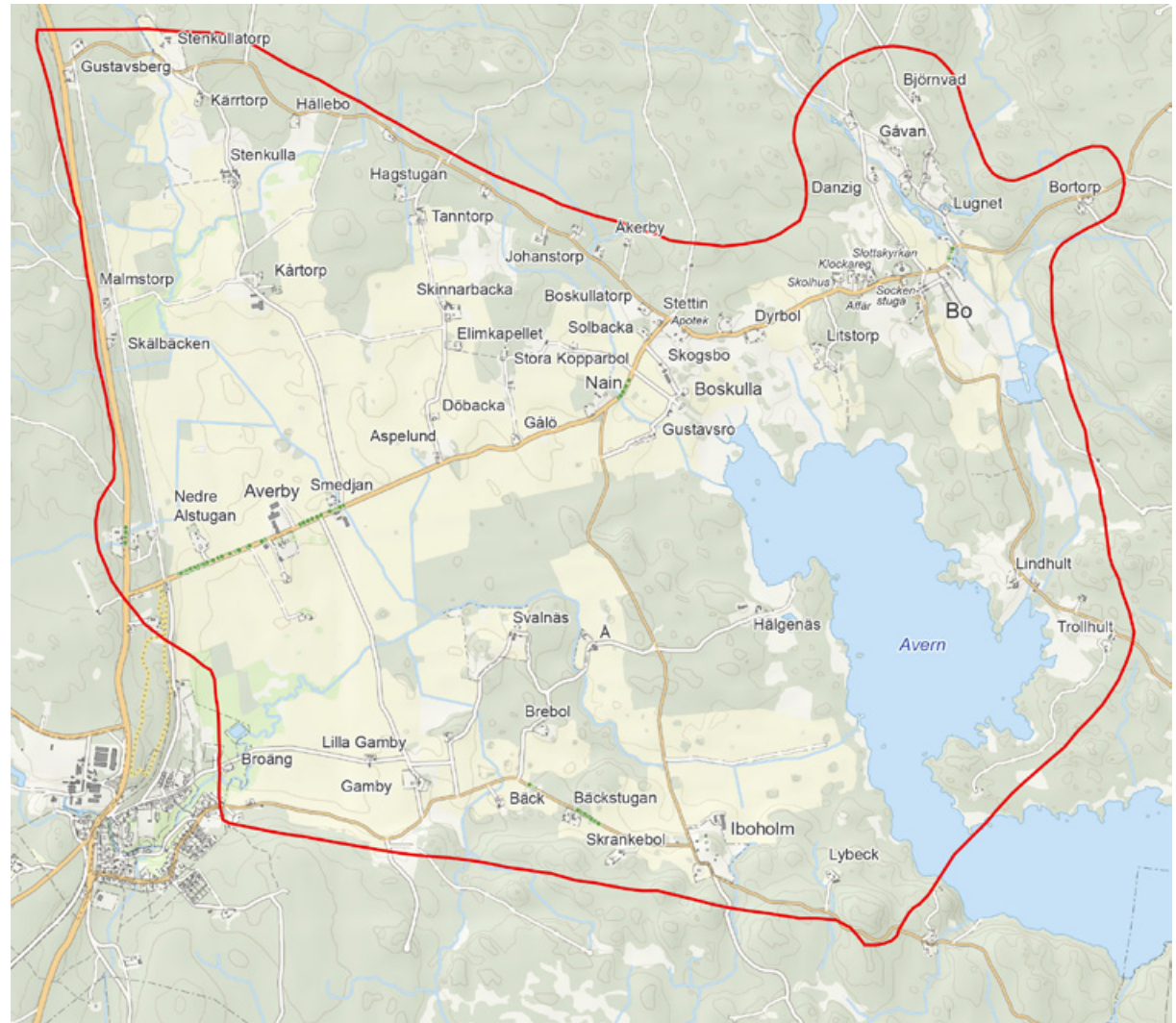
De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdslandskap

- Boo med huvudbyggnad uppförd 1878-87 i historiserande nygotisk stil, ritat av arkitekt J F Åbom, omgivande park anlagd i engelsk stil, lusthus, trädgårdsmästarbostad
- Gårdsmiljön kring herrgården med enhetligt utformade vitputsade byggnader i ordnat mönster som inrymt stall, vagnsider, magasin, fatbur och bostäder för gårdens arbetare
- Fd distriktsläkarvillan, affär samt missionsrörelsens samlingslokaler, Elimskapellet uppfört 1877 och Gåvan från 1900, speglar det sociala livet och den patriarkaliska organisationen inom godset
- Småskola från 1909 och Bo kyrkskola uppförd som grekiskt tempel under folkskolans tidiga år 1851 av H A Hamilton, en av de drivande personerna bakom folkskolans genomförande i Sverige
- Omgivande odlingslandskap rikt på ädellövträd, präglat av stordrift med underliggande torp, arrendegårdar och lantarbetarbostäder, som sammantaget ger en bild av levnadsvillkor och social skiktning inom godset över tid

Kyrkomiljö

- Kyrkomiljön med Boo kyrka från 1733 timrade korskyrka med samtida klockstapel, gravkapell från 1744 och intilliggande f d klockarbostad
- Kyrkogård med allé av lärkträd från 1830, bautastenar resta över Boos fideikommissarier, nygotiska gjutjärnskors speglar godsets sociala skiktning

Edö - Stjärnsund

Herrgårdslandskap

Kognitiv miljö

Slottsmiljö

Edö och Stjärnsund ligger på vardera sidan om ett smalt sund av sjön Alsen. Godsen har en gemensam historia som ett resultat av ett strategiskt ingånget äktenskap och kan i sina ägarlängder räkna framstående personer ur rikets historia, från den heliga Birgitta till kungahuset Bernadotte. Stjärnsund är också känd för sitt framstående avelsarbete. Miljön kring Edö-Stjärnsund utgör ett tydligt exempel på de stora jordegendomarnas påverkan på landskap och bebyggelse.

Edö - Stjarnsund [T 4b] (Askersund sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Herrgårdslandskap med Edö säteri och Stjarnsunds slott, framstående exempel på den klassicistiska herrgårdsarkitekturen. (*Kognitiv miljö, Slottsmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Stjarnsund, som varit ett av länets största gods, har rak, alléprydd uppfartsväg samt park som skiljer mangård och fägård. Godset är en stormaktstida skapelse och har agrarhistoriskt intresse som stamgård för den svenska SRB-boskapen. Strandnära läge, på motsatt sida ett smalt sund ligger Edö, en herrgård med medeltida anor och som i ägarlängden räknar den heliga Birgitta.

Herrgårdslandskap

Landskapsparti kring en eller flera stora, under perioden medeltid – 1800-talet framvuxna egendomar. Herrgårdslandskap utmärks estetiskt av de stora gårdarnas monumentala centra med tillhörande allésystem och vanligtvis storskaligt inrättade produktionsmarker, omgivande ädellövskog, där särskilt eken tillmäts symbolvärde. Vidare utmärks de av storgårdarnas storskaliga produktionssystem med, ibland stilpräglade, arrendegårdar och torp – ofta med markerade samband till sockenkyrka eller sällsyntare, med egenkyrka, ofta med synliga nedslag av olika perioders ekonomiska läror i form av (ofta idealiserat gestaltade) system av vägar, broar, kanaler, järnvägar, manufakturer, hamnanläggningar, magasinsbyggnader, ibland även med synliga nedslag av social filantropi och idealism t ex påkostade skolbyggnader. Vanligt förekommande är även spår efter tidigare byar som avhysts vid godsbildningen

Kognitiv miljö

Landskapsparti vars kulturhistoriska betydelse främst består i exceptionellt starka föreställningar som ett samhälle eller en viss grupp människor traditionellt knyter till dess fysiska form, naturinnehåll, bebyggelse osv på grundval av där inträffade händelser, med detta förknippade personer, konstnärliga uttryck eller andra företeelser av nationell eller internationell betydelse.

Slottsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring ett sådant storgårdscentrum som i dagligt tal benämnes slott. Ordet sammanhänger etymologiskt med sluta och avser främst monumentala stenhus, som är, har varit eller ger sken av att vara befästa, samt överhuvudtaget kungahusets gårdar. Slottsmiljöer inkluderar förutom monumentalt anlagda gårdsanläggningar vanligtvis vallgravar, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idealt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder med för stor-skalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt eken tillmäts symbolvärde.

Edö - Stjersund

Stjersund, som var tidigare ett av länets största gods, är ståndsmässigt beläget på en udde med vida utblickar över Alsen, Vätterns nordligaste vik. Till slottet leder en lång alléprydd tillfartsväg som bildar en huvudaxel i anläggningen. På andra sidan viken ligger Edö som genom ett strategiskt ingånget äktenskap under 1600-talet kom att bilda en stor egendom tillsammans med Stjersund. Det omgivande landskapet är präglad av stordriftsjordbruk med stora åkerarealer, ekhagar och hävdade betesmarker. Stjersund och Edö har haft ett stort antal torp och gårdar under sig. Idag uppfattas landskapet som tomt på bebyggelse ett resultat av avhysningar som gav plats för de vidsträckta odlingsmarkerna.

Vid Stjersund låg ursprungligen byn Ölmesund bestående av fyra gårdar. En av gårdarna i Ölmesund tros ha hört till den heliga Birgitta som senare skänkt det till Alvastra kloster. Efter Gustav Vasas klosterreduktion drogs gården in till kronan. På 1630-talet fick Johan Oxenstierna säterifrihet för Ölmesund och ett par andra byar. Den äldre bebyggelsen avhystes och ett säteri inrättades med namnet Stjersund, efter innehavarens efternamn och det gamla bynamnet.

Stjersunds domäner utökades successivt genom köp och byte, så att godset omfattade nästan hela Askersunds landsförsamling och en stor del av Hammars socken. Det största tillskottet skedde genom giftermålet

Flygfoto över Edö (t vänster) och Stjersund (t höger)
© RAÄ. Foto: Jan Nörrman

med Christina Soop arvtagerskan till granngodset Edö. De båda godsen slogs samman och kom att bilda ett stort godskomplex. Christina Soop gifte senare om sig med sin syssling Gustav Soop, riksråd och landshövding i Örebro län samt i Nora och Lindes bergslag, vid tiden en av landets rikaste män. Vid reduktionen återtog kronan stora delar av godskomplexet men själva säteriet kunde behållas.

Askersunds landskyrka belägen på en höjd ovanför Vättern, strax utanför Askersunds stadskärna är starkt sammankopplad med familjen Oxenstierna-Soop som lät bekosta uppförandet av kyrkan som stod färdig 1670. De hade under lång tid patronatsrätt till kyrkan, vilket bland annat innebar att de kunde utse församlingens präst. Sambandet mellan Stjersund och kyrkan

Trädgårdsflyglarna i parken vid Stjersund

Ekonomibyggnader vid Stjersund

Lantarbetarbostäder vittnar om godsets arbetsorganisation

Stjersunds slott med Edö längst till vänster i bild

Edö med anslutande allé

Stall vid Stjersund

Den gamla förvaltarbostaden numera café

Stjersund, södra fasaden

understryks av den visuella kopplingen via långa siktelinjer över vattnet mellan Stjersund, staden och kyrkan. På 1780-talet såldes godset till brukspatron Olof Burén, adlad Burenstam, som byggde upp en bruksrörelse med olika järnbruk i Närke och angränsande bygder bland annat Skyllbergs bruk. Vid denna tid var Stjersund förfallet och Burenstam lät uppföra den nuvarande huvudbyggnaden som stod färdig 1808, efter ritningar av hovintendent C F Sundvall en av en av dåtidens ledande nyklassicistiska arkitekter. Slottet, som anses vara Sundvalls främsta verk, är ett framstå-

ende exempel på nyklassicismens formspråk. Valet av arkitekt visar på byggherrens höga ambitioner. Slottsanläggningen består av huvudbyggnaden uppförd i två våningar och en sutterängvåning flankerad av fyra flyglar, Kavaljers-, Landshövdinge-, Biljard- och Prinsflygeln. Den sydöstra flygeln, Biljardflygeln inreddes till biljardrum på 1850-talet och fick en veranda i den då moderna Schweizerstilen. Den äldre barockträdgården kring slottet omvandlades till en park i engelsk stil. I parkens södra del ligger de så kallade Trädgårdsflyglarna från 1700-talet uppförda för slottets trädgårdsmästare

och jägare. Från borggården sluttar marken brant ned mot sjön i fyra terrasser med stentrappor placerade i mittaxeln. Under en period på närmare 40 år, mellan 1820-1860-talen, kom godset att ägas av olika medlemmar i den svenska kungafamiljen. Framförallt har Stjersund förknippats med Oskar I:s son prins Gustaf som även gick under namnet Sångarprinsen. Han lät utföra omfattande restaurerings och nyinredningsarbeten som bland annat omfattade bostäderna för slottsbetjäningen, stall, ladugård och orangeri. Den skogsklädda höjden söder om slottet, som utgör en del av Askersundsåsen, bär

namnet Prinskullen. Det sägs ha varit en stämningsfull favoritplats för prinsen som här fick inspiration till sina dikter och tonsättningar. Inredningen från den kungliga epoken är bland de rikaste och bäst bevarade i landet från 1800-talets mitt.

Efter släkten Bernadotte kom Stjersund i familjen Cassels ägo. Under denna tid utvecklades Stjersund till ett mönsterjordbruk. Gården blev känd för sin banbrytande kreatursavel och blev stamgård för rödbrokg svensk boskap (RSB). Under 1900-talet konkurrerades de gamla lantraserna ut av de nya framavlade raserna. Idag är svensk röd och vit boskap, SRB, som har sitt ursprung i RSB, den vanligaste rasen av mjölkkor i landet. Agrarhistoriskt har Stjersunds satt stora avtryck genom sin genom sin betydelse för den SRB-boskapens utveckling.

Slottets läge på en höjd vid sundet möjliggjorde en dekorativ terrassering och omgivande parkanläggning skild från övriga byggnader. Tillbakadraget nordväst om slottet ligger ett flertal ekonomibygnader och arbetarbostäder som vittnar om godsets arbetsorganisation, sociala skiktning och verksamheter. Här finns bland annat den tidigare förvaltarbostaden, ett f d mejeri och en gulputsad stallbyggnad. En äldre korsvirkesbyggnad uppförd i en öppen fyrkant var tidigare ladugård. Denna ersattes av en för tiden modernare byggnad av sten av brukspatron Cassel. Längre västerut från slottet finns flera lantarbetarbostäder från 1930-talet. Slottet testamenterades till

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademin på 1950-talet. Stjersunds slott med parkanläggning är idag statligt byggnadsminne.

Edö har troligen ursprung som medeltida sätesgård. På 1320-talet ägdes Edh och Öhna, den största ön i norra Vätterns skärgård, av den heliga Birgitta. Efter att ha tillhört Vadstena kloster kom Edö i släkten Oxenstiernas ägo och i början av 1600-talet bebyggdes gården till säteri. Edö har en lång gemensam historia med Stjersund, bestående av både föreningar och separationer.

Genom giftermålet mellan Oxenstierna och Soop bildades storgodset med de två säterierna förlagda på vardera sidan av det smala sundet. På 1680-talet arvs-kiftades godset och Edölotten skildes från Stjersund. På 1840-talet kom Edö att åter att sammanföras med Stjersund genom inköp av egendomen som bostad till arrendatorn, för att i början av 1900-talet slutligen skiljas från Stjersunds egendom. Herrgården ligger på en udde med utblick mot Stjersund och det omgivande odlingslandskapet.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdslandskap
- slottsmiljö
- kognitiv miljö

Stjernerund-Edö utgör en representativ och välbevarad herrgårds- och slottsmiljö som speglar godspolitikens påverkan på det agrara landskapet och bebyggelsen. Miljön ger uttryck för en historia som på flera sätt är utmärkande för många av 1600-talets godsbilningar. Samtidigt representerar riksintresset flera unika, immateriella värden genom kopplingen till framstående personer i Sveriges historia och den agrarhistoriska betydelse som egendomen haft i egenskap av stamort för SRB-rasen.

Motiv- och uttrycktexterna bör förslagsvis skärpas upp och bli mer stränga. Några av de fysiskt avläsbara uttryck som räknas upp utgör snarare en del av det kulturhistoriska motivet. Det finns också skäl att förändra den geografiska avgränsningen för en bättre överensstämmelse med de värden som identifierats.

I sin nuvarande gränsdragning innefattar riksintresset även Askersund stad utan att det finns någon koppling mellan staden och herrgårdsmiljöerna i motiv- och uttryckstexten. Om riksintresset ska behandlas som en helhetsmiljö och motsvara det värde som uttrycks kan avgränsningen i detta fall inte anses vara välmotiverad.

Förslagsvis bör man istället göra två separata riksintressen där det ena omfattar staden Askersund och det andra slotts- och herrgårdslandskapet kring Stjernerund-Edö. Vidare bör man överväga att inkludera Prinskullen i avgränsningen för riksintresset Stjernerund – Edö genom platsens tradition med tydlig koppling till Stjernerunds slottsmiljö.

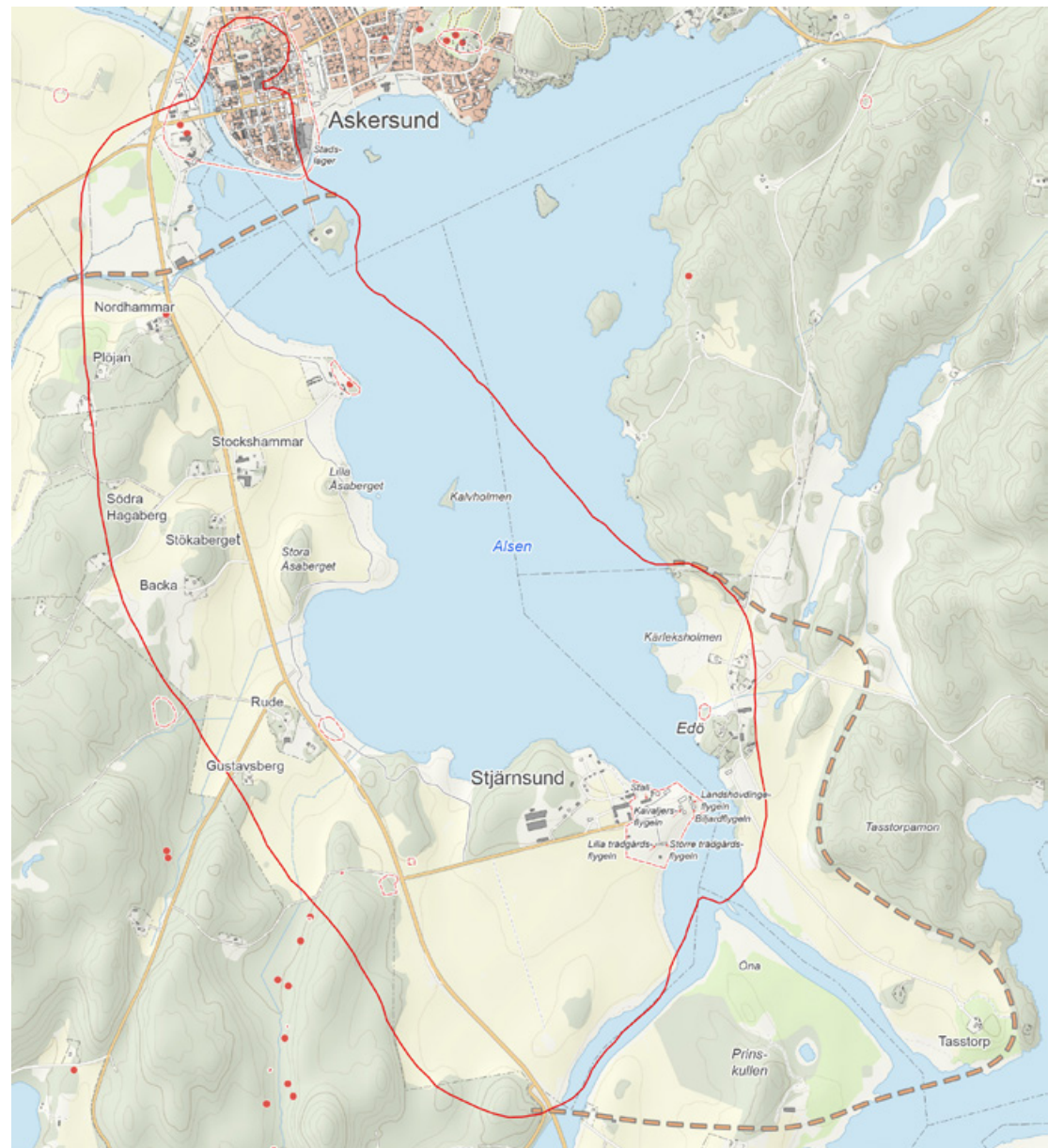
De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdslandskap/slottsmiljö

- Edö och Stjernerunds strategiska och ståndsmässiga placering med utblick över Alsen och det omgivande landskapet och med en zon fri från övrig bebyggelse som uttryck för ett medvetet gestaltat och planerat högre ståndslandskap
- Stjernerunds slott med huvudbyggnad och flyglar utformad av C F Sundwall under åren 1798-1808, omgivande engelsk park och allé som bildar huvudaxel i slottsanläggningen
- Bebyggelsemiljön vid Stjernerund med ekonomibyggnader, f d mejeri, förvaltarbostad och lantarbetarbostäder från perioden mellan 1700-1900-talen som sammantaget ger en bild av arbets- och livsvillkor inom godset över tid
- Edö säteri med medeltida anor, huvudbyggnad med allé och omgivande park- och trädgårdsanläggning, storskaliga ekonomibyggnader placerade avskilt från herrgården
- Vägnätets raka geometri och tydliga axlar, uttryck för slottslandskapets medvetet gestaltade vyer, entréer och blickfång
- Det omgivande odlingslandskapet präglad av stordriften med underliggande arrendegårdar och torp

Kognitiv miljö

- Den engelska parken nära förknippad med prins Gustaf utgör en plats med symbolvärde.
- Herrgårdsmiljöer som räknar framstående personer i rikets historia som heliga Birgitta och kungahuset i ägarlängderna
- Stjärnsunds betydelse som stamgård för SRB-rasen

Den streckade linjen utgör förslag till ny gräns för riksintresseområdet.

Esplunda

Herrgårdsmiljö

Odlingslandskap

Fornlämningsmiljö

Norra Hjälmaresslätten karaktäriseras av de många godsen som ligger i en krans kring Hjälmaren. I det herrgårdstäta landskapet intar Esplunda en särskilt framträdande plats. Den storslagna herrgårdsanläggningen är ett tydligt exempel på herrgårdskulturens arkitektoniska ambitioner, byggnadskonst och socialt genomtänkta planideal. Den välbevarade herrgårdsmiljön uppvisar ett rikt och unikt byggnadsbestånd.

Esplunda [T 24] (Rinkaby sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Herrgårdsmiljö med framträdande gårdsanläggning och storskaligt *odlingslandskap*. (*Fornlämningsmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Mangård med stor huvudbyggnad i sten från 1800-talets senare del och flygelbyggnader från 1700-talet samt rak kilometerlång alléprydd uppfartsväg som bildar siktlinje mellan herrgården och den patrionellt underställda sockenkyrkan. Yngre järnåldersgravfält, öde bytomt och utskiftad bybyggnad.

Herrgårdsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idéalt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Esplunda

Esplunda är ståndsmässigt placerat utmed Hjälmarens norra strand. Det omgivande landskapet är starkt präglat av godsdriften. Esplunda utgör en ovanligt välbevarad herrgårdsmiljö. Det rika byggnadsbeståndet omfattar byggnader från 1700-, 1800- och 1900-talet. Miljön speglar såväl olika tidsepokers stilideal liksom herrgårdslivets utveckling under tre århundranden. Det finns också flera ovanliga byggnader både när det gäller form och funktion.

Esplunda säteri bildades 1616 genom sammanslagning och avhysning av den äldre byn Esplunda. Senare avhystes även bebyggelse i Nederby och en av gårdarna i Hagaby. I det omgivande odlingslandskapet finns en avhyst bytomt och järnåldersgravfält som vittnar om det äldre bylandskap som föregick säteribildningen.

Den första ägaren och skaparen av säteriet riksrådet Carl Bonde ägde en stor godsmassa i landskapet och var en förgrundsgestalt i stormaktstidens Närke. Han kom i egenskap av landshövding att få stor betydelse för länets bergshantering. Vid 1600-talets andra hälft

drogs stora delar av godset in till kronan men själva sätesgården kunde behållas. Godset har sedan 1680-talet varit i släkten Mörners ägo.

Den första huvudbyggnaden ersattes i slutet av 1750-talet av en helt ny gårdsanläggning. Flera av byggnaderna på godset är från denna tid. Huvudbyggnaden som uppfördes 1872 fick vid en ombyggnad i början av 1900-talet en tredje våning och sitt nuvarande barockliknande utseende. Huvudbyggnaden har i huvudsak bevarat sin inredning från byggnadstiden. Gårdsplanen inramas av järnstaket med vita stenpelare som bildar en tydlig avgränsning av miljön närmast herrgården.

På gårdsplanen utgör huvudbyggnaden medelpunkten för inte mindre än sex flyglar, symmetriskt ordnade i ett mönster som påminner om en bruksgata. Tidigare fanns tio flyglar på gårdsplanen, med fyra flyglar åt Hjälmarsidan och sex åt gårdsplanen. Flygelparet närmast huvudbyggnaden uppfördes på 1760-talet i två våningar med tidsenligt karaktäristiskt brutet tak. Den östra flygeln inreddes som bostad. Biblioteket i den västra flygeln inrymmer en värdefull bok- och arkiv-

samling och utgör en välbevarad 1700-talsmiljö med få motsvarigheter i landet. Östra och västra Vagnboden som står något sidoställda framför det inre flygelparet är från samma tidsperiod. De följs av de yttre flyglarna, Kontorsflygeln respektive Mejerifygeln från sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Mindre uthus som bryggghus och visthusbod är belägna nära huvudbyggnaden ner mot sjösidan. I fonden ner mot vattnet står ett tegelmurat tvätt- och torkhus i nationalromantisk anda från tidigt 1900-tal.

Planidealet i gestaltningen av herrgårdsmiljöerna var perspektiviska illusioner, tydliga axlar och en samkomposition mellan huvudbyggnad och landskap.

Före Hjälmarsänkningen låg huvudbyggnaden alldeles vid sjön. På den gamla sjöbotten där sjön tidigare gick upp anlades en park. En central mittaxel sträckte sig från sjösidan via herrgården och vidare till landsvägen. Mot herrgården mynnade den långa raka alléprydda vägen ut i en förgård där en park- och trädgårdsanläggning bredde ut sig. Trädgårdskvarteren skildes från vägen genom ett järnstaket fäst på murade vita pelare

På gårdsplanen ramar huvudbyggnaden in av ett flertal flyglar. Ekonomibyggnaderna ligger på avstånd från huvudbyggnaden.

Park- och trädgårdskvarteren på vardera sida av allén skapar en förgård till huvudbyggnaden. På ömse sidor om allén ligger "Sodom" Och "Gomorra".

Trädgårdsmästarebostad

Sodom

Gomorra

Ekonomibyggnader väster om huvudgården

*Stall med klocktorn och urtavla
Bildkälla: Wikimedia Commons*

Rinkaby kyrka

Kring herrgården finns flera arbetarbostäder

Den samlade miljön med en mångfald av byggnader med skilda funktioner från perioden mellan 1700-1900-talen speglar väl livet och verksamheten på godset. Riksintresset är en tydlig representant för den idealt gestaltade

herrgårdsmiljön med bebyggelsen uppförd efter en mittaxel och byggnader placerade efter praktisk funktion och rang. Det omgivande landskapet är starkt präglad av godsdriften.

på en stenmur. I anslutning till park- och trädgårdsanläggningen, med stort indrag från huvudinfarten ligger de märkligt namngivna "Sodom" och "Gomorra" från 1700-talets första hälft. Sodom byggdes som torkhus för malt, så kallad kölna. Ovanför dessa ligger den så kallade Karolinen, som var trädgårdsmästarebostad.

Väster och öster om huvudbyggnaden finns gårdens ekonomibyggnader som utmärks av en väl avvägd omsorg när det gäller funktion och form. På den östra sidan finns hönshus och svinhus från 1900-talets första hälft och ett stall med spånklätt klocktorn och urtavla från 1700-talets senare hälft. Väster om herrgården ligger storskaliga ekonomibyggnader med klassiskt motiv. Esplunda är idag byggnadsminne som omfattar sammanlagt 16 byggnader runt om på godset.

Från Esplunda leder den långa allén genom herrgårdslandskapet mot Rinkaby kyrka. Ursprungligen, före tillkomsten av E18, bildade allén en lång siktlinjje mellan herrgården och kyrkan. Den nuvarande kyrkan är resultatet av flera om- och tillbyggnader. Den första kyrkan på platsen byggdes på 1100-talet. Efter en ombyggnad vid 1700-talets slut fick kyrkan sitt nuvarande utseende. Det yttre hos kyrkan; de rosa fasaderna, de valmade taken och korsarmarnas eleganta dörromfattningar är karaktäristiska för den gustavianska tiden. Kyrkans interiör har däremot bevarat tydliga inslag från flera olika tidsepoker.

Rinkaby kyrka har ett nära samband med de båda godsen Esplunda och Myrö, vars ägare på olika sätt haft inflytande på kyrkan. Ägaren till Esplunda var en drivande kraft bakom kyrkans ombyggnad på 1700-talet. Under 1600-talet försågs kyrkan med en praktfull predikstol donerad av Carl Bonde den första ägaren till Esplunda. Vid kyrkan växte ett sockencentrum fram med sockenmagasin uppfört på 1760-talet, skolor, klockargård och ett f d ålderdomshem. I omgivningen kring kyrkan finns agrar bebyggelse präglad av laga skiftets spridda bebyggelsestruktur. Vid Rinkaby finns äldre traditionell gårdsbebyggelse i en koncentrerad byliknande struktur som förstärkts av senare villabebyggelse.

På kartan från 1680-talet syns stormaktstidens säterier Esplunda och Skävesund ståndsmässigt belägna utmed norra Hjälmarens strand. Glanshammars och Rinkaby kyrkor är strategiskt placerade intill vattenvägar och den Glanshammarsåsen som löper genom bygden. Vidsträckt ängs- och våtmarker sträcker sig mellan åsen och sjön.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdslandskap
- odlingslandskap
- fornlämningsmiljö

Miljön kring Esplunda är en god representant för de praktfulla herrgårdsmiljöerna som ligger kring Hjälmarens strand. Bebyggelsen är ovanligt välbevarad både till karaktär och till struktur och består dessutom flera unika och säregna byggnader. Den samlade miljön med en mångfald av byggnader med skilda funktioner från perioden mellan 1700-1900-talen speglar väl livet och verksamheten på godset. Den samlade bebyggelsemiljön har ett högt arkitektur- och bebyggelsehistoriskt värde med byggnader som kronologiskt spänner över tre sekler och avspeglar flera epokers stilideal.

Det omgivande herrgårdspräglade landskapet med lång axialt utlagd alléprydd väg, park- och trädgårdsanläggning liksom läget intill Hjälmarens uttrycker ett utpräglat stilideal. Riksintresset är en tydlig representant för den idealt gestaltade herrgårdsmiljön med bebyggelsen uppförd efter en mittaxel och byggnader placerade efter praktisk funktion och rang. Riksintressets avgränsning överensstämmer väl med de värden som identifierats.

Värdetexten bör dock byggas ut för att beskriva miljöns bärande uttryck, bland annat bör Rinkaby kyrka lyftas fram tydligare. Dessutom bör fornlämningsmiljön tonas ned som ett av huvudmotiven då sambanden i landskapet inte är framträdande.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdslandskap

- Esplundas strategiska och ståndsmässiga placering med utblick över Hjälmarens och det omgivande landskapet, uttryck för ett medvetet gestaltat och planerat högreståndslandskap
- Esplunda herrgård med representativt utformad huvudbyggnad i sten uppförd 1872, inramad av sex flyglar från perioden sent 1700-tal och tidigt 1800-tal i ett regelbundet mönster
- Herrgårdsanläggning symmetrisk planlagd med mittaxel, lång alléprydd väg, omgivande park- och trädgårdsanläggning med f d trädgårdsmästarbostad vittnar om herrgårdslandskapets gestaltade yter, entréer och blickfång
- Bebyggelsemiljön med idealt formgivna ekonomibyggnader, uthus och bostäder, från perioden mellan 1700-1900-talen speglar olika tidsepoker och ger sammantaget en bild av arbets- och livsvillkor inom godset över tid
- Mångfald av byggnader som inrymt olika funktioner, som stall, hönshus, svinhus, kölna, tvätt- och torkhus, brygghus och vishusbod vittnar om de olika verksamheter som ingick i godsets ekonomi
- Alléprydd uppfartsväg som vittnar om sambandet mellan herrgården och den patrionellt underställda sockenkyrkan

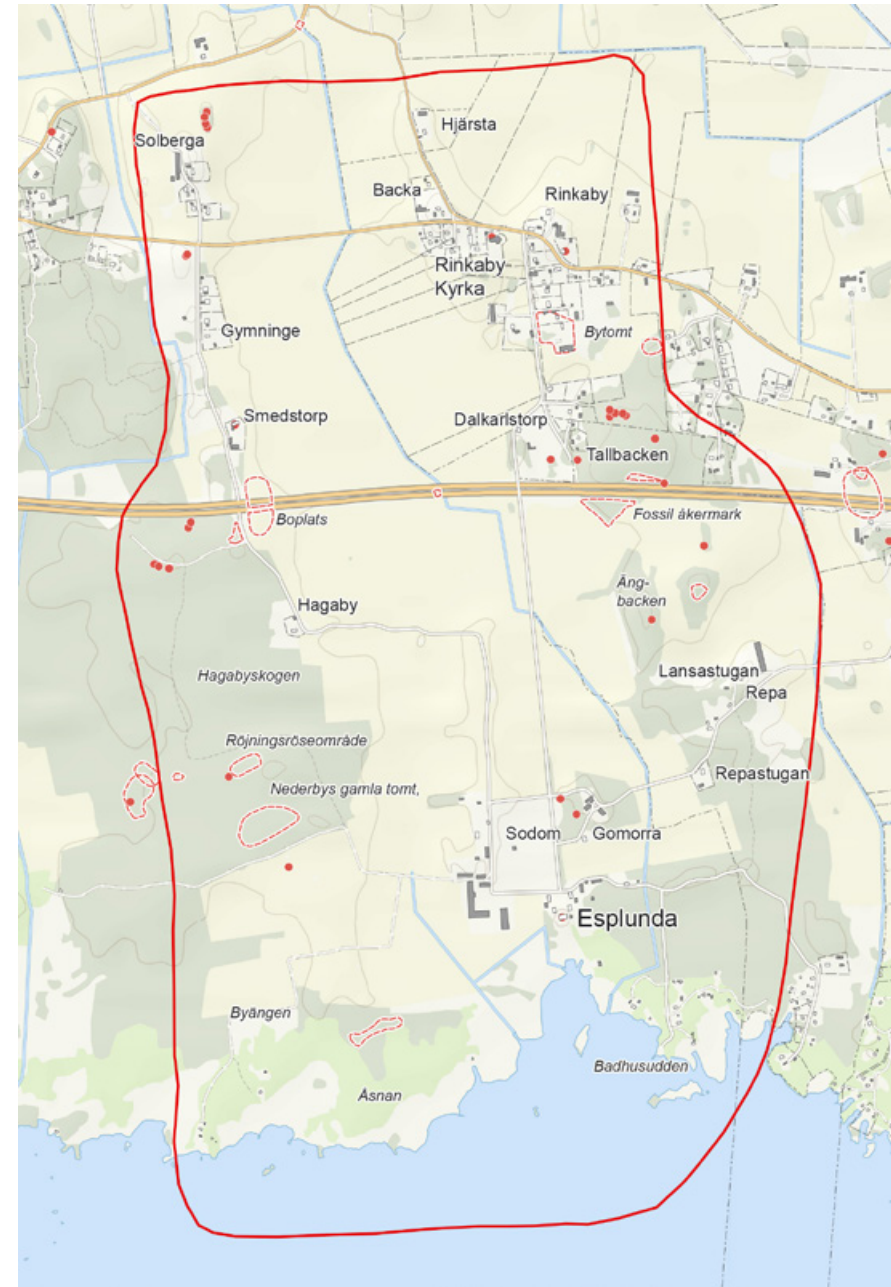
- Avhyst bytomt speglar godspolitikens påverkan på ägostruktur och markanvändning

Odlingslandskap

- Det omgivande odlingslandskapet, rikt på ädellövträd och präglat av godsdriften med torp och arbetarbostäder speglar levnadsvillkor och social skiktning inom godset
- Odlingslandskap med utskiftad bybebyggelse speglar bebyggelseprocesser karaktäristiska för Närkes centralbygder

Kyrkomiljö/sockencentrum

- Kyrkans framträdande placering och läge i landskapet, central plats med goda kommunikationer
- Det äldre vägnätet som berättar om kyrkans tidigare funktion som sockencentra
- Rinkaby kyrka, med medeltida anor, ombyggd vid 1700-talets slut, en typisk representant för den gustavianska tiden
- Kyrkans interiör med bevarade inslag från flera olika tidsepoker
- Kyrkomiljön med sockenmagasin, skolhus, klockargård och före detta ålderdomshem som uttryck för kyrkan som centrum i bygden dit många administrativa och sociala funktioner förlades

Hjälmarsberg

Herrgårdsmiljö

Hjälmarsberg med sitt strategiska läge vid Hjälmaren öster om Örebro stad är en god representant för herrgårdslandskapet på den godstäta Hjälmarslätten. Egendomens ägogränser går att följa tillbaka till 1600-talet. Odlingslandskapets inslag av hagmarker med ek och andra ädellövträd är rester av en agrar ekonomi som historiskt varit beroende av bete och lövängsbruk. Gravar, boplatser och odlingslämningar vittnar om området läge i den tidigt koloniserade centralbygden.

Hjälmarsberg [T 23] (Almby sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Herrgårdsmiljö, representativ för Hjälmarmrådet.

Uttryck för riksintresset:

Mangård med huvudbyggnad i sten från 1600-talet, alléprydda tillfartsvägar samt dominerande ladugårdsbyggnad från 1900-talets början. Omgivande landskap med inslag av hagmarker, gravfält samt torp. En del av hägnadssystemen från 1600-talet har konserverats i nutida ägogränser.

Herrgårdsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idealt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde.

Hjälmarsberg

Hjälmarsbergs gods som ligger på södra Hjälmarestranden har rötter från åtminstone 1500-talet. I början på 1600-talet bildades ett säteri genom sammanslagning och avhysning av äldre byar. Bönderna på de ursprungliga gårdarna i Ekeberg, Rosendal, Ormesta och Hejan, som låg på säteriets mark, avhystes sannolikt i ett tidigt skede.

Genom herrgårdslandskapet löper en lång uträtad infartsväg med rester efter en äldre slingrande sträckning. Infarten mot Hjälmarsberg markeras av en lång allé som i söder flankeras av ett par små rödmålade snedställda grindstugor. Herrgårdsmiljön har en tydlig planstruktur med mittaxel som mynnar i huvudbyggnaden, placerad i fonden av den rektangulära gårdsplanen. Gårdsplanen framför huvudbyggnaden markeras av en stenmur. Mot sjösidan sluttar marken ned mot sjön i terrasser med stentrappor och brygga placerade i mittaxeln. Herrgården inramas av en park- och trädgårdsanläggning och kring gården finns många äldre grova lövträd.

Huvudbyggnaden har anor från 1600-talet och fick sitt nuvarande utseende under 1700-talet. Det är en stenbyggnad i två våningar med slätputsade fasader och frontespis på båda långfasaderna. Herrgårdens ståndsmässighet understryks av fyra flankerande flygelbyggnader. I herrgårdsmiljön ingår arbetarbostäder och bostadshus, bland annat en nationalromantiskt inspirerad villa från tidigt 1900-tal. Under denna tid inrättades en lantbruksskola vid Hjälmarsberg.

De monumentalt utformade ekonomibygnaderna är placerade i ett typiskt herrgårdsmönster, rumsligt avskilda från huvudbyggnaden samlade på alléns västra sida. Byggnadskomplexet utgörs av storskaliga ekonomibygnader från olika tidsperioder. De flesta av godsets äldre ekonomibygnader uppfördes i samband med en omfattande renovering under tidigt 1900-tal under tiden då lantbruksskolan var förlagd till Hjälmarsberg. Då skedde även en omgestaltning av gårdsmiljön.

Tidigare var ekonomibygnadsdelen förlagd i en gårdsfyrkant strax öster om huvudbyggnaden. På platsen för den äldre ladugårdsdelen finns en länga i form av en äldre korsvirkesbyggnad. I anslutning till de äldre ekonomibygnaderna väster om allén har en komplettering av nya byggnader skett. I herrgårdsmiljön har olika tidsepoker bildat nya årsringar i den äldre struktur som följas tillbaka till 1600-talet. På vissa håll kan det äldre hägnadssystemet från 1600-talets avläsas i nutida ägo gränser.

I herrgårdens närhet finns välbevarade torpmiljöer karaktäristiskt belägna i skogsbrynen. Vid Bäcktorp finns en ålderdomlig liggstimrad sexkantig bod med torvtak. Boden ska tidigare ha stått vid den västra av Hjälmarsbergs grindstugor.

Landskapet kring Hjälmarsberg präglas av en hög andel odlingsmark med gott om ek och andra ädellövträd som bidrar till variation och formrikedom. Hagmarker med stort inslag av ek är karaktäristiska för herrgårdslandskapet kring Hjälmarenen. Eken hade sin naturliga

växtplats i ängar och hagmarker. På de trädbevuxna moränhöjderna tillvaratogs gräs och lövfoder och utmed stränderna sträckte sig foderrika ängs- och madmarker. De årliga översvämningarna från Hjälmarens gav upphov till självgödslade fuktängar som fram till sänkningen av Hjälmarens vid 1800-talets slut präglade det agrara landskapet.

Sänkningen av Hjälmarens gav en ca två meter lägre vattenyta och den frilagda sjöbotten kom med vallodlingens införande att användas som åker eller betesmark. När bruket av de landvunna markerna senare på vissa håll övergavs, utvecklades istället artrika strandskogar eller sumpskogar. Många djur och växter är idag beroende av stora sammanhängande lövskogsarealer. Den stora betade moränhöjden öster om herrgården var på 1630-talet en nyligen upptagen djurhage. Öppna trädbärande hagmarker med lång kontinuitet som slåtter- och betesmark bär på en artrik, hävdgynnad flora. De lövrika moränhöjderna vittnar än idag om lövängsbrukets och betets betydelse för Hjälmartrakten under 1600-1800-talen.

Landskapet kring Hjälmarsberg ingår i en förhistorisk centralbygd. På moränhöjderna kring herrgården finns flera gravar och områden med fossil åkermark som vittnar om platsens långa lång bosättnings- och odlingskontinuitet.

Bostadshus i anslutning till herrgården

Torp oh arbetarbostäder ligger på avstånd från herrgården

Bäcktorp med en äldre bod

Grindstugor utmed allén.

Flygfoto över Hjälmarsberg © RAÄ. Foto: Jan Norrman

Hjälmarsbergs herrgård

En karta från 1630-talet över Hjälmarsberg visar säteriets äldre struktur. Gårdsmiljön är liksom idag tydligt avgränsad av en mur med sätesgården i fonden kringliggande byggnader. Strax intill finns en trädgård (F) och en humlegård (G). Utanför gårdsmiljön låg en smedja och ett pörte med intilliggande vedgård (H). Längst i söder utemed allén låg en liten grindstuga.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– herrgårdsmiljö

Hjälmarsberg är ett representativt exempel på den bebyggelse- och agrarhistoriska utveckling som kännetecknar centralbygden kring Hjälmarens. Riskintresset ger uttryck för den starka ekonomiska, politiska och sociala ställning som under lång tid präglat trakten.

Odlingslandskapet präglas av storskalighet med ett rikt inslag av ek och andra ädellövträd karaktäristiskt för Hjälmarslättens herrgårdslandskap. Omgivande fornlämningsmiljöer vittnar om en tidigt koloniserad bygd med goda kommunikationer. Centralbygdens långa kontinuitet i markanvändning och ekonomiska investeringar i jordbruket avspeglas i odlingslandskapets öppna brukade arealer, hagmarker och spår av äldre odling.

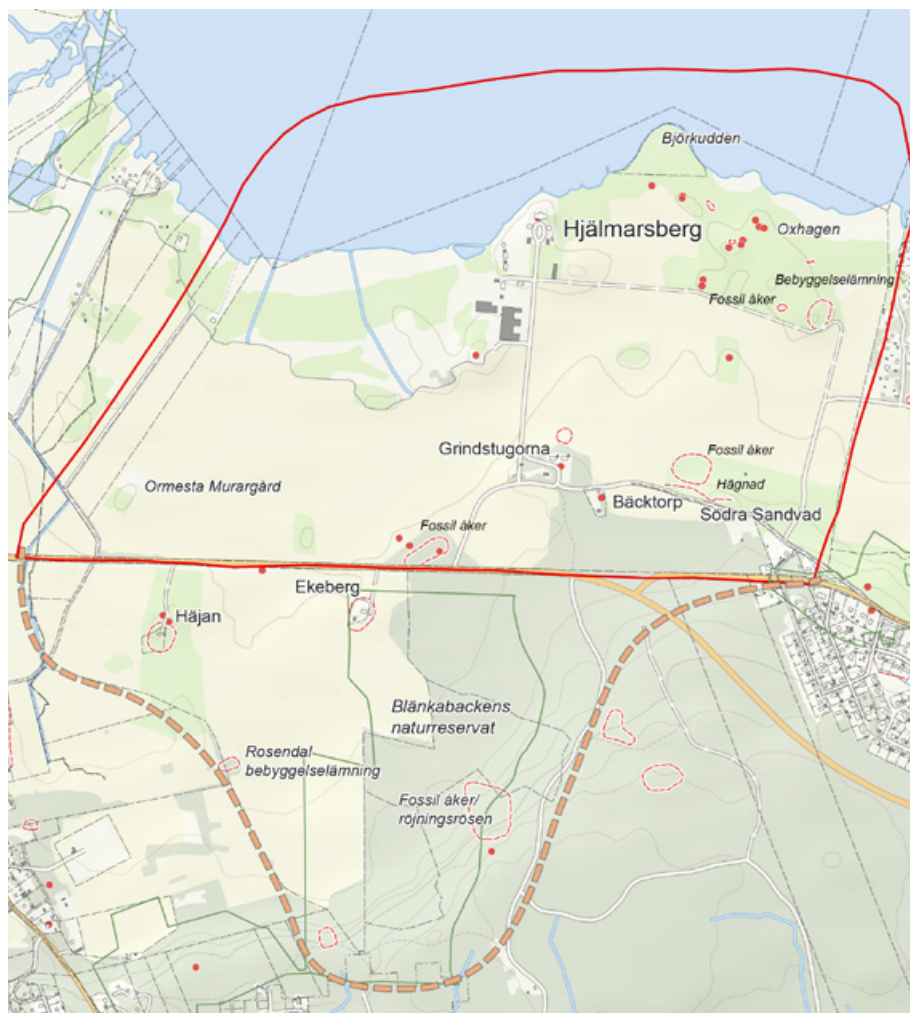
Riksintresset södra gräns utgörs idag av väg 207. Söder om vägen sträcker sig Blänkabackens naturreservat. Skogsområdet har historiskt använts som betesmark inom Hjälmarsbergs ägor. Naturvärdena är knutna till den luckiga och artrika lövdominerade skogen med gamla träd och död ved som hyser en mängd olika arter av svampar, mossor, insekter och fåglar.

Riksintressets värden skulle kunna förstärkas av att avgränsningen utökas söderut till att omfatta odlingsmarken och skogsområdet i Blänkabackens naturreservat. Söder om vägen ligger Hejan, Ekeberg och Rosendal med tydliga samband till herrgården som tidigare underlydande gårdar och torp till Hjälmarsberg.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdsmiljö

- Hjälmarsbergs strategiska och ståndsmässiga placering med utblick över Hjälmarens och det omgivande landskapet, uttryck för ett medvetet gestaltat och planerat högreståndslandskap
- Esplunda herrgård med representativt utformad huvudbyggnad i sten med anor från 1600-talet, inramad av fyra flyglar
- Nutida ägogränser som delvis följer 1600-talets hägnadssystem
- Herrgårdsanläggning symmetrisk planlagd med mittaxel, den långa, raka allén med anslutande grindstugor, omgivande park- och trädgårdsanläggning vittnar om herrgårdslandskapets gestaltade vyer, entréer och blickfång
- Dominerande ladugårdsbyggnad från 1900-talets början, och ekonomibyggnader för olika behov uppförd i avskilt läge från huvudbyggnaden
- Det omgivande odlingslandskapet präglat av godsdriften med storskaligt inrättad öppen odlingsmark med inslag av stora ekar, hagar och skogspartier
- Omgivande ägor med underliggande torp och gårdar speglar godsets arbetsorganisation och sociala struktur

Den streckade linjen utgör förslag till ny gräns för riksintresseområdet.

Öster om Hjälmarsberg finns en stor gles, öppen, delvis lövängsartad ekhage. Höga natur- och kulturvärden är knutna till de äldre storvuxna ekarna och den hävdgynnade floran som vittnar om äldre tiders bete och lövängsbruk.

Skävesund

Herrgårdsmiljö

Odlingslandskap

Bymiljö

Fornlämningsmiljö

Genom Glanshammarbygden sträcker sig Glanshammarsåsen i nord-sydlig riktning ned mot Hjälmarenen, ett strukturerande element i landskapet. Monumentalt placerad på åsen ligger Skävesund, en av Hjälmarestrandens många herrgårdsmiljöer, vars äldsta delar går tillbaks till 1600-talet. Det omgivande odlingslandskapet har en lång bruknings- och bosättningskontinuitet. Uppe på åsryggen finns ett av Närkes största gravfältsområden. Riksintresset speglar sammantaget en förhistorisk centralbygd med goda kommunikationer och lång bosättnings- och odlingskontinuitet.

Skävesund [T 25] (Glanshammars sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Herrgårdsmiljö från 1800-talet och upplevelsebar *fornlämningsmiljö*. (*Bymiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Herrgården har monumental placering i åsläge vid Hjäl-maren. Fornlämningsrikt *odlingslandskap* med gravfält och enstaka fornlämningar samt byar med utskiftad bebyggelse, torp samt f d prästgård.

Herrgårdsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idéalt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglat av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varandra belägna gårdar och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framförallt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och kollektiva brukningsformer.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Skävesund

Skävesund ligger på den långsträckt Glanshammarsåsen utmed norra Hjälmarestranden. Den nord-sydliga åssträckningen framträder på Glanshammarslätten som en markant rygg och formas i Hjälmarens till Äsön som bildar en skiljelinje mellan Hemfjärden och Mellanfjärden. Längs de höglänta, torra åsryggarna var det lätt att färdas, och rullstensåsarna hade därför tidigt stor betydelse som kommunikationsleder. Vägen mot Skävesund är ett tydligt exempel på en åsväg med förhistoriska anor.

Längs med vägen som slingrar sig fram utmed åsens sträckning finns ett av länets största gravfält. Skävesundsgravfältet är idag uppdelat på tre områden med sammanlagt över 230 gravar synliga ovan mark. Den nuvarande uppdelningen i tre gravfält kan vara resultat av grustäkter. Gravarna är av äldre och yngre järnålderskaraktär i form av runda stensättningar, högar, treuddar, en skeppsformad stensättning och resta

stenar. De södra delarna av gravfältet ligger i en öppen hagmark som under lång tid hävdats genom slåtter eller bete.

Gravfältet låg väl synligt med vida utblickar över sjön och strategiskt i anslutning till de viktiga kommunikationsstråken genom bygden. Det gynnsamma läget där vattenvägen över Hjälmarens mötte färdvägen på åsen, gjorde platsen lätt att nå för den omgivande bygden. Det gav goda möjligheter till kommunikation och därmed fördelar för handel vid sidan av de traditionella agrara näringarna.

Slätten erbjöd tidigt goda förutsättningar för jordbruk. I takt med att landet höjde sig ur havet frilades vidsträckt våtmarker och bördiga jordar. I norra delen av riksintresset har en boplats och enstaka härदार påträffats som daterats till yngre bronsålder-äldre järnålder. Troligtvis var trakten kring Glanshammar tätt bebyggd under järnåldern. I övergången till yngre järnålder lades

grunden till dagens byar och gårdar. Ortnamn med efterleder på - *sta*, Tidesta, Valsta och Harsta, vittnar om byarnas långa kontinuitet.

Mitt på åsen intill Sävesundsviken ligger Skävesunds herrgård. En äldre strandbrink nedanför åsslutningen vittnar om att herrgården före Hjälmarens sänkning vid slutet av 1800-talet låg närmare sjön. Säteriet bildades på 1640-talet genom sammanslagning och avhysning av Skedvi och Skredsta som ursprungligen bestod av tre skattegårdar.

Ortnamn på -*vi* är hör till de äldre ortnamnen och har betydelsen "helig plats", "kultplats", eller "offerplats". Förleden *Sked-*, *Skede-* har en mer osäker betydelse men kan ha betecknat "högre terräng mellan vatten, vattendelare". Under förhistorisk tid när vattnet nådde högre bör den markerade rullstensåsen haft denna funktion. Kanske övertog Skedvigården namnet på den gamla offerplatsen som legat uppe på åsen väl synlig i

Skävesund huvudbyggnad med flankerande flygelpar

Den långa kontinuiteten i slättbygden med är tydligt avläsbar i den rika fornlämningsmiljön kring herrgården.

Vägen slingrar sig fram utmed åsen

Bybebyggelsen ligger i det omgivande odlingslandskapet nedanför åsen.

Småskaliga torpmiljöer utmed åsvägen.

landskapet. Gravfälten vittnar om att området varit en viktig förhistorisk plats.

Överse Nils Kagg som lät uppföra säteriet var gift med Margareta Bonde dotter till riksrådet Carl Bonde och Beata Oxenstierna, innehavare till granngodset Esp-lunda. Jordbruket drevs till en början i arrendeform men under 1660-talet i egen regi. I samband med reduktionen drogs gården in till kronan och gjordes till berustat säteri för kavalleriet. Manbyggnaden uppfördes i början av 1600-talet men påbyggdes med en andra våning i slutet av 1700-talet-början av 1800-talet.

De flankerade flyglarna är från 1600-talet. Kring herrgården finns en trädgårdsanläggning och i slutningen ned mot sjön finns rester av park i engelsk stil. I bebyggelsemiljön ingår också ett par äldre ekonomibyggnader från tiden kring sekelskiftet 1900 traditionellt uppförda på avstånd från herrgården. Ladugårdsdelen har kompletterats med en nyuppförd ekonomibyggnad med gavelspets som inspirerats av traditionellt utförande.

Vägmiljön med alléprydd uppfart mot herrgården är mycket karaktäristisk som ursprunglig äldre åsväg. Den lundartade ädellövs-kogen som långa sträckor omger

den slingrande vägen skapar ett lummigt gaturum. Det omgivande öppna odlingslandskapet karaktäriseras av mindre byar och enstaka utskiftade gårdar. Harsta var tidigare kyrkoherdeboställe för prästen i Glanshammars församling. Utmed vägen finns välbevarade torpmiljöer som tillsammans med Skävesunds herrgård, by- och gårdsbebyggelse vittnar om lokalsamhällets sociala skiktning. I riksintressets södra del vid udden ut mot Ässundet har ny bebyggelse tillkommit.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdsmiljö
- odlingslandskap
- bymiljö
- fornlämningsmiljö

Skävesund utgör en representativ och välbevarad herrgårdsmiljö. Riksintressets avgränsning överensstämmer väl med de värden som identifierats. Det öppna odlingslandskapet med Skävesunds herrgård, byar med utskiftad bebyggelse, f d prästgård och torp speglar väl lokalsamhällets sociala organisation. Den äldre byorganisationen, skiftesreformerna och godspolitiken har på olika sätt satt sin prägel på det agrara landskapet och bebyggelsen.

Riksintresseområdet är som helhet representativt för den agrarhistoriska landskaps- och bebyggelseutvecklingen på slättbygden kring Hjälaren. De omgivande rika fornlämningsmiljöerna, med ett av Närkes största gravfält, vittnar om den långa bebyggelsekontinuiteten. En särskilt framträdande karaktär är Glanshammarsåsen som tidigt haft strategisk betydelse för bosättning, landskapsutnyttjande och kommunikation. Värdetexten bör revideras framförallt avseende det kulturhistoriska motivet.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdsmiljö

- Skävesunds strategiska och ståndsmässiga placering på åschrönet, lång alléprydd väg, omgivande trädgårdsanläggning och rester av park anlagd i engelsk stil uttryck för herrgårdslandskapets gestaltade vyer, entréer och blickfång
- Representativt och stramt utformad herrgårdsanläggning, huvudbyggnad med anor från 1600-talet, med nuvarande karaktär av 1800-talets ombyggnad och flankerande flyglar från 1600-talet
- Tillhörande ekonomibygnader från tiden kring sekelskiftet 1900 traditionellt uppförda på avstånd från herrgården
- Det storskaliga, av godsdriften präglade landskapet rikt på ädellövträd med öppna brukade arealer och betesmarker
- Äldre vägsträckning som följer rullstensåsen med alléprydd uppfart mot herrgården är mycket karaktäristisk som ursprunglig äldre åsväg
- Torp belägna utmed åsvägen

Odlingslandskap

- Odlingslandskap med utskiftad bybebyggelse, torp, f d prästgård och Skävesunds herrgård vittnar om lokalsamhällets sociala struktur och speglar

den agrarhistoriska utvecklingen karaktäristisk för Närkes centralbygder

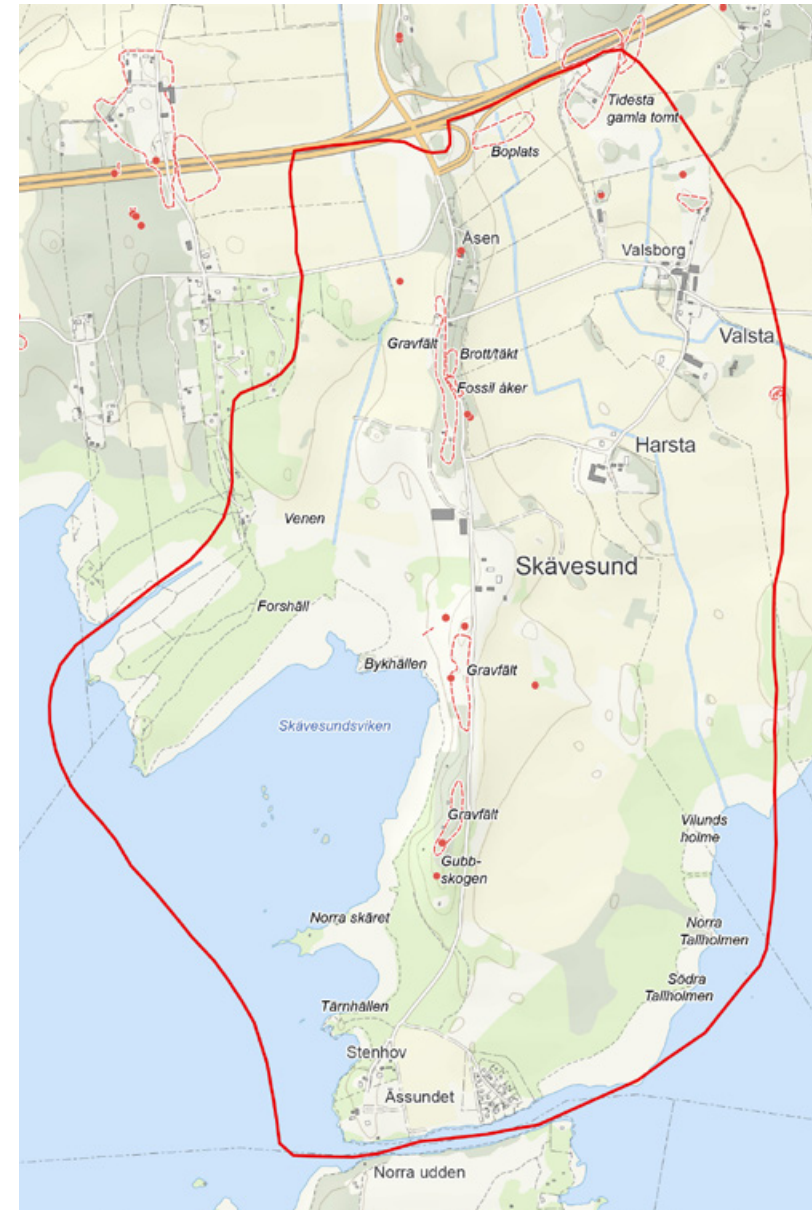
- Bebyggelsen är tydligt anpassad till de naturgeografiska förutsättningarna med bebyggelse i höjdlägen
- Betespräglat storskaligt odlingslandskap med hög uppodlingsgrad vittnar om de rika förutsättningarna för jordbruk

Bymiljö

- Valsta by med utflyttad bebyggelse på de mindre moränhöjderna ute i åkermarken
- Harsta f d kyrkoherdeboställe för prästen i Glanshammars församling
- Mangårds- och ekonomibyggnader från i huvudsak 1800-1900-talets början
- Omgivande öppet odlingslandskap som utgör byarnas produktionsmarker

Fornlämningsmiljö

- Ett av Närkes största gravfältsområden med flera gravfält i markant krönläge på Glanshammarsåsen, varierade gravformer, resta stenar, runda stensättningar, högar, treuddar, en skeppsformad stensättning och resta stenar
- Enstaka fornlämnings, gravar och gravfält med koppling till äldre bebyggelselägen

Kägleholm

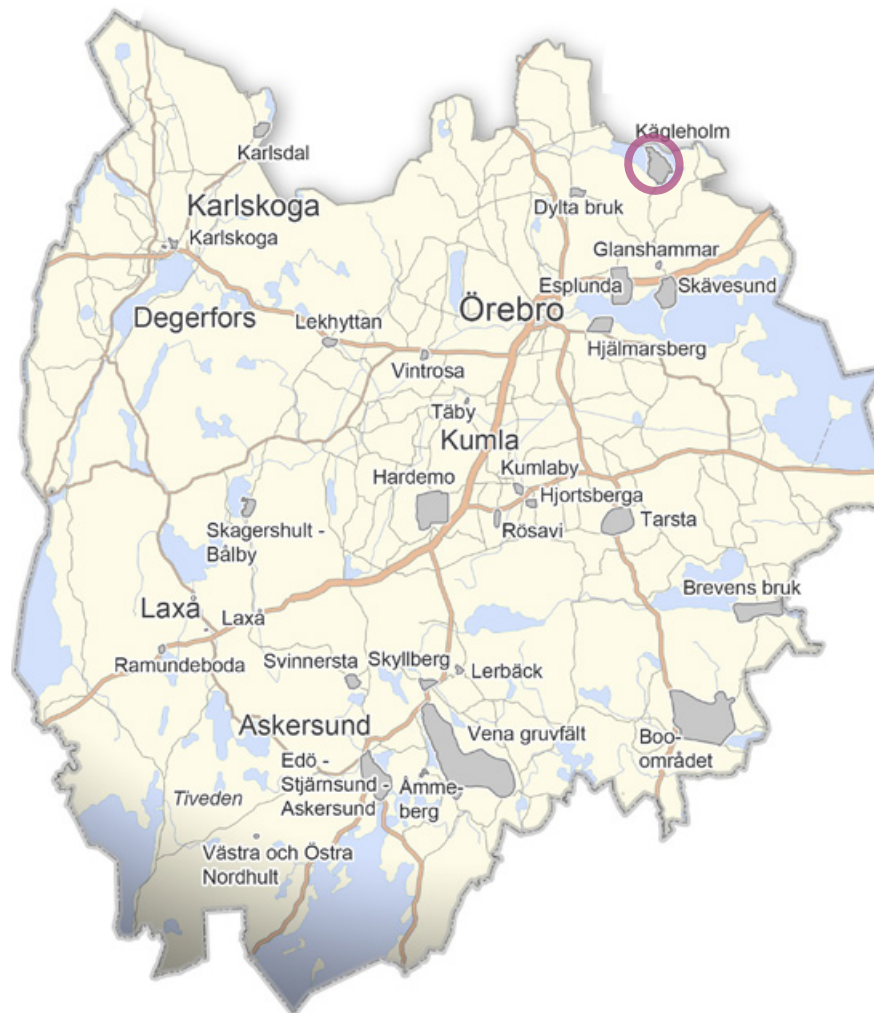
Herrgårdsmiljö

Slottsmiljö

Kyrkomiljö

Fornlämningsmiljö

På Ön i sjön Väringen ligger ruinerna efter Kägleholms slott som hade sin storhetsperiod under Magnus Gabriel De la Gardie. En drivkraft bakom många säteribildningar under stormaktstiden var "conspicuous consumption", en slags skrytkonsumtion i syfte att visa upp sin status och rikedom och för att distansera sig från andra grupper. Kägleholm är ett framstående exempel på 1600-talets exklusiva, storslagna byggande bland samhällets toppskikt. Magnus Gabriel De la Gardies resurskrävande slottsbygge, som bara var ett av hans många andra, var en social, politisk och ekonomisk markering för omvärlden. Men det ståtliga slottets livslängd blev inte så långvarig.

Käggleholm [T 51] (Ödeby sn)

Centrala begrepp

(Utredningsområde)

Motivering:

Herrgårdsmiljö, f.d. storgodsmiljö kring Käggleholms slottsruin och Ödeby kyrka. (Fornlämningsmiljö, Slottsmiljö, Kyrkomiljö).

Uttryck för riksintresset:

Slottsruinen är lämningar efter branden på 1700-talet av det ursprungligen på medeltida slottet samt odlings- och sjölandskap med flera gravfält, övergivna bytomter och fossil åkermark.

Herrgårdsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idéalt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde.

Slottsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring ett sådant storgårdscentrum som i dagligt tal benämnes slott. Ordet sammanhänger etymologiskt med sluta och avser främst monumentala stenhus, som är, har varit eller gesken av att vara befästa, samt överhuvudtaget kungahusets gårdar. Slottsmiljöer inkluderar förutom monumentalt anlagda gårdsanläggningar vanligtvis vallgravar, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idéalt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder) med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt eken tillmäts symbolvärde.

Kyrkomiljö

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Kägleholm

Miljön kring Kägleholm en tydlig illustration av stormaktstidens lyxkonsumtion och statusmarkering som skilde ut aristokratin från resten av folket. Säterierna kunde i vissa exklusiva sammanhang få storslagna utföranden med komplicerade planlösningar. Kägleholm är ett exempel på gods med lång historisk kontinuitet som under medeltid tillhört medlemmar ur högfrälset med kontakter i rikets översta skikt och med befattningar inom rikets administration.

Ruinen efter slottet ligger på Ön i sjön Väringen i Ödeby socken, norr om Hjälaren. Från förkastningsbranten utmed Väringen och Arbogaåns dalgång, reser sig Käglan den skogsbevuxna högplatån som under historisk tid var en glest befolkad skogsallmänning. Kägleholms läge, i gränstrakten mellan Bergslagsbygderna och Närkes centrala slättbygd, var strategiskt i många avseenden. Väster om Öns norra spets gick skärningspunkten för en rad administrativa indelningar. Här möttes landskapsgränsen mellan Närke och Västmanland, gränserna mellan Örebro, Fellingsbro och Glanshammars häraderna samt mellan Ödeby och angränsade socknar.

Läget var också strategiskt i förhållande till kommunikationslederna. På landsidan nära Ön sträckte sig Eriksgatan mellan Örebro och Arboga. Sjön Väringen bildade också en förbindelselänk i järnets transportvägar mellan den perifert belägna men åtråvärda Bergslagen och den centrala Mälmarbygden. Väringen förbands i öster med Arbogaån, den viktiga vattenvägen mot Mälaren och Östersjön, och i de norra och västra delarna med ett flertal åar som sträckte sig från Noraskogs bergslag. Kanske kan det goda läget i förhållande till Bergslagen och vattenvägarna mot Arboga vara en av förklaringarna till Kägleholms ursprung som storgods under medeltiden. En fornborg som är belägen på en höjd udden ut mot Fiskartorpsviken, vittnar om att platsen varit viktig redan under förhistorisk tid.

De historiska källorna visar att det på 1400-talet fanns två sätesgårdar på Ön - Berg och Tuna. Under samma tid omnämns även byn Söderby. Ortnamnen Berg och Söderby tyder på att byarna utgjort primära bebyggelseenheter på ön. I anslutning till Berg finns två gravfält och ett större område med fossil åkermark. Söder

om Berg vid nuvarande Sörbybacke finns bebyggelseämningar bestående av ett flertal husgrunder som möjligtvis indikerar läget för Söderbys gamla bytomt. I närheten finns ett gravfält och ett område med fossil åkermark.

Tunagården var belägen på den plats där Kägleholm senare byggdes. Under Kägleholms slottsruin har lämningar efter en medeltida gård påträffats. Troligtvis var ägorna på Ön tidigare samlade under en ägare fram till 1380-talet då en sekellång arvsvist tog sin början som förutom ägorna på Ön omfattade stora delar av Ödeby socken. Vid arvsvisten delades ägorna upp mellan gårdarna Berg och Tuna.

I början av 1300-talet ägdes Ön av Gudmar Månsson av Ulvåsaätten och därefter hans son Ulf Gudmarsson som var lagman i Närke och gift med den Heliga Birgitta. Sägner i trakten omtalar att den Heliga Birgitta ska ha låtit uppföra en klosterkyrka på Ön. Vid platsen som kallas Rudabacken finns en märklig bebyggelseämning i form av en korsformad husgrund orienterad i öst-väst-

Ruinen efter Kägleholms slott. Den gamla flygelbyggnaden försedd med röd puts och är idag inredd till bostad.

Käggleholm. Suecia Antiqua

Karta från 1680-talet visar öns strategiska läge intill land- och vattenvägar.

Flygbild med Käggleholms slottsruin i förgrunden, Ödeby kyrka och nuvarande Käggleholm norr om kyrkan. Bildkälla: <http://www.glanshammarssockenmagasin.se>

Prästtorp var tidigare komministerbostad

Ödeby kyrka

lig riktning med omgivande mur. Det är dock osäkert vad denna lämning representerar. Idag har lämningen dessvärre skadats av skogsbruksmaskiner.

Ödeby kyrka belägen strax intill Käggleholms slottsruin uppfördes under 1100-talet eller tidigt 1200-tal, förmodligen som gårdskyrka till den gård som senare kallades Tuna. När en gårdskyrka byggdes var det vanligt att de fick namn efter gården. Namnformen Ödeby syftar ursprungligen på ordet *Öja* eller *Öbo*, dvs. Ön. Att kyrkan har namnet Ödeby kan tala för att Tuna är en senare namngivning av gården vid kyrkan. Bilden

av en äldre namnform styrks av att området i de äldsta dokumenten från 1300-1400-talen omnämns som *Øyuum/ Øboo/Öja*. Att det funnits en gård med namnet Öja skulle kunna förklara kyrkans namn, som också fått ge namn åt socknen.

Under 1200-talets senare del och 1300-talets början skedde en förändring av högfrälsets bebyggelseskick, då många huvudgårdar flyttade till mer avskilda lägen, ibland uppförda som befästa storgårdar skyddade av vatten. Möjligen kan etableringen av Öja vara ett resultat av att man flyttat huvudgården från Berg till ett nytt

läge i samband med att man byggde kyrkan. Senare bytte gården namn till Tuna, kanske i samband med en ombyggnad.

På 1480-talet såldes Berg till riksrådet till Sten Sture d ä. Senare kom både Berg och Tuna under samma ägare och på 1540-talet förvärvades godset av Gustav Vasa som gjorde gården till fogdeboställe. Under denna tid gavs gården namnet Käggleholm, efter det närbelägna skogsområdet Käglan. Tiden som avelsgård blev dock kortvarig. På 1560-talet kom Käggleholm med underlydande gårdar i slkten Leijonhufvuds ägor fram till

Äldre ekonomibyggnadsdel vid Käggleholm

Käggleholm huvudbyggnad

Bebyggelselämningar vid Rudabacken idag skadade

1650-talet då det övergick till Ebba Brahe gift med fältmarskalken Jacob De la Gardie. På 1670-talet ärvdes godset av rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie. Han var en av rikets största jordägare och en framstående representant för stormaktstiden. De la Gardie var starkt engagerad i om- och nybyggnadsarbeten på sina många gods. Käggleholm var det sista gods han förvärvade innan reduktionen och han påbörjade omfattande byggnadsarbeten troligen efter fasadritningar av arkitekten Nicodemus Tessin d ä. Det äldre stenhuset förvandlades till en palatsliknande anläggning.

De la Gardie hade storslagna planer för Käggleholm och i Erik Dahlbergs "Suecia Antiqua et Hodierna" är det kanske just dessa som avbildats, snarare än byggnadens verkliga utseende. På den befintliga huvudbyggnaden byggdes en tredje våning och framför huset låg en stenbelagd borggård inramad av flygelbyggnader, vilket gjorde att gården blev helt inhägnad. Men redan 1712 förstördes slottsanläggningen av en brand och lämnades att förfalla. Av slottsbyggnaden återstår källarvåningen med delvis medeltida grundmurar som idag täcks av ett skyddstak och den västra delen av den norra flygeln. Den gamla flygelbyggnaden försedd med röd puts och är idag inredd till bostad.

I samband med ombyggnaden av Käggleholm byggdes även Ödeby kyrka om. Ödeby kyrka med medeltida ursprung är en av de intressantaste i länet. Kyrkan är både exteriört och interiört välbevarad, och utgör en

god representant för stormaktstidens barock. Kyrkan har rika inventarier, de flesta skänkta av De la Gardie. Vid ombyggnaden raserades nästan hela kyrkan och endast tornet behölls. Den nya kyrkan byggdes i medeltida stil med rektangulärt långhus och tresidigt avslutat korparti med sakristia i norr. Den utbyggda sydportalen med dekor i sandsten liksom västportalen i tornet präglas av barockens stilideal. Kyrkan är en av de minst förändrade i länet sedan ombyggnationen på 1680-talet. Kyrkan har även ett i landet unikt altarskåp från omkring 1500 samt ett ost-altare från 1680-talet, det enda bevarade i landet, avsett för gåvor vid dop, kyrktagningar och begravningar. Prästtorp söder om kyrkan var tidigare komministerbostad.

Det praktfulla slottet avlöstes av en herrgårdsgårdsanläggning norr om kyrkan. Den senare huvudbyggnaden till Käggleholm brann ned i slutet på 1930-talet och ett nytt corps de logi uppfördes vid denna tid. I anslutning till godset uppfördes arbetarbostäder och flera ekonomibyggnader.

I landskapet kring ruinen kan man ana att det "fattas" bebyggelse, en effekt av Käggleholms långvariga dominans på Ön. Ägoförhållandena innebar att stora markområden under lång tid hölls samman i en jordegendom. Hela ön med torpen Sörbybacke, Berg, Norra och Södra Hästhagen lydde under Käggleholm. I utkanten av odlingsmarken återfinns gravfält, övergivna bytomter och fossil åkermark som vittnar de äldre gårdarnas läge och godsets långvariga ägande på ön.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdsmiljö
- slottsmiljö
- kyrkomiljö
- fornlämningsmiljö

Kägleholm utgör en väl avgränsad miljö som speglar ett storgods långvariga centrala styrning och relation till den omgivande bygden. Frälsegodset har en kontinuerlig historia som sätesgård sedan medeltiden och räknar bland sina ägare framstående personer ur rikets historia, bland annat den heliga Birgittas make Ulf Gudmarsson, Sten Sture d ä, Gustav Vasa, Ebba Brahe och De la Gardie. Under Magnus Gabriel De la Gardie blev Kägleholm ett av de mäktigaste godsen i Närke.

Sambandet mellan Kägleholm och Ödeby kyrka är tydligt visuellt läsbar. Både Ödeby kyrka och Kägleholms slott är tydliga representanter för stormaktstiden. Kyrkan hör till de få som har kvar mycket av sin karaktär från 1680-talets ombyggnad. Ön är som helhet tydligt präglad av godsekonomin. Kägleholms påverkan på bebyggelseutveckling och markanvändning går att följa i fornlämningsmiljöer som vittnar äldre bylägen med tillhörande gravfält, den f d storgodsmiljön kring Kägleholms slottsruin, Ödeby kyrka, den senare uppförda herrgården och underliggande gårdar och torp.

Kägleholm är ett så kallat utredningsområde. Den sammanvägda bedömningen är att området bör ha status som riksintresse. Däremot kan nuvarande beskrivning justeras för att tydliggöra värdena i miljön.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdsmiljö/slottsmiljö

- Ruinen efter stormaktstidens slottsanläggning uppförd under 1600-talets senare del av Magnus Gabriel De la Gardie, med delvis medeltida grundmurar och kvarstående del av norra flygeln
- Bebyggelseläget med den medeltida sätesgården avskild från land på en udde i sjön Väringen, strategiskt i anslutning till Eriksgatan och vattenvägar
- Kägleholms herrgård med huvudbyggnad, arbetarbostäder och ekonomibyggnader för olika behov
- Det av herrgårdsdriften präglade odlingslandskapet med storskaliga odlingsmarker, allé- och vägsystem kring Kägleholm
- Bebyggelsestrukturen med ett fåtal torp och gårdar vittnar om godsets långvariga dominans på ön

Kyrkomiljö

- Ödeby medeltida sockenkyrka, sannolikt med ursprung som gårdskyrka till huvudgården Tuna, sedermera Kägleholm med prägel av 1600-talets ombyggnad

- Allén mellan Käggleholms slott och Ödeby kyrka
- Den f d komministerbostaden vid Prästtorp

Fornlämningssmiljö

- Odningsskapslandskap med bebyggelselämningar, övergiven bytomt, gravfält och fossil åkermark speglar Käggleholms påverkan på bebyggelseutveckling och markanvändning
- Fornborg vittnar om strategiskt läge vid farleder

Skagershult - Bålby

Herrgårdsmiljö

Kyrkomiljö

Bålby säteri och gamla Skagershults kyrka med bebyggelse från 1600-1700-talen ligger mellan sjön Teen och Skagerhultsmossen omgivet av ett småbrutet, variationsrikt och bitvis ålderdomligt präglad odlingslandskap. Skagershult-Bålby är ett intressant exempel på hur godspolitiken i vissa fall gav upphov till nya bygder. Miljön har en gemensam historia med Hasselfors bruk och upprinnelsen till både kyrkan och Bålby säteri går tillbaka till ett arvskitte mellan bröderna Falkenberg, av en stor egendom som ursprungligen omfattade hela Tång-eråsa socken. Bröderna fick var sitt gods på vardera sidan om den stora Skagerhultsmossen. Arvstvisten löstes, en ny socken bildades, befolkningen ökade och en kyrka byggdes.

Skagershult - Bålby [T 53] (Skagershult sn)

Centrala begrepp

(Utredningsområde)

Motivering:

Området kring Skagershults gamla kyrka och Bålby 1700-talsherrgård. (*Kyrkomiljö, Herrgårdsmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Saknas

Herrgårdsmiljö

Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idealt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädel-lövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde.

Kyrkomiljö

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Skagershult - Bålby

Skagershult – Bålby ligger i övergångsbygden mellan slätten och Tivedens skogsbygd. Här erbjuds ett kontrastrikt möte mellan stora barrskogar, den vidsträckta Skagershultsmossen med sin särpräglade Norrlandsnatur och det öppna, variationsrika odlingslandskapet kring Bålby. Bålby ligger på en höjdrygg i den långsträckta dalgången mellan sjön Teen och Skagershultsmossen, en av Mellansveriges största högmossar. Det småbrutna och mosaikartade odlingslandskapet är karaktäristiskt för övergångsbygden. Öppna åkerfält och betesmarker bryts upp av åkerholmar, diken, buskar och äldre lövträd som skapar formrikedom. Rester av gamla lövängar och betade madmarker finns längs stranden utmed sjön Teen.

Bålby har en gemensam historia med Skagershults gamla kyrka, Hasselfors bruk, Trystorp och Tångeråsa socken. Det började ursprungligen i en stor godsföräning. Under 1600-talets första år tilldelades den livländske adelsmannen Henrik von Falkenberg hela Tångeråsa socken som plåster på såren för de gods han förlorat när Polen invaderade Livland, nuvarande Baltikum, och för förtjänstfulla insatser för riket. På 1620-talet när egendomen arvsskiftades delades det stora

godset i två hälften mellan bröderna Conrad och Melker. Den vänstra delen, som idag utgör Skagershults socken, tilldelades Melker medan brodern fick den östra delen med Trystorp som huvudgård. Bålby blev huvudgård i det nya västra godset och inrättades till säteri. På så vis fick bröderna varsitt gods på vardera sidan om den stora Skagershultsmossen.

Till Bålby hörde ett flertal landbönder och torpare med dagsverksskyldighet till huvudgården. På 1670-talet fick innehavaren till Bålby privilegium på en stångjärnshammare vid Hasselforsen vilket gav upphov till Hasselfors bruk. Bruksdriften kom därefter att bli den viktigaste ekonomiska basen i egendomen.

Bålby blev bruksherrgård för Hasselfors bruk först bebott av medlemmar av släkten Falkenberg och från 1870-talet av brukets disponenter. Henriette Elisabet Falkenberg af Bålby blev i slutet av 1700-talet delägare till Bålby säteri med Hasselfors bruk och ansvarade för gård och bruk under makens många resor i tjänsten. Som änka blev hon ensam ägare till det stora godset. Under hennes livstid kom egendomen att sjufaldigas i värde.

På 1660-talet uppfördes den första herrgårdsanläggningen med huvudbyggnad och ett flygelpar, med anslutande allé och trädgård, indelad i sex kvarter med fruktträd. Den nuvarande huvudbyggnaden, försedd med gula panelklädda fasader, uppfördes på 1760-talet efter ritningar av Carl Johan Cronstedt. Den uppfördes tidstypiskt i två våningar med en undre från början avsedd vardagsvåning och en övre paradvåning markerad genom större fönster. De omgivande envåningsflyglarna är troligen de äldre 1600-talsflyglarna. En av flyglarna fungerade under en tid som rättarbostad. Den branta sluttningen på trädgårdssidan åt väster har höga terrassmurar som avgränsar mangården från trädgården och landsvägen.

Till herrgårdsmiljön hör även ekonomibygnader uppförda vid 1900-talets början samt en f d trädgårdsmästarbostad. Herrgårdsdriften avspeglas av torpen belägna i utkanten av produktionsmarkerna.

Mellan Bålby säteri och Skagershults gamla kyrka sträcker sig en lång rak allé som tydligt markerar sambandet mellan kyrka och huvudgård. Skagershult hörde fram till 1640-talet till Tångeråsa församling med Tångeråsa kyrka som församlingskyrka. Kyrkvägen till Tångeråsa

Bålby säteri med huvudbyggnad från 1760-talet och omgivande äldre flygelpar

var lång och när befolkningen ökade i Skagershultsbygden räckte kyrkan inte till för den växande församlingen. Skagershult bildade en egen socken och innehavaren till Bålby säteri, fick tillstånd att uppföra en kyrka. Skagershults gamla kyrka från mitten av 1600-talet med samtida klockstapel är en av de bäst bevarade äldre kyrkorna i länet. Den byggdes med kyrkan i Tångeråsa som förebild av timmer med faluröda spånklädda fasader och spåntak. Intill kyrkan låg klockaregården.

Vid mitten av 1800-talet skedde ytterligare en befolkningstillväxt som den här gången kom att drabba Skagershults kyrka. Den lilla träkyrkan blev för liten för den ökade befolkningen i Hasselfors brukssamhälle. Skagershults nya kyrka uppfördes i Hasselfors och den gamla timmerkyrkan stod länge öde innan den restaurerades interiört och exteriört på 1920-talet. Kyrkan är idag skyddad som byggnadsminne.

Från Bålbytorp går en medeltida färdväg över Skagershultsmossen, den så kallade Likvägen. Namnet kommer av att vägen användes för att forsla de döda över mossen till kyrkan i Tångeråsa för jordfästning innan Skagershults gamla kyrka byggdes. En undersökt kavelbro omkring två meter bred och delvis övervuxen av mossa har daterats till hög- eller senmedeltid. Ett stycke söder om kyrkan sträcker sig en annan färdväg som belyser sambandet mellan Bålby och Hasselfors bruk. En lång spikrak väg leder härifrån till Hasselfors anlagd mellan 1894-1901 med omkring 30 000 lass sten som togs ur åkrarna vid Bålby och Träntorp.

Flygbild över Bålby. Foto: Bergslagsbild.

Vägen mot Hasselfors med minnessten

Kyrkans interiör

Likvägen över Skagershultsmossen
Bildkälla: Örebro stadsarkiv/fotograf: Lennart Larsson, Hovsta

Torp karaktäristiskt placerat i skogsbrynet

Äldre ekonomibyggnad i anslutning till vägen

Kring Bålby finns ett stort inslag av ädla löträd som lind, lönn, ek och bok som rymmer en stor artrikedom.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- herrgårdsmiljö
- kyrkomiljö

Skagershult- Bålby utgör sammantaget en väl avgränsad miljö som på ett intressant sätt speglar godsets långvariga centrala styrning och relation till den omgivande bygden. De äldre vägstrukturerna inom området, den medeltida leden över mossen mot Tångeråsa kyrka och vägen mot Hasselfors bruk anlagd kring sekelskiftet 1900, gör de historiska sambanden lätta att uppfatta.

Relationen mellan Bålby säteri och Skagershult gamla kyrka är tydligt visuellt läsbar. Skagershults gamla kyrka representerar närmast en idealversion av 1600-talets och det tidiga 1700-talets karakteristiska timrade träkyrkor. Kyrkan hör till de få som fortfarande har kvar mycket av sin ursprungliga karaktär, med flera äldre byggnads- och inredningsdetaljer bevarade.

Skagershult - Bålby är ett så kallat utredningsområde. Den sammanvägda bedömningen är att Skagershult-Bålby bör ha status som riksintresse. Däremot finns skäl att förändra nuvarande beskrivning för att tydliggöra värdena i miljön. Gällande beskrivning är mycket kortfattad och saknar dessutom redogörelse för de fysiska uttrycken för riksintresset. Dessutom föreslås en justering av den geografiska avgränsningen i norra och södra delen av området.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Herrgårdsmiljö

- Bålby säteri med huvudbyggnad uppförd på 1760-talet efter ritningar av C J Cronstedt, äldre flygelpar från 1600-talet, ekonomibyggnader
- Omgivande trädgårdsanläggningar, och f d trädgårdsmästarebostad
- Torp i utkanten av produktionsmarkerna vittnar om herrgårdslandskapets sociala skiktning och verksamheter.
- Medeltida färdväg över Skagershultsmossen mot kyrkan i Tångeråsa, speglar den äldre administrativa indelningen innan Skagershults gamla kyrka byggdes
- Den raka vägen anlagd med stenröjd sten från Bålby odlingsmarker, illustrerar sambandet mellan Hasselfors och Bålby
- Variationsrikt och mosaikartat odlingslandskap mellan sjön Teen och Skagershultsmosse med öppna stenröjda åkerfält, betesmarker, ädellövträd och landskapselement i form av odlingsrösen, brukningsvägar, stenmurar och diken

Kyrkomiljö

- Skagershult gamla kyrka från 1650-talet med tidstypisk samtida öppen klockstapel, karakteristisk för landets träkyrkor

- Kyrkan uppförd på initiativ av innehavaren till Bålby säteri, visar på godsets betydelse för bygdens utveckling
- Alléprydd väg mellan herrgård och Skagershult gamla kyrka, markerar sambandet mellan kyrka och huvudgård
- Kyrkan som uttryck för sockenbildningen 1647 och tidens folkökningar

I gårdsmiljön ingår äldre ekonomibyggnader och en transformatorstation placerad intill vägen. Den streckade linjen utgör förslag till ny gräns för riksintresseområdet.

Bergsbruks miljöer

Bergslagen var under lång tid Sveriges ekonomiska medelpunkt, en region varifrån svenskt näringsliv påverkats och formats under hundratals år, där sociala reformer och välfärdssystem tidigt utvecklats och bidragit till den moderna svenska välfärdsstatens framväxt.

Bergslagen var en av världens viktigaste industriregioner som inte bara försåg världen med järn och stål utan också bidrog till att utveckla och sprida teknik och innovation av global betydelse. Bergslagen var också mottagare av impulser utifrån. Genom den omfattande invandringen från

framförallt länder som Finland, Tyskland och Holland utgjorde området tidigt en internationell miljö. Riksdagen med anknäring till bergsbruket ligger i den sjö- och myrrika södra skogsbygden inom Lerbäcks och Lekebergs bergslager.

Bergslag

I Örebro län finns några av Sveriges äldsta områden för järnframställning. Ordet "bergslag" syftar ursprungligen på den särskilda lag som reglerade bergbruket. Senare överfördes betydelsen till det geografiska område där lagen gällde. Någon precis avgränsning finns inte men grovt sett sträcker sig Bergslagen som ett bälte genom Mellansverige.

Den norra delen av Örebro län utgör en del av Bergslagens kärnområde. I den södra länsdelen sträckte sig Lekebergslagen och Lerbäcksb bergslag. De många ortnamnen på *-gruv*, *-bruk*, *-hytta* och *-hammar* vittnar om det tidiga och rika industrihistoriska arvet.

Tidigt statligt intresse

Bergsbrukets rötter finns i medeltiden. Masugnar och brytning av malm från gruvor ersatte då den äldre lågtekniska järnframställningen ur myrmalm eller rödjord som hämtades ur mossar, vattendrag och sjöar. Järnhanteringen var tidigt hårt knuten till statens intressen. Kronan hade nyttjanderätten över alla malmfyndigheter, större vattendrag och obebyggda skogar. En rätt som kunde överlåtas genom utfärdande av så kallade bergsprivilegier.

Genom kungliga donationer blev även rikets stormän, kyrkan och klostren betydande ägare av gruvor, hyttor och hamrar. Riseberga klostrets ägor i Lerbäcksb bergslag omfattade under 1300-talet hyttorna i Rönne, Åmme

och Skyllberg. Bergsbruket krävde en sofistikerad organisation för att länka samman gruvor, hyttor, bruk, transporter och energiförsörjning och var under lång tid landets mest avancerade industri.

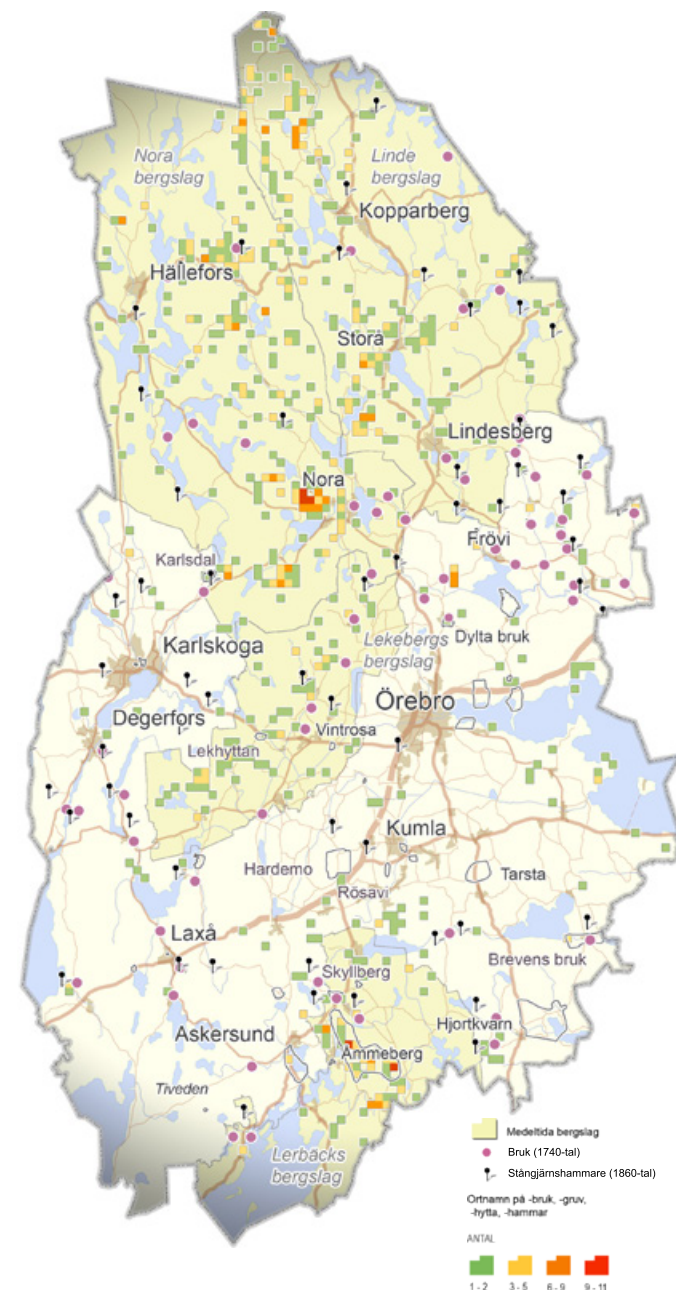
Bergsmanslandskapet

Kombinationsbruket av malm, skog, kalksten och vatten är den gemensamma nämaren för Bergslagens landskap. Till en början bedrevs bergsbruket helt av bergsmän som var självägande bönder med andelar i gruvor eller hyttor. Hyttorna och gruvorna ägdes gemensamt men arbetet sköttes familjevis. Byar uppstod kring hyttorna och hyttbackens bebyggelse bestod av såväl gemensamma byggnader som enskilt ägda gårdar.

Bergmännen kombinerade bergs- och gruvdriften med jordbruk i varierande grad. Eftersom bergsmännen försörjde sig genom mångfaldens ekonomi var deras hushåll ofta stora. Förmögna bergsmän som förfogade över flera hyttor och hade goda handelskontakter manifesterade sitt ekonomiskt välstånd i ståtliga bergsmansgårdar.

BERGSMÄN OCH BRUK

*Statsmakten strävade efter en geografisk arbetsdelning mellan bergsmännens tackjärnsframställning och de privatägda järnbruken där tackjärnet förädlades till stångjärn. Bruken förlades vanligen utanför de traditionella bergslagen, där bergsmännens gruvor och hyttor låg, för att minska konkurrensen om skogstillgångarna. De många ortnamnen på *-gruvan*, *-bruk*, *-hytta* och *-hammar* vittnar om det tidiga och rika industrihistoriska arvet.*

Bruksbygd tar form

Under 1500-talet utvecklades bergsbruket kraftigt genom att kronan anlade kronobruk som framställde stångjärn. Stångjärnet var en mer förädlad och därigenom mer inkomstbringande exportprodukt än tackjärnet. Med stormaktstiden svepte nya vindar in och det stora bruksgrundandets epok påbörjades. Avkastningen från bergsbruket var nödvändig för att finansiera de många och långa krigen och en rad regleringar infördes för att staten skulle kunna utnyttja näringens potential bättre. Bergsbruket organiserades fastare genom inrättandet av Bergskollegium, kronans ämbetsverk med uppgift att leda och kontrollera bergsbruket.

Ett nätverk av kontakter

Stångjärnsproduktionen krävde en mer genomgripande uppdelning av sysslorna i bergsbruket. Bergsmännens uppgift var att bryta malmen och framställa tackjärn medan järnbruken förädlade tackjärnet till smidbara stångjärn. Utländska och svenska adelsmän, borgare och industriföretagare blev engagerade i den svenska järnhanteringen. Bakgrunden var att staten saknade kontanter för lön och återbetalning av de lån som gjorts för att bekosta krigföringen i Europa under 1600-1700-talen.

I utbyte erbjöds utländska finansärer att arrendera eller överta kronans egna bruk som betalning. Ståndspersoner och borgare började investera i järnhanteringen, vilket var nödvändigt då bruken var mer kapitalkrävande än hyttorna. Det privata ägandet slog nu igenom och brukspatronerna framträdde som en stark grupp

inom bergsnäringen. Bruksägandet uppvisade en stor variation från små enmansbruk till stora bruksimperier. Bland de mäktigaste var Louis de Geers stora brukskomplex som sträckte sig över Östergötland, Värmland och norra Uppland. Under 1600-talets andra hälft växte det i Tiveden fram en blomstrande järnbruksrörelse, de så kallade von Bojiska verken, som hade stor betydelse för utvecklingen i bygden. I Lerbäckes bergslag expanderade De Geers bergsbruk från öster och Anders Boij etablerade sina hyttor i väster. Det blev konkurrens om malmen, skogen, vatten- och arbetskraften.

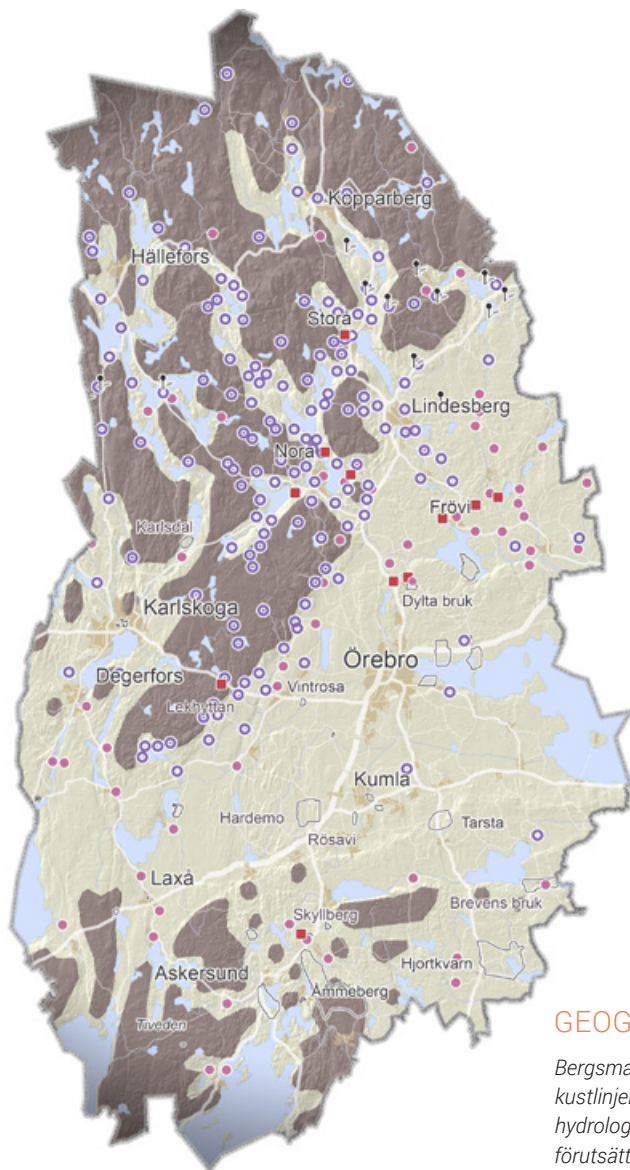
Kring exporten av järn utvecklades ett nätverk av köpmän och handelshus med nära kontakter med bruksägarna i Bergslagen. Brukspatronerna sålde stångjärnet till köpmän i stapelstäderna som hade rätt att skeppa järn till utlandet. Handelshusen i Stockholm och Gävle förmedlade försäljningar av stångjärn från de östra delarna av Bergslagen medan de Värmländska brukens export gick via Göteborg.

Bergslagen var beroende av handel med omgivande slättbygder, både i form av jordbruksprodukter och kreatur. Den långväga oxhandeln till Bergslagen var omfattande. Oxar behövdes både som dragare och som köttdjur.

MÄKTIGA BRUKSÄGARE

Stormaktstiden var det stora bruksgrundandets epok. Bruksägandet uppvisade stora variationer. De Geers stora bruksimperium stäckte sig över flera landskap. Anton von Boij ärvde och utvecklade ett omfattande brukskomplex i Närke. Källa: SNA

Gräns mellan bergsmans- och bruksbygd

På 1600-1700-talen inträdde en stor strukturomvandling i järnhanteringen. Sverige var en dominerande aktör på världsmarknaden och stod för runt en tredjedel av den europeiska järnproduktionen. Som ett led i stadsmaktens strävan att främja den för landet ekonomiskt viktiga bergsnäringen initierades en geografisk arbetsdelning.

Målet för kronan var att tillväxt och hushållning av naturresurserna var nödvändig för att öka exporten. På grund av träkolets betydelse i järnhanteringen blev regleringar av skogstillgångar ett viktigt inslag i bergverkspolitiken. Bergslagens kärnområde skulle reserveras för gruvhantering och tackjärnsframställning och nya bruk lokaliseras utanför för att minska konkurrensen om kolet.

En följd av stormaktstidens brukspolitik blev att bergsnäringen växte kraftigt i nya skogrika områden. Delar av bergslagen blev mer bruksdominerade medan andra präglades av bergsmän och bönder.

GEOGRAFISK ARBETSDELNING

Bergsmanbyarnas lokalisering är ofta knuten till zonen kring högsta kustlinjen. Den sammanfallande kombinationen av topografiska, hydrologiska och mineralogiska faktorer har här gett särskilt goda förutsättningar för järnhantering. Under 1500-talet utvecklades bergsbruket kraftigt genom att kronan anlade kronobruk som framställde stångjärn. Konobruken banade väg för en ny epok inom järnhanteringen. Under 1600-1700-talen framträdde brukspatronerna som en stark grupp inom bergsnäringen. Källa: S. Höglin. 2008. Bergsmanslandskapet/SNA

- Över högsta kustlinjen
- Under högsta kustlinjen
- ↑ Bergsmanshammare (1740-tal)
- Bergsmansgård
- Kronans hyttor och hamnar (1500-1600-tal)
- Bruk (1740-tal)

Det patriarkala bruket

Brukens arbetsorganisation var patriarkal och präglad av ömsesidiga förpliktelser. Godsägarna var starkt beroende av arbetskraft med en rad specialkunskaper och erbjöd samtidigt ett ekonomiskt och socialt skydds nät i en tid innan den allmänna välfärden blivit en fråga för samhället.

Genom brukets försorg fick de anställda bostäder, sjukvård och möjlighet att göra nödvändiga inköp i handelsbodarna. Den sociala omsorgen kunde innefatta byggandet av kyrkor, samlingslokaler, skolhus och fattighus.

Arbetarna fick en viss trygghet men befann sig samtidigt i en beroendeställning genom förmåner som var inbyggda i lönesystemet. Bruket hade inflytande över de anställdas hela livssituation med fri rätt att anställa och avskeda. Brukspatronen stod överst på rangskalan och därefter följde bruksförvaltare, masmästare och smeder med dagsverkare längst ned.

Den patriarkala organisationen och sociala skiktningen kom till uttryck genom bostäder för olika kategorier av arbetare. Bruksmiljöerna kunde vara mer eller mindre strikt utformade. Ibland byggdes bruksmiljöer upp med utländska förebilder då ledningen och en stor del av arbetskraften hämtades in utifrån. I Åmmeberg märks exempelvis det belgiska gruvbolaget Vieille Montagnes prägel på bruksorten genom många byggnader utformade med belgisk-inspirerad arkitektur.

Bruksherrgårdar

Brukets välstånd och framgång manifesterades i mer eller mindre påkostade bruksherrgårdar med tillhörande trädgård och park. Bruksherrgården var symbolen för brukspatronens överordnade ställning. Till bruken hörde ofta stora jordegendomar för produktion av livsmedel. Järnbruken hämtade sin träkol inom en radie upp till tre mil och arbetet med kolning och transporter engagerade många bönder och torpare.

Vapentillverkning och teknisk innovation

Bergslagen försåg inte bara världen med järn utan bidrog till att utveckla och sprida ny teknik inom krigsmateriel och kemisk industri. Järnhanteringen har alltid varit nära förbunden med tillverkning av vapen. Från 1600-talet fick Sverige en framträdande roll som producent av kanoner. Tidiga industrier med en kemisk-teknisk produktion växte också fram som en följd av de militära behoven. Salpeter- och svavelbruk producerade råvaror till kruttillverkning.

Dylta bruk hade stor betydelse för rikets kruttillverkning och var en av landets första kemiska industrier. En civil produktion av rödfärg, alun och vitriol framställdes av biprodukter till svavelframställningen. På 1880-talet utvecklade Bofors ny teknik för tillverkning av kanoner. Med Alfred Nobels övertagande bildades AB Nobelkrut och genom en rad patenterade uppfinningar blev Bofors världsledande tillverkare av kanoner, sprängämnen och ammunition.

Vid Dylta bruk tillverkades svavel, rödfärg, alun och vitriol.

Ett mångkulturellt landskap

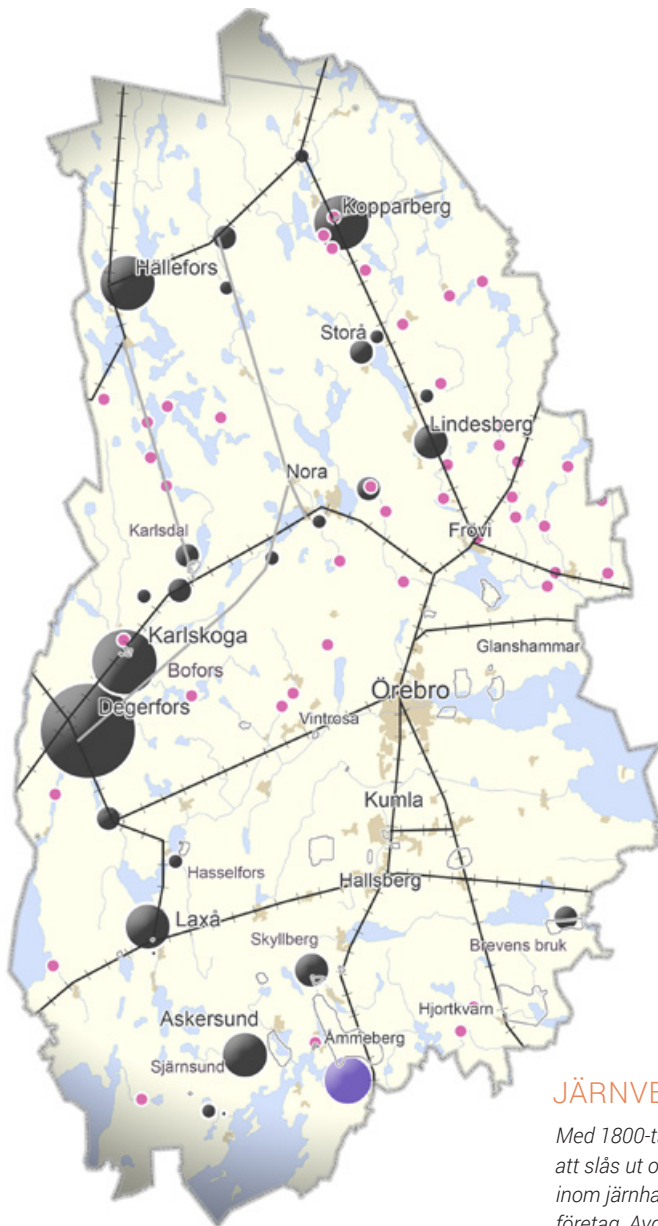
Bergslagen uppfattas ofta som något av det mest svenska som finns, men Bergslagen är på många sätt präglad av mötet mellan många kulturer. Stora delar av Bergslagens bebyggelse har sin grund i de gårdar som finska invandrare uppförde under 1500-talet. Bergsnäringen organiserades genom arbetskraftsinvandring, tekniskt kunnande och kapital från länder som Finland, Holland, Tyskland, Belgien, Frankrike och England.

Under 1500-talet värvades tyska arbetare och experter som förde med sig kunskap om brytningsteknik, kraftutvinning och nya smidesmetoder. Ny kunskap hämtades från andra länder och anpassades och vidareutvecklades för svenska förhållanden. Från sent 1500-tal och på 1600-talet skedde en betydelsefull invandring och kompetensförsörjning av valloner. Arbetskraftsinvandringen var en nödvändig förutsättning för den svenska industrins tillväxt under efterkrigstidens rekordår.

Kris och förnyelse

Industrialiseringens och marknadsekonomins tidevarv kom radikalt att ändra förutsättningarna för bergsmännens traditionella kombinationsnäringar. En rad tekniska landvinningar och liberala idéer om näringsfrihet ledde till ett stegvis sönderfall av det gamla privilegiesystemet.

Världskonjunkturen var också en viktig faktor bakom den så kallade "bruksdöden" som innebar att den äldre bergsnäringen slogs ut och mängder av järnbruk och hyttor lades ned. Hyttlagen upplöstes och bergsmännens hyttor och gruvor köptes upp av aktiebolag. Bolagsbildningen inom järnhanteringen innebar att driften koncentrerades till några få storföretag och den traditionella bergsmanskulturens småskaliga och geografiskt utspridda näring försvann. Avgörande för företagets överlevnad och utvecklingen av mer koncentrerad produktion var tillgången till järnvägen, den nya tidens transportmedel.

- Järnverk i drift 1914
- Zinkgruvan
- Järnverk i drift 1844

JÄRNVERK KONCENTRERAS

Med 1800-talets industrialisering kom stora delar av den äldre bergsnärningen att slås ut och mängder av järnbruk och hyttor lades ned. Bolagsbildningen inom järnhanteringen innebar att driften koncentrerades till färre och större företag. Avgörande för företagens överlevnad och utvecklingen av mer koncentrerad produktion var tillgången till järnvägen. På 1840-talet var järnverken mer utspridda spridda. Vid 1900-talets början skedde en koncentration av järnverken till det gamla kärnområdet Bergslagen. Vid denna tid fanns en stor variation inom järnverken, från några få sysselsatta till flera hundra anställda.

Med järnvägen ökade varuflödet och rörligheten i samhället dramatiskt. Transportkostnaderna minskade med stora ekonomiska vinster för industrin som följd. Vinnarna var ofta de som hade kapital att finansiera en privat järnväg och som därigenom kunde expandera och förnya sina verksamheter. Brukspatroner, handelshus och banker med intressen i bergsbruket tog därför aktiv del i byggandet av flera privata järnvägslinjer. Samtidigt blev det tillåtet att exportera obearbetad malm som fraktades med ångbåtar till bland annat Tyskland och England.

Skogsbruket tar över

Bruksekonomin förändrades genom omstruktureringar och nedläggning men samtidigt banades väg för ny industri. Skogsbruket blev något av en räddning för bygden och trävaruindustrin kom att överta rollen som huvudnäring för många av bruken. Behovet av byggnadstimmer, sågat virke och pappersmassa ökade till följd av byggnadsexpansion och ökad industrialisering i Europa. Bruk och gruvbolag började köpa upp stora skogsarealer och ägandet samlades i färre händer. Idag är stora delar av bergslagskogarna bolagsägda och präglade av ett rationellt skogsbruk.

Ekonomiskt tillväxt och nedgång

Regionens rika järnmalmsfyndigheter och långa industriella tradition bidrog till välfärd och ekonomisk tillväxt i hela landet. Det svenska bergsbruket har samtidigt genomgått flera perioder av djupa strukturförändringar som påverkat samhällen och hela bygder, omvälvande perioder av både kris och förnyelse.

Under 1600-talet inträdde en fas av specialisering och arbetsdelning inom produktionen. Bruksdöden på 1860-talet var en period av omfattande nedläggningar men samtidigt växte helt nya bruksorter fram. Med 1970-talets stålkras kom global konkurrens, teknisk utveckling och utländskt ägande att ännu en gång förändra spelreglerna. Med gruv-, järn- och stålindustrins nedgång fick många bruksorter en negativ befolkningsutveckling och bostadsöverskottet sköt i höjden. Samhällena krympte och "kostymen" blev alldeles för stor.

På få andra platser flätas det moderna samhällets framsidor och baksidor samman i en geografi av utveckling och nedgång tydligare än i Bergslagen. På många platser i länet finns en stark identitet kring bergsbruket. Det äldre industrilandskapet kring hyttorna, bruken och gruvorna är idag en uppskattad källa till upplevelser som lockar besökare och turister. Bergslagslandskapets miljöer utgör viktiga komponenter i berättelsen om Sverige som nationsbygge, om välfärdsstatens framväxt och framgångar, om industrisamhällets kriser och om det svenska samhällets väg in i en globaliserad ekonomi.

Vena gruvfält

Industrimiljö

Bergslagsmiljö

Vena gruvfält visar på ett omfattande bergsbruk under lång tid. I det stora höglänta skogsområdet har malm utvunnits för skilda behov och i olika skalor sedan tidig medeltid något som satt tydliga avtryck i landskapet.

Vena gruvfält [T 49] (Hammars sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Industrimiljö, upplevelsebar *bergslagsmiljö* i Lerbäckes bergslag med gruvor och gruvområden som har lång och kontinuerlig brukningstid.

Uttryck för riksintresset:

Gruvfältet och hyttorna Fallhyttan och Svarthyttan, har kontinuerligt brukats från medeltiden till 1800-talets slut och hade sin storhetstid under 1500-talet. Trehörnings välbevarade masugn.

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv.

Bergslagsmiljö

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista. Förslagsvis kopplas därför uttrycken istället till begreppet *Gruvmiljö*.

Gruvmiljö

Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppföring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stånggångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Vena gruvfält

I det höglänta skogsområdet som tar vid vid sjön Åmmelångens östra strand har det bedrivits bergsbruk sedan medeltiden och fram till 1800-talets slut. Inom området finns mängder av gruvhål och andra lämningar efter olika tiders gruvhantering, från de äldsta småskaliga hyttorna, till 1800-talets storskaliga och mer landskapsomvandlande brytning i bolagsform.

Riksintresset omfattar ett ymässigt stort område med många gruv- och hyttlämningar från skilda tider. De äldsta gruvhålen inom området är rester efter brytning av järnmalm, men den största koncentrationen av gruvor är lämningar efter brytning av kopparmalm och koboltmalm som pågick mellan slutet av 1700-talet och fram till 1882.

Runt om i området, framförallt i dess södra del fanns flera hyttor fram till slutet av 1700-talet. I sydöst låg gruvorna Västerby och Garpa, och i ortnamnen i närområdet märks den tidiga järnframställningens betydelse i området. Här finns Fallhyttan, Svarthyttan, Lunthyttan och Nyhyttan. Brytningen vid gryvorna Västerby och Garpa pågick fram till mitten av 1800-talet, men hyttorna är i de flesta fall nedlagda långt tidigare.

I områdets centrala del ligger ett 2 km långt och 1,5 km brett gruvfält med ca 300 gruvhål. Här bedrevs under tiden mellan 1760 och 1882 en omfattande brytning

Kobolt

Kobolt är ett grundämne som förr användes för blåfärgning vid porslinsstillverkning och inom pappersindustrin. Ämnet förekommer ofta i förening med svavel eller arsenik som ofta utvanns som biprodukter vid koppargruvor. Koboltföreningar har använts för blåfärgning av glas sedan antiken, men grundämnet kobolt upptäcktes först 1735 av den svenske kemisten Georg Brandt, och därmed fick den blå färgen vid glastillverkning sin förklaring. Kobolt började brytas vid gruvor i Sverige under 1700-talet för att utvinna den blå färgen.

av framförallt kopparmalm och kobolt. Särskilt omfattande var koboltbrytningen under 1800-talets första hälft, då mellan 800 och 900 personer arbetade vid gruvorna.

Koboltmalmen i området upptäcktes under gruvornas tidiga period mellan 1770 och 1786 då framförallt kopparmalm utvanns. I detta första skede slogs ca 14 ton kobolmalm för hand vid gruvorna. Därefter stängdes gruvorna en kort period för att öppnas igen 1805. Från 1825 koncentrerades brytningen till två större bolag och brytningen pågick fram till 1870-talet, då gruvfältet övergavs. I mitten av 1800-talet kom gruvområdet att ingå i det belgiska gruvbolaget Vieille Montagnes ägande. Totalt utvanns ca 430 ton malm från gruvorna. Området var under gruvornas aktiva period tydligt påverkat av gruvbrytningen.

I början av 1800-talet drevs gruvorna av Johannesborgs vaskverk som var beläget vid Åmmelångens västra strand. Här förädlades malmen och här fanns flera anläggningar för gruvdriften. Ett stort vattenhjul, beläget vid stranden, drev en 2 km lång stånggång som pumpade vatten från gruvorna. Två dammar, Nedre och Övre dammen anlades i området för att förse vattenhjulet med vatten för att driva stånggången. Gruvfältet var en stor arbetsplats och när den var i bruk fanns här mängder med

Den omfattande gruvdriften har lämnat bestående spår i det stora höglänta skogsområdet. Mängder av vattenfyllda gruvhål och stora områden med varphögar präglar riksintresset.

byggnader, både för bostäder och för produktionen. Som mest arbetade 860 personer vid Vena gruvfält. I anslutning till gruvområdet bildades stora områden med varphögar, den sten som sorterade bort vid gruvorna. I landskapet finns de många gruvhålen kvar, samt mängder av varphögar och dammarnas vallar. Vid Åmmelången finns hjulgraven efter det stora vattenhjulet bevarat.

Trehörnings masugn är belägen sydöst om området och är den enda bevarade mulltimmerhyttan i Örebro län. En mulltimmerhytta är en hytta där den övre ugnskonstruktionen är klädd med timmer, något som var vanligt in på 1800-talet. Masugnen anlades på

1630-talet och var i bruk fram till 1889.

I slutet av 1700-talet genomgick Trehörningens masugn en omfattande renovering och blev efter det den största och mest moderna masugnen i Lerbäcksbjergslagen. Det tackjärn som tillverkades i masugnen fraktades i början till Godegårds gods i Östergötland, och senare till Mariedamms bruk. Båda dessa gods var i familjen DeGeers ägo fram till 1775, då de övergick i familjen Grills ägo. Masugnens sista aktiva år tillhörde den tillsammans med Mariedamms bruk Skyllbergs bruk AB. 2005 förklarades masugnen med tillhörande kringanläggningar vara statligt byggnadsminne.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- industrimiljö
- bergslagsmiljö

Inom avgränsningen finns ett flertal gruvområden. Det tydligaste och mest landskapsomvandlade området är Vena gruvfält och koppar- och koboltbrytningen som tillsammans med lämningarna efter verksamheten vid Johannesborgs vask- och koboltverk visar på 1800-talets industriella framställning. Inom området finns även ett par större järnmalmsgruvor, Garpa och Västerby gruvor där gruvdrift bedrivits under lång tid. Som helhet representerar mängden av gruvområden olika tidsperioder av bergsbruket. De fysiska uttrycken för riksintresset är enligt den gällande beskrivningen gruvfälten, hyttorna Fallhyttan och Svarthyttan och Trehörnings masugn. Riksintressets avgränsning täcker ett stort område utanför koncentrationerna av gruvor som inte upplevs som motiverad för riksintressets motiv och uttryck. Trehörnings masugn ligger dessutom utanför avgränsningen. De många gruv- och hyttmiljöerna, spåren efter koboltbrytningen vid Vena gruvor och masugnen har inget tydligt inbördes samband, mer än att de speglar olika tider och skalor i det historiska bergsbruket. Om hela området ska ingå, behövs en utförligare motiv- och uttryckstext som beskriver vad helheten visar. I nuvarande beskrivning framkommer inte den stora påverkan på landskapet som den månghundraåriga gruvdriften har medfört.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Industrimiljö/gruvmiljö

- Vena gruvfält med en stor mängd gruvor och varphögar från skilda tider som som uttryck för gruvbrytningens omfattning.
- Till gruvan hörande system av vägar och stigar samt hjulgraven vid Åmmelångens strand och dammvallar som visar bergsbrukets transportsystem, den industriella brytningen och förädlingen av kobolt och kopparmalm

- Landskap präglat av bergsbruk med mindre gruvområden och ett flertal spridda hyttor som Fallhyttan och Svarthyttan som gör det möjligt att följa olika tidsepokers bearbetningstekniker
- Miljön kring gruvorna med torplämningar och spår av småskaligt jordbruk som berättar om arbetarnas levnadsförhållanden, den lokala ekonomin och arbetsorganisationen som utgjorde grunden för gruvbrytningen
- Omgivande obebyggda skogsområden som var en förutsättning för den äldre gruvbrytningen som krävde stora mängder kol

Brevens bruk

Industrimiljö

Bruksmiljö

Hyttanläggning

Odlingslandskap

I Brevens bruk har järntillverkning pågått i mer än trehundra år, något som satt tydliga avtryck i miljön. Till skillnad från de flesta andra bruk i länet har Brevens bruk en planerad och sammanhållen bebyggelsestruktur. Här finns produktionsbyggnader, bostäder för arbetare och tjänstemän samt byggnader för olika samhällsfunktioner och service som skola, folkets hus och kyrka som tillsammans speglar livet inom bruket.

Brevens bruk [T 15] (Askers sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Industrimiljö, välbevarat järnbruk med 1800-talsbebyggelse i regelbundet bebyggelsemönster.

Uttryck för riksintresset:

Bruksmiljö med herrgård, bostadsbebyggelse och *hyttanläggning* med masugn, rostugn och kolhus samt öppet *odlingslandskap* med till bruket hörande arrendegårdar. Anläggningen grundlades 1676.

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv.

Bruksmiljö

För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskt-politiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkes stolthet och ibland med hierarkiserande (ideal)plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer (se d o) i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Hyttanläggning

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglat av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Brevens bruk

Brevens bruk är beläget i anslutning till Brevensån som löper mellan sjön Botaren och Kullasjön i södra Närke. Under medeltiden tillhörde Breven Riseberga kloster, men drogs in till kronan i samband med reformationen. Breven delades under 1500-talet och ägaren till Bystads säteri köpte Lilla Breven 1634. Vid den tiden fanns en kvarn invid Brevensån. Under 1600-talet och i början av 1700-talet ägdes godset av släkten Rålamb och 1676 fick friherre Claes Rålamb privilegier för en stångjärnshammare. I början av 1700-talet inköptes även Stora Breven och Biskopskvarn och nu kontrollerade bruket alla Brevensåns strömmar.

I slutet av 1700-talet blev Bystads gods, där Brevens bruk ingick, fideikommiss vilket innebar att egendomen endast kunde ärvas odelad inom släkten.

Brukets första masugn uppfördes 1733 för att trygga försörjningen av tackjärn. I närområdet var det ont om järnmalm och under 1700-talet forslades malm till Brevens bruk från övriga Bergslagen, och från Utö i Stockholms skärgård via vattenvägarna.

I början av 1800-talet gick Brevens bruk och Bystads herrgård i arv till Sofia Bonde som gifte sig med Johan August Anckarsvärd. Under deras tid gjordes en rad moderniseringar, som lade grunden till brukets storhetstid under 1800-talets mellersta del. Sofia var innehavare av fideikommisset i 59 år och i slutet av 1860-talet övergick godset till hennes äldsta dotter Eva Gripenstedt som efter sin mans död var ensam innehavare med full besittningsrätt.

Brevens bruk kom under 1800-talet att vara med och leda utvecklingen inom järnbruken. Under 1820-talet ersattes den tidigare mulltimmershyttan med en rostugn och därmed fick man mer järn än vad som behövdes i smedjorna. Runt mitten av 1850-talet hade bruket sin största produktionsvolym som bestod av både tackjärn och stångjärn. Av överskottet tillverkades produkter av gjutjärn. Vid denna tid utökades bruket med ett gjuteri och en mekanisk verkstad. Under 1800-talets senare hälft kom gjuteriverksamheten att bli brukets specialitet, till exempel är Djurgårdsbron i Stockholm byggd av gjutgods från Brevens bruk.

Brukets äldre kärna präglas av samstämd putsarkitektur i varm ockragul färgskala. I anslutning till dammen ligger den ståndsmässiga bruksförvaltarbostaden. Brevensåns betydelse som kräftkälla syns tydligt i bebyggelsens struktur och raden av industribyggnader koncentrerade hit. Masugnen med den intilliggande rostugnen utgör framträdande byggnader i miljön.

Brukets långa verksamhetstid kan följas i bostadsområdenas utbyggnadsfaser.

De äldre arbetarbostäderna är samlade längs bruksgatan.

I en yttre krans kring bruket ligger flera torp.

Den stora skolbyggnaden ligger på en höjd ovanför bruket.

Arbetskraften vid bruket ökade och ett flertal bostadslängor uppfördes för de anställda under mitten av 1800-talet.

I slutet av 1800-talet byggdes även en smalspårig bruksjärnväg till Kilsmo för att underlätta transporter till och från bruket. I början av 1900-talet försämrades konjunkturen. Stångjärnshammaren togs ur drift 1917 och masugnen blåstes ur i början av 1930-talet. Produktionen koncentrerades då till gjuteriverksamheten och ett helt nytt gjuteri uppfördes på 1970-talet. På 1980-talet lades bruksverksamheten ner helt och hållet och idag bedrivs skogs- och lantbruk på det tidigare brukets ägor.

Sammanhållen bruksmiljö

Bruksmiljön i Brevan skiljer sig från andra bruk i Örebro län genom att den är uppbyggd på ett mer centraliserat sätt. I den enhetliga och sammanhållna miljön kan man tydligt följa brukets olika utvecklingsfaser.

Från brukets centrala delar vid vattendraget och fördämningen går raka allékantade vägar. Vid Nedre bruket längs den centrala infartsvägen finns de äldsta bruksbyggnaderna, smedjor från slutet av 1700-talet. Masugnen med gjuteri och rostugn är dominerande bland industribyggnaderna som är koncentrerade till vattendraget centralt i miljön. Vid dammen ligger

1700-talets ståndsmässiga bruksförvaltarbostad med flygelbyggnader och 1950-talets brukskontor. De äldre arbetarbostäderna är samlade längs med bruksgatan som bildar en axel med infartsvägen. Bruksmiljöns äldre centrala delar präglas av samstämd putsarkitektur i varm ockragul färgskala.

Bruket fungerade som ett samhälle i miniatyr där bruksledningen tog ett socialt ansvar för arbetarna i livets alla skeden, från skola till äldreomsorg. Det var ett ömsesidigt beroende, där arbetsgivaren ville värna om yrkeskunnandet, som ofta gick i arv genom generationer. Samtidigt knöts arbetarna både socialt och

ekonomiskt till arbetsplatsen genom förmåner knutna till anställningen som man gick miste om vid en eventuell flytt.

Längs infartsvägen till bruket ligger brukskyrkan i empiristil från 1842 med dekorativa järndetaljer som speglar brukets gjuteriverksamhet. Även den intilliggande kyrkogården omgärdas av gjutjärnsstaket och på kyrkogården finns en mängd gjutna gravkors. I bruksmiljön ingår också den ovanligt stora, högt placerade skolan från 1800-talets senare del, Folkets hus, festplatsen Lustigkulle med dansbana, missionshus och pensionärshem som vittnar om brukets sociala omsorg om de anställda.

Brukets långa verksamhetstid märks i olika generationers arbetarbostäder som är placerade i brukets utkanter. Varje utbyggnadsfas har sin tidstypiska utformning byggda enligt tidens arkitektoniska ideal. Planmönstret med separerade produktionansläggningar, tjänstemannabostäder och arbetarbostäder speglar brukets hierarkiska ordning liksom arbete och levnadsvillkor i brukssamhället över tid. Arbetarbostädernas årsringar är centrala för förståelsen av bruket gradvisa tillväxt och långa kontinuitet.

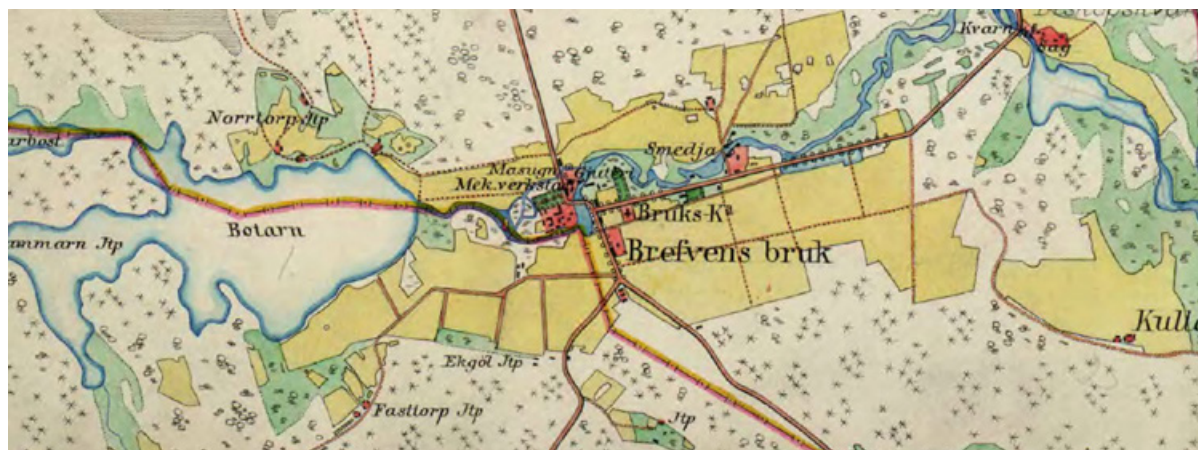
I en yttre krans kring sjön Botaren finns en rad torpmiljöer som vittnar om brukets äldre arbetsorganisation och försörjningsmönster.

Brevens kyrka

Flygfoto över Brevens bruk © RAÄ. Foto: Jan Norrman

Häradsekonomska kartan över Brevens bruk. Kring sjön Botaren ligger torp med tillhörande odlingsmarker. Raka allékantade vägar bildar tydliga axlar i bruksmiljön.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- industrimiljö
- bruksmiljö
- odlingslandskap
- hyttanläggning

Riksintresset representerar en kontinuerligt framvuxen bruksmiljö med tydliga årsringar kring driftens kärna med bruksrelaterade byggnader som exempelvis masugn, rostugn och kolhus samt bruksgator med arbetarbostäder från olika tider. Miljön är enhetlig med ett regelbundet bebyggelsemönster kopplat till Brevensån och det strukturerande vägnätet. Brukets långvariga drift och sociala organisation är tydligt läsbar i miljön.

En brist med nuvarande beskrivning är att man inte har fångat helhetsmiljöns värden och den långa verksamhetsperioden. Beskrivningen är fokuserad på 1800-talets mitt och lyfter därigenom inte fram brukets långa verksamhetstid som speglas i den gradvist framvuxna bebyggelsen och de utbyggnadsfaser som bildar tydligt avläsbara årsringar i miljön. Dessutom saknas flera uttryck som speglar den sociala dimensionen i bruksamhället i form av skola, kyrka och torplandskap. I nuvarande beskrivning ingår hyttanläggning som förslagsvis utgår eftersom uttrycken kan infogas i övriga begrepp.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Industrimiljö/hyttanläggning

- Miljön kring brukets centrala del med damm, masugn, rostugn, kolhus, modelager, smedja med ritkontor, mekanisk verkstad

- Sammanhanget med Brevensån som livsnerv för de industriella verksamheterna

- Äldre smedjor från 1700-talet vid Nedre bruket

- Rester efter Bystadkvarn med kvarnbostad och uthus vid sjöns Sotterns utlopp

Bruksmiljö

- Ståndsmässigt utformad bruksförvaltarbostad från 1700-talet med flygelbyggnader, sädesmagasin och brukskontor

- Kontinuerligt framvuxen bruksmiljö med tydliga årsringar kring driftens kärna och ett regelbundet mönster av bruksgator med arbetarbostäder från olika tider

- Enhetlig miljö med en tydlig struktur i vägnät och bebyggelsens koppling till vattendraget som kraftkälla

- Helheten binds samman av samstämd färgsättning med ockragul klassicerande putsarkitektur och faluröda timmer- och panelbyggnader

- Allékantad nordsydlig huvudaxel med äldre arbetarbostäder

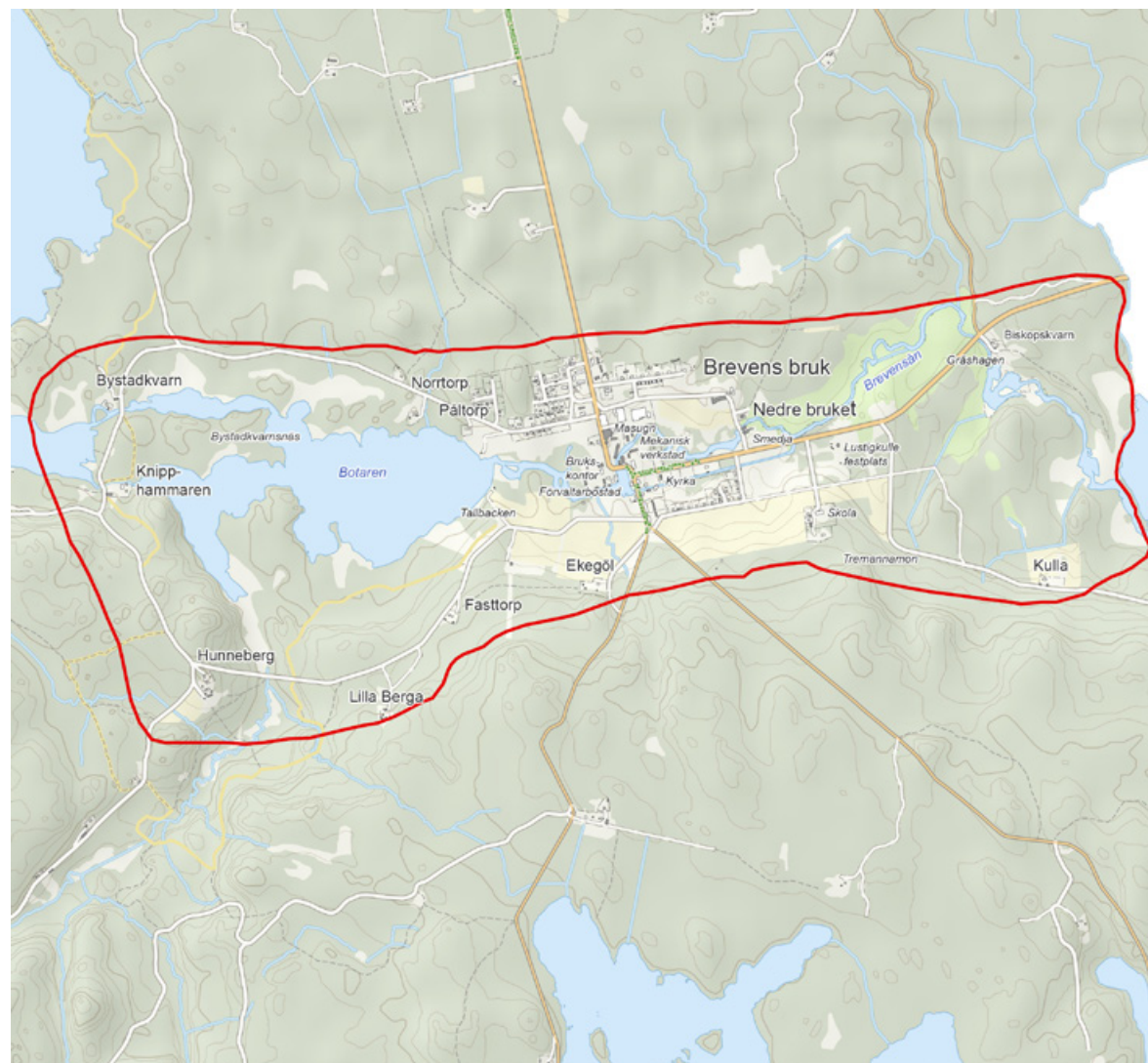
- Östvästlig axel med allé som leder till empirikyrka (uppförd 1842) med kyrkogård.

- Återkommande detaljer av gjutjärn i kyrkobyggnadens byggnadsdetaljer både in- och utvändigt. På kyrkogården finns brukets signum i form av gravkors och järnstaket.

- Under 1900-talet tillkomna bruksgator som bygger vidare på samma mönster med arbetarbostäder i ordnade i rader
- Röda timmerhus med snickarglädje, putsade större flerfamiljhus med klassisk stil med uthuslängor, 1950- 60-talsvillor och flerfamiljshus i samma mönster.
- Samhällsinrättningar som badhus, affär, skola från 1877, dansbanan Lustigkulle, Folkets hus, missionshus

Odlingslandskap

- Öppet odlingslandskap med till bruket hörande torp och arrendegårdar

Skyllberg

Industrimiljö

Bruksmiljö

Järnhantering har bedrivits i Skylldberg under drygt 650 år. Hyttlämningar i skogen, smedernas låga bostadhus från 1700-talet och brukskontoren från 1940-talets framgångsår vittnar om den långa bruksepoken. Skylldbergs bruk drivs fortfarande på traditionellt sätt med brukningsgrenar som skogsbruk och spiktillverkning i Kårberg.

Motivering:

Industrimiljö, järnbruk med dominerande välbevarad herrgårdsanläggning. (*Bruksmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Bruksanläggning med reglerad plan, herrgård uppförd 1830 med allékantad infartsväg, monumental och dominerande ladugårdsanläggning.

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv.

Bruksmiljö

För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskt-politiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkesstolthet och ibland med hierarkiserande (ideal)plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer (se d o) i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Skyllberg

Järntillverkningen i Skyllberg har medeltida anor. Det första belägget är från mitten av 1300-talet, då kung Magnus Eriksson donerade en hytta i Skyllberg till Riseberga kloster. I början av 1600-talet anlades en kronobruk på platsen, som senare arrenderades av Louis de Geer, som invandrat till Sverige med idéer om att utveckla den svenska järnindustrin. Släkten de Geer ägde sedan bruket i fem generationer varefter det såldes till Olof Burenstam, som ägde flera järnbruk och egendomar, bl a Stjersunds säteri. 1876 omvandlades bruket till aktiebolag och strax därefter, 1888, kom den att övergå till den släkt som fortfarande idag driver bruket.

I aktiebolagsformen utökades bruket genom inköp av intilliggande bruk. Förutom Rönneshytta som redan tillhörde bruket köptes bl a Kårberg, Mariedamm och Skogaholm och nyinvesteringar gjordes inom företaget. Ett valsverk ersatte den tidigare stångjärnshammaren i Skyllberg och i Kårberg anlades ett tråddrageri och en spikfabrik. En smalspårig järnväg anlades på sträckan Lerbäck - Skyllberg - Askersund i början av 1880-talet. Skyllbergs bruk var initiativtagare till järnvägen, som även byggde anslutande järnvägsspår mellan Lerbäck och Rönneshytta och Lerbäck och Hjertasjön för gods- trafik. Järnvägen gick rakt igenom hela bruksområdet och spåren gick vid sidan av herrgårdsallén.

Bostäder längs bruksgatan

Skyllberg bruksherrgård

Alléprydd bruksgata ansluter till herrgården

Ekonomibyggnader öster om gårdsmiljön

Karta över Skyllbergs bruk från 1843 är från tiden innan bruket gick över till att drivas i bolagsform och innan järnvägen drogs genom området. Det reglerade planmönstret kring herrgården framkommer tydligt i kartbilden. Herrgårdsmiljön är i stort sett oförändrad sedan kartans utförande, men bruksmiljön är till stora delar förändrad. En del av de byggnader som finns med på kartan finns fortfarande kvar, och tillhör idag brukets äldsta och mest småskaliga miljöer. Bruksgatan i Skyllberg med sin massiva lindallé löper in mot bruksherrgårdens manbyggnad. Mot odlingsmarken öster om herrgården ligger brukets storskaliga ekonomibyggnader.

Bruksandan

Skyllbergs bruk var, som många andra brukssamhällen, ett samhälle i miniatyr. Brukssamhället byggde på patriarkala strukturer och bruket sörjde för människors hela livssituation med arbete, bostad, mat, sjukvård och social omvårdnad. Bruket var självförsörjande med såväl naturtillgångar som arbetskraft och hade förutom den industriella verksamheten vid bruket ett omfattande jord- och skogsbruk.

Det var ett socialt stabilt samhälle som byggde på hierarkiska strukturer där ägaren, eller brukspatronen var den som bestämde ordningen och sörjde för de anställdas välmående. Under 1900-talets första decennier började relationerna mellan arbetstagare och arbetsgivare förändras i takt med utvecklingen av det kapitalistiska systemet med förhandlingar mellan jämbördiga parter på en fri arbetsmarknad. Fackföreningar som tillvaratog arbetarnas intressen växte fram som kollektivavtal intruderades. Vid Skyllberg, utbröt under 1920-talet en av Sveriges längsta arbetskonflikter, med en strejk som varade i fem år. Flera av brukets verksamheter lades ner under 1920- och 30-talen, däribland valsverket i Skyllberg, och företaget började istället satsa på sitt stora skogsinnehav, som senare har sålts av till väsentliga delar.

Vid infarten till bruket västerifrån möts man av brukets stora förrådsbyggnader som tidigare tillhörde järnvägsbolaget

Lokstallarna och förrådsbyggnader i bruksområdet

Brukskontoret uppfördes på 1940-talet centralt i bruksområdet

Flygfoto över Skyllberg © RAÄ. Foto: Jan Norrman

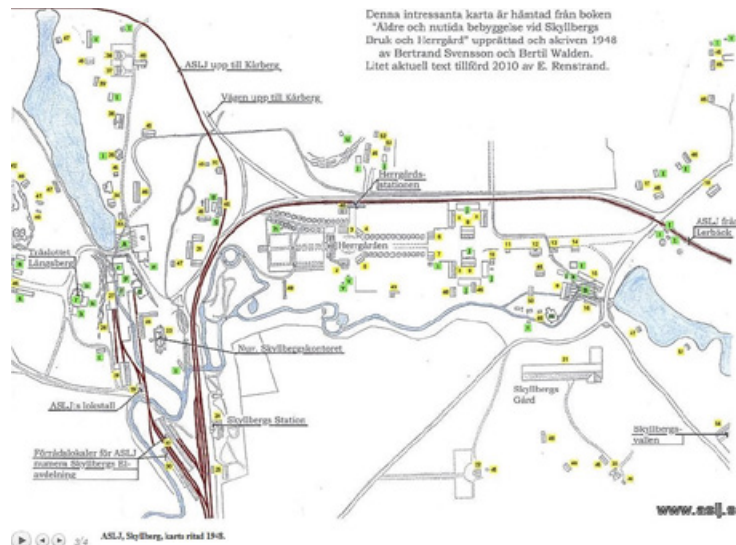
En del av brukets småskaliga bebyggelse finns kvar inom området. Dessa byggnader benämns Gamla bruket på en karta från 1948.

Planmönster

Området består av bruksherrgården med tillhörande bebyggelse och arbetarlängor, samt bruksområdet med brukskontor, fler arbetarbostäder, lokstallar, järnvägsmagasin, valsverksdamm samt övriga bruksrelaterade byggnader som har inhyst bland annat mekanisk verkstad, stångjärnsmagasin och snickeriverkstad. I bruksområdet finns tre låga boningshus från 1700-talet för brukets smeder, kallat "Gamla bruket".

Genom hela området löper ett vattendrag med ett fall som utnyttjats för att driva valsverket. I anslutning till bruksmiljön har vattendraget fördämts och flera mindre fall har skapats för driften. Bruket har varit i drift sedan 1600-talet och även om de flesta byggnader

Numerera rivna anläggningar och byggnader		Nuvarande bebyggelse från tiden
Före 1843	1843-1923	Före 1843
A. Gölsa Hyta	8. Ekornobyggnader till Ekoperud	1. Herrgården
B. Exneruds Hönsmagasin	9. Tjänstemannabostad	2. Höksflygel
C. Skåpansmagasin	10. Vårskäret	3. Gästransflygel (f.d. hotellflygel)
D. Kottas	11. Kottas	4. Gästransflygel (f.d. kostansflygel)
E. Lånönd	12. Disponentbyggnad (Långsberg)	5. Gästransflygel (f.d. majordflygel)
F. Materialbod	13. Ekornobyggnader till Långsberg	6. Chaufförbostad
G. Smedbostäder	14. Övriga bostäder och uthus	7. Träslöjmslättarbostad
H. Uthus	15. Övriga	8. Lager
I. Logar	16. Avställen	9. Telegastation
K. Tröskvasselhäus	17. Smedja	10. Dransstation
L. Bostadshus senare barvaktstuga		11. Skothod (f.d. sågverk)
M. Kvarnen		12. Övriga bruket samt arb. bostäder
		13. Vek- och matstoder m. f. uthus

Nuvarande bebyggelse från tiden		
	1843-1923	Efter 1923
9. Stall	55. Arnikas arb. bostäder	15. Potalställe, garage, maskinbod
10. Garage	36. Austriain, arb. bostäder	23. Brukskontoret
11. Mejan	37. Södra Talgärdan, arb. bostäder	27. Mekanisk verkstad
12. Befälningarnabostad	38. Norra Talgärdan, tj. m. bostäder	51. Bästis
17. Formlind, arb. bostäder	39. Flonda, tj. m. bostad	54. Skyllbergsvallen
18. Englands, arb. bostäder	40. Långsberg, skoppararbostäder	
19. Englands, arb. bostäder	41. Nickasberg, pensionsarbostäder	
20. Mogården, arb. bostäder	42. Södra Spökberg, arb. bostäder	
21. Skyllberg gårds ek. byggnad	43. Norra Spökberg, arb. bostäder	
22. Min, tjänstemannabostad	44. Säringslökal samt arb. bostäder	
24. Gamla stanshuset	45. Borggården, arb. bostäder	
25. Järnvägsmagasin	46. Vek- och matstoder m. f. uthus	
26. Fördä	47. Tvättstuga	
28. Snickarekstad	48. Kagebana	
29. Lovstall	49. Vårhus	
30. Fördäskaver	50. Kraftstation	
32. Carlberg, tj. m. bostad	52. Arkiv	
33. Algrens I, arb. bostäder	52. Snickarstuga	
34. Algrens I, tjänstemannabostad		

Karta över Skyllbergs bruk från 1948 med befintliga och rivna byggnader markerade

och strukturer vittnar om driften och organisationen under bolagstiden finns även spår efter en äldre bruksorganisation i form av arbetarbostäder och äldre bruksbyggnader.

Bruks herrgården är centralt placerad i miljön i anslutning både till bruksområdet, där järnbearbetningen skedde, och till odlingsmarken. Herrgårdsbebyggelsen består av en manbyggnad flankerad av fyra flygelbyggnader. Skyllbergs herrgård uppfördes troligtvis i början av 1700-talet av familjen De Geer. Huset har byggts om och tillbyggt i flera etapper och fick sitt nuvarande utseende 1912. De flankerande flyglarna är troligen från 1780-talet. Från manbyggnaden går en lindallé genom bruksgatan med arbetarbostäder, magasin och stall. De flesta

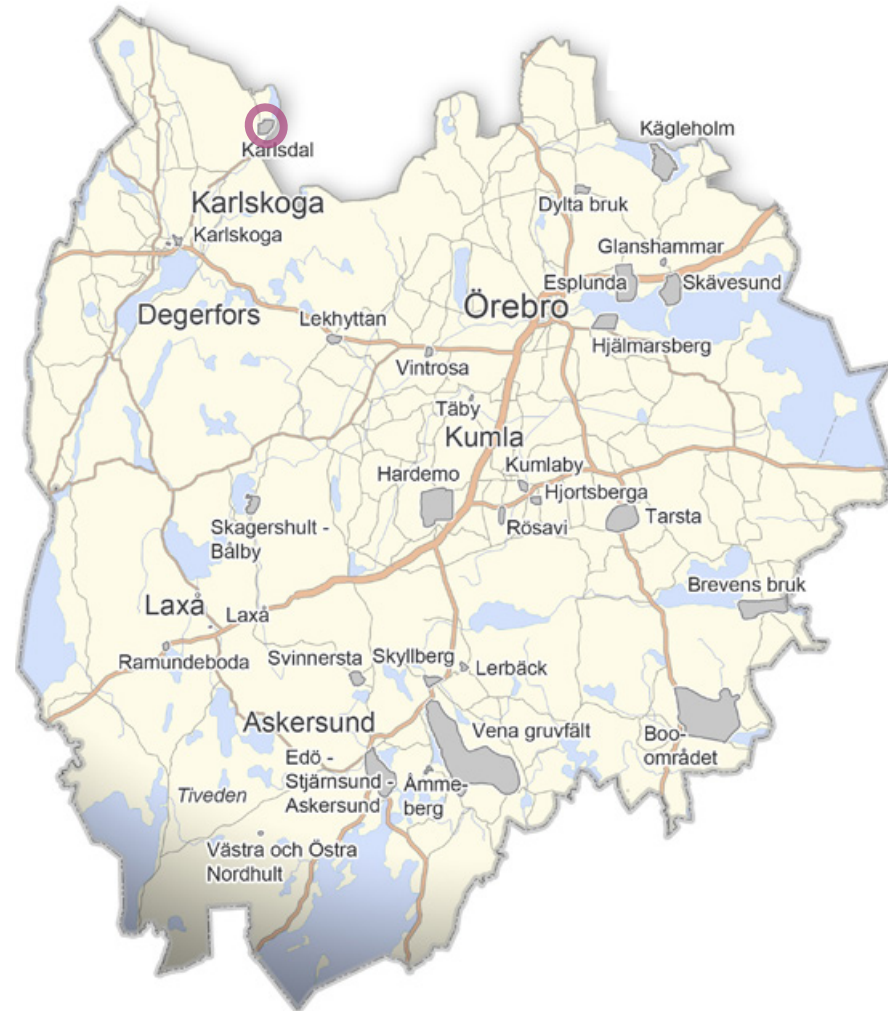
byggnaderna är från slutet av 1700-talet eller början av 1800-talet. Området kring herrgården med den allékantade bruksgatan med sina påkostade arbetarbostäder och stora ekonomibygnader har en tydligt reglerad plan. Till bruksmiljön hör även Skyllbergsvallen som ligger sydöst om herrgårdsmiljön. Idrottsplatsen uppfördes 1939 med träläktare och visar hur bruket även var en del i de anställdas sociala liv och bruksledningens ambition att skapa en gemensam identitet på orten utanför arbetsplatsen.

Karlsdal

Industrimiljö

Bruksmiljö

Karlsdal var under 1700-talet ett av landets mest kända järnbruk. Här tillverkades många kanoner, men även konstgjuterier. Under 1940-talet var bruket kunglig hovleverantör genom tillverkningen av gjutjärnskanoner till Stockholms slott

Motivering:

Industrimiljö, välbevarad järnbruksamiljö från 1800-talet. (*Bruksmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Oreglerad bruksbebyggelse med herrgård, arbetarbo-
städer, hyttlämningar, kyrka samt slaggvarp.

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv.

Bruksmiljö

För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskt-politiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkesstolthet och ibland med hierarkiserande (ideal)plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer (se d o) i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Karlsdal

Karlsdals bruk är beläget i anslutning till ett vattendrag i ett mosaikartat landskap i anslutning till sjön Malm-lången. På 1640-talet anlades en bergsmanhytta med namnet *Nya Älvhyttan* på platsen. Hyttan drevs av bergsmän och malmen bröts bl a vid Dalkarlsbergs gruvor och vid gruvor i Striberg. Det var vattendraget och den rikliga kolskogen samt tillgången på ovanligt grov och bra kärnfuru som gjorde Karlsdal till en passande ort för ett järnbruk. Närheten till Dalkarlsbergs gruvor hade också betydelse. I området fanns även tillgång till fin sand som var betydelsefull för till exempel formgivning av tackjärn.

Namnet Karlsdal fick bruket på 1730-talet, då verksamheten övertogs av en ny ägare som utökade verksamheten och anlade ett bruk på platsen för hyttan. Nu uppfördes en masugn, ett gjuteri och en manufakturmedja och bruksherrgården anlades. Vid bruket tillverkades framför allt kanonkulor men även brukföremål och konstgjuteriarbeten. Karlsdal var ett av landets mest

kända järnbruk och under 1740-talet levererades bl a gjutjärnskaminer till Stockholms slott.

Bruket expanderade under 1800-talet då man lät bygga om och modernisera masugnen och gjuteriet. Den äldre herrgårdsbyggnaden revs och ersattes med en ny bruksherrgård på 1820-talet och i mitten av seklet anlades ett bessermerverk för att färska tackjärnet. Produktionen ökade därmed radikalt. En verkstad anlades där man till exempel tillverkade malmkrossar och blåsmaskiner för hyttorna i Bergslagen. Från 1800-talets expansionsperiod härstammar även byggnader som speglar bruksepokens patriarkala samhällssystem.

Brukets bebyggelsebild är tydligt hierarkiskt uppdelad med herrgården centralt placerad i anslutning till både bruksmiljön och odlingslandskapet. Arbetarostädernas olika årsringar är avsides placerade och bruksmiljön är samlad invid vattendraget. Bostäder uppfördes fram till 1900-talet för arbetare och tjänstemän på bruket. Många av de som arbetade för brukets försörjning

inom jord- och skogsbruket bodde i torp på brukets ägor. Det tunga arbetet med körslor av ved till masugnen sköttes ofta vintertid av jordbruksarbetarna. Skolbyggnaden uppfördes på 1870-talet och 1842 uppfördes Karlsdals kapell av slaggsten från bruket. På kyrkogården finns bl a gravar över flera medlemmar i de tidigare bruksfamiljerna.

I järnframställningsprocessen var vattenkraften av central betydelse och brukets läge vid ett vattendrag är typiskt för bergslagsmiljöer. För att skapa tillräckligt fall för masugnarnas drift anlades en damm vid vattendraget. Från dammen leddes en vattentub under jord från dammen till bruksområdet.

På 1870-talet anlades en järnväg för brukets behov i Karlsdal. Bruksbanan köptes av Nora-Karlskoga järnvägsbolag och trafikerades med allmän trafik mellan Karlsdal och Kortfors från början av 1880-talet. Så småningom tog Statens Järnvägar över driften av banan som gick under namnet Svartälvs järnväg. Järnvägen

Ruiner efter Karlsdals hytta. Till vänster står en kraftstation i anslutning till en vattentub under jord där vatten från dammen leddes till bruksområdet.

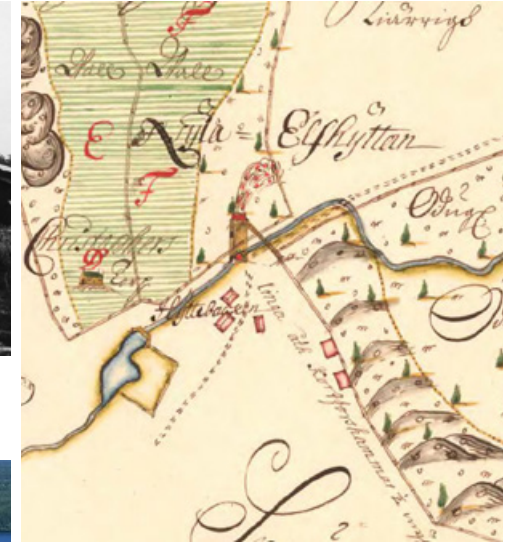
Stationshuset i Karlsdal är borta, men kvar finns en banvaktarstuga från 1880-talet.

Stationshuset i Karlsdal som det såg ut 1900.

Svartälvs järnväg startade som bruksjärnväg i Karlsdal och användes för brukets ändamål till nedläggningen på 1930-talet.

I brunksområdet finns en smedja uppförd av slagghsten.

Flygfoto över Karlsdal © RAÄ. Foto: Jan Norrman

Kartan ovan från 1704 visar Nya Älvhyttan med den äldsta masugnen placerad invid vattendraget. På den nedre kartan från 1745 har bruksherrgården uppförts.

drevs med förlust och lades ner i början av 1930-talet. Stationshuset i Karlsdal är borta men kvar i anslutning till den tidigare järnvägen finns en banvaktarstuga från 1880-talet.

På 1890-talet omvandlades bruket till aktiebolag och drevs i bolagsform fram till nedläggningen 1932. Masugnarna revs kort därefter och 1934 tog Domänverket över området för att bedriva skogsbruk.

Idag präglas miljön av resterna efter den mångåriga intensiva järnframställningen. Ruinerna efter masugnar, rostugnar, kolhus, en monumental slagghög och dammanläggning vittnar om produktionens omfattning. Många av brukets byggnader finns kvar och olika tiders arbetarbostäder, herrgården och jordbrukets storskaliga ekonomibyggnader ger sammantaget en bild av arbets- och livsvillkoren på bruket över tid.

Vid Karlsdal finns arbetarbostäder uppförda under olika tidsepoker.

Karlsdals kapell

Karlsdals gamla skola

Monumental slaggstenshög vittnar om den omfattande produktionen.

Från dammen leddes vattnet till bruksområdet via en vattentub under jord.

Magasinet "Järnboden"

Karlsdal bruksherrgård med omgivande trädgård. Intelligande flygelbyggnad inrymde tjänstekontor.

Den vita stenbyggnaden från 1700-talet användes som förråd där de anställda fick hämta sin naturalön.

Eldrör tillverkade vid Karlsdals bruk 1803.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- industrimiljö
- bruksmiljö

Riksintresset Karlsdal är en sammanhållen miljö där både bostadshus, ekonomibyggnader, liksom kapell och skola, berättar om människors liv på järnbruket. Produktionsanläggningar och industriella lämningar vittnar om den en gång så betydelsefulla näringen. Det finns en kontinuitet i platsens historia som hytta, vilken börjar på 1640-talet med en bergsmanshytta och slutar med bruksmiljön på 1930-talet.

Karlsdal har ett betydelsefullt pedagogiskt värde i sin utveckling från hytta till äldre bruksmiljö och senare industrimiljö. Miljön speglar sammantaget platsens långa tradition i järnhantering och industrin som en stark drivkraft för samhällets utveckling. Bebyggelsens årsringar gör det möjligt att följa Karlsdals olika utvecklingsfaser. Den tydliga hierarkiska strukturen i placeringen av arbetarbostäder, hytta och bruksherrgård är representativt för bruksmiljöer.

Däremot bör nuvarande värdetext revideras för att tydligare beskriva miljöns värden. Det kulturhistoriska motivet är fokuserat på järnbruksmiljö från 1800-talet.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Industrimiljö/bruksmiljö

- Miljön kring brukets centrala delar med masugnsruin, monumental slaggstenshö, rester efter rostugnar och kolhus och övriga lämningar efter den omfattande järnframställningen

- Dammen och den underjordiska vattentuben med kraftstation
- Kvarvarande bruksbyggnader som vittnar om brukets verksamhet, bl a smedja, modellkammare och hyttkammare
- Bruksherrgården med tillhörande trädgård och tjänstekontor, arbetarbostäder, skolbyggnad, förrådsbyggnad där anställda hämtade sin naturalön och Karlsdals kapell speglar brukmiljöns patriarkaliska organisation, sociala skiktning och verksamheter
- Ekonomibyggnader som vittnar jordbrukets betydelse i bruksekonomin
- Oreglerad bruksbebyggelse med den centralt placerade herrgården, hyttområdet och arbetarbostäder placerade i en yttre ring med koppling till vägarna genom området speglar den hierarkiska bruksorganisationen

Dylta bruk

Industrimiljö

Bruksmiljö

Begravningsplats

Gruvor

Dylta bruk var centrum för landets svaveltillverkning under närmare 300 år. Det var länge landets enda svavelbruk och spelade en central roll i Sveriges kruttillverkning. Redan på 1580-talet upptäcktes fyndigheterna och Hertig Karl anlade snabbt ett kronobruk. Dylta bruk var även en av landets första kemiska industrier genom utvinningen av svavelframställningens biprodukter alun, rödfärg och vitriol. I dagens bruksmiljö framträder den påkostade bruksherrgården med omgivande bruksanläggning och jordbrukslandskap.

Dylta bruk [T 27] (Axbergs sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Industrimiljö, rödfärgsbruk med välbevarad bebyggelse från 1800-talet.

Uttryck för riksintresset:

Bruksmiljö med byggnader och lämningar efter rödfärgsverk och svavelbruk, herrgårdsanläggning, klockstapel, gårdsmuseet "Klostret", och *begravningsplats* samt *gruvor* för svavel, alun och vitriol.

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshandling samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv.

Bruksmiljö

För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskt-politiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkes stolthet och ibland med hierarkiserande (ideal)plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer (se d o) i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Begravningsplats

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Gruvor

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista. Förslagsvis kopplas beskrivningen istället till begreppet *Gruvmiljö*.

Dylta bruk

Vid Dylta bruk hittades redan på 1500-talet svavelkis. En fyndighet som lade grunden till en för landet viktig industri. Här etablerade Hertig Karl på 1580-talet ett kronobruk för tillverkning av svavel. Det var länge landets enda svavelbruk och av stor betydelse under stormaktstidens kruttillverkning.

Tidiga kemisk-tekniska industrier var ofta precis som i Dylta statliga med produktion inriktad på militära behov. Biprodukter kunde så småningom användas till en civil produktion, till exempel av färgpigment. Under 1700-talet fanns ett stort behov av kemiska produkter i de framväxande manufakturerna exempelvis i garverier och färgerier.

Dylta bruk hade under stora delar av 1700-talet monopol på landets svaveltillverkning som även gick på export. Svaveltillverkningen upphörde 1869.

Parallellt med svavelutvinningen utnyttjades tidigt restprodukterna till framställning av rödfärg, vitriol och

alun. Rödfärgsproduktionen i Dylta var igång redan på 1500-talet och därmed en föregångare till Falu Rödfärg vars produktion är känd sedan 1600-talet. Rödfärgen var inledningsvis exklusiv och användes i första hand på högreståndsbyggnader och kyrkor för att efterlikna renessansens tegelarkitektur. Under 1800-talet var Dylta och Falun landets stora rödfärgstillverkare. Under den här perioden blev rödfärgen mer allmänt förekommande även bland allmogens byggnader på landsbygden. I Dylta lades färgproduktionen ner 1941.

Bruksmiljön är en tydlig sammanhållen helhet med en centralt placerad bruksherrgård i fonden av en alléantad huvudinfart. Det tillhörande systemet av vägar och stigar länkar samman bruksherrgården med arbetarbostäder, bruksområde och jordbrukets ekonomibyggnader.

Tjänste- och arbetarbostäder ligger samlade längs med infarten och i området närmast herrgården. Det så kallade klostret utmed infarten är troligtvis ett före detta sädesmagasin som tillhör brukets äldsta tid. Grav-

platsen som var avsedd för brukets ägare och anställda ligger mitt emot klostret. Dylta bruk var från 1680-talet en egen församling med kapell, klockstapel och privat kyrkogård. Närmare herrgården finns klockstapeln som påminner om den tidigare brukskyrkoepoken. Kapellet revs redan 1820.

Den pampiga huvudbyggnaden ursprungligen från 1790-talet fick sin nuvarande dekorativa panelarkitektur vid en omgestaltning av JF Åhbom på 1860-talet. Samtidigt uppfördes även det anslutande flygelparet.

På ömse sidor om herrgården ligger bruks- respektive jordbruksbebyggelse samlade i egna enheter. I söder ligger svavelbrukets produktionsbyggnader samlade kring de numera vattenfyllda gruvhål. Här finns bland annat svavelstöperi, vitriollada, kalkugn, kalkbod, manskapshus och stora avfallshögar. Delar av områdets bebyggelse är kopplad till rödfärgsframställningen med vaskverk där råvaran krossades och fördes vidare till vasklavarna där rödfärgsslamm utvanns. Rödfärgen framställdes sedan i rödfärgsverket.

Dylta bruk var länge landets enda svavelbruk med central roll för Sveriges kruttillverkning. Från biprodukterna utvanns rödfärg, alun och vitriol. Den långa industriella traditionen avspeglas av flera gruvhål, och byggnader som exempelvis rödfärgsverk, kalkbod, kalkugn, vaskverk, svavelkammare samt vitriollada.

Rödårgårdsverket

Landskapet är präglat av bruksdriften

Klockstapelns intill vägen

Allåeprydd infartsväg

I miljön ingår ett stort antal ekonomibyggnader

Dylta bruksherrgård

Hönshuset, en av många idealt formgivna ekonomibyggnader

Omgivande odlingslandskap

Norr om herrgården ligger den agrart knutna bebyggelsen med storskaliga medvetet formgivna ekonomibyggnader med magasin, höns hus och mejeri. Det omgivande rationellt präglade odlingslandskapet berättar tillsammans med de storskaliga ekonomibyggnaderna om jordbrukets betydelse för brukets försörjning.

Dylta bruk är ovanligt komplett och sammanhållen miljö. Utmärkande är det stora antalet byggnader och de talrika spåren efter både brytning och förädling av den för landet viktiga råvaran. Spåren efter den industriella tillverkningsprocessen och råvarubrytningen är fortfarande tydligt läsbara i landskapet. Tillsammans med den anslutande bruksbebyggelsen från 1700- och 1800-talen berättar helhetsmiljön om både livet och arbetet på bruket.

Flygfoto över Dylta bruk © RAA. Foto: Jan Nörman

Karta från 1637 över Kronans svavelbruk. Hans Leffler arrenderade bruket av kronan 1631 och 1649 fick svärsonen Henrik Barckhusen bruket i förläning av drottning Kristina. På kartan är A. Henrik Barckhusen "suafuelkoia". E. Henrik Barckhusen "siudarehuss där suänka drängerna siuda". M. "Store grufwan där malmen tagz till swafwel koian eller huss." L. "Store Lutegrufwan der från lutan tages och drifz till siudarehusen". Runt om ligger Kronans gård, mästare Christoph, Roloffz, Antanj och Hans Hofmanz gårdar.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- industrimiljö
- bruksmiljö
- begravningsplats
- gruvor

Riksintresset Dylta bruk är en välbevarad industrimiljö med rötter i 1500-talet där historiens årsringar är tydligt läsbara. Bruksmiljön är väl sammanhållen med bruksherrgården som självklar mittpunkt för den anslutande talrika bebyggelsen från 1700-1800-talen. Svavelbrotten, rödfärgstillverkningens byggnader, vaskverk och avfallshögar vittnar om platsens månghundraåriga verksamhetstid. Kring bruksherrgården ansluter ett stort byggnadsbestånd med förvaltarbostad, arbetarbostäder, ekonomibyggnader och produktionsanläggningar. Nuvarande motivtext fångar inte på ett tydligt sätt platsens betydelse, bland annat för landets krutstillverkning och föreslås därför byggas ut. Dessutom kan begreppen begravningsplats och gruvor tonas ned som nyckelbegrepp då dessa inryms under övriga begrepp.

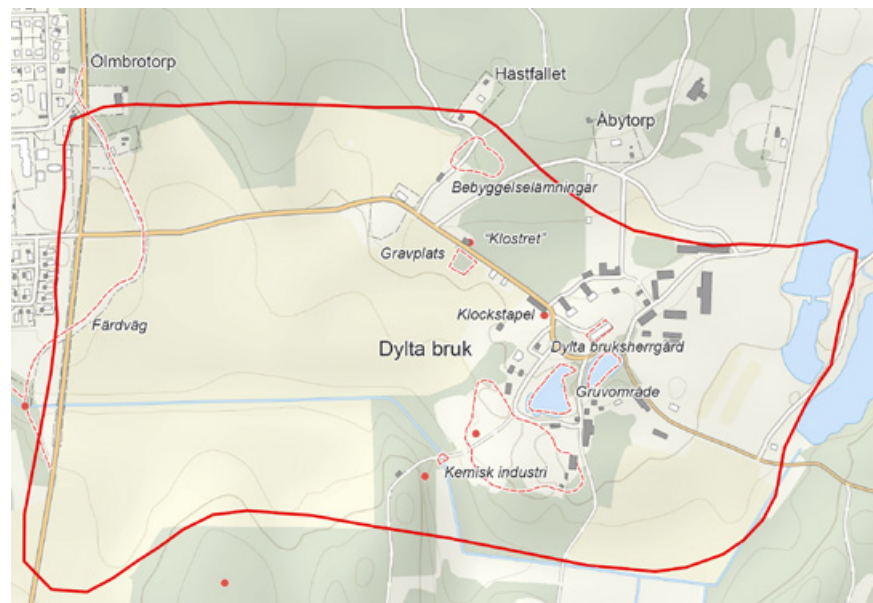
De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Industrimiljö

- Bruksmiljö med produktionsbyggnader med rödfärgsverk, vaskverk, vasklavar, svavelstöperi, vitriollada, kalkugn, kalkbod, manskapshus
- Gruvhål, synliga brytspår i berget och stora avfallshögar som vittnar om brytningen av svavelkis i industriell skala.

Bruksmiljö

- Dylta bruksherrgård med huvudbyggnaden ursprungligen från 1790-talet med nuvarande dekorativ panelarkitektur från 1860-talet och tillhörande samtidigt uppförda flygelpar.

- Anläggningens planstruktur med allékantad infartsväg och anslutande vägsystem som förbinder brukets olika funktioner.
- Det tydligt funktionsindelade bebyggelsemönstret med bruksherrgården i huvudinfartens mittaxel, anslutande tjänste- och arbetarbostäder samt de sidoställda områdena för bruksekonomens industriella och agrara verksamhet
- Ett stort bestånd av ekonomibyggnader varav flera är storskaliga och medvetet formgivna i påkostad arkitektur. Här finns stall, magasin, hönsbhus och mejeri.
- Klockstapel och begravningsplats som minner om tiden som egen församling under 1600-1800-talet.
- Det före detta magasinet "Klostret" som tillhör anläggningens äldsta tid.
- Det omgivande rationellt präglade odlingslandskapet som tillsammans med de storskaliga ekonomibyggnaderna berättar om jordbrukets betydelse för brukets försörjning.

Lekhyttan

Bymiljö

Bergsmansby

Hytta

Vid foten av Kilsbergen ligger Lekhyttan, med sitt gyttor av påkostade bergsmansgårdar samlade längs landsvägen. I Lekhyttan möter man en ålderdomligt präglad bergsmansby med många typiska bergsmansgårdar i ett omgivande småskaligt odlingslandskap. Här finns en äldre by- och gårdsstruktur med månghussystemets myller av funktioner. Det strategiska läget i ett vägmöte gjorde Lekhyttan till en knutpunkt i bygden med gästgiveri, tullplats, affär, missionshus och skola.

Lekhyttan [T 18] (Hidinge sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Bymiljö, bergsmansby med bebyggelse från 1700- och 1800-talen.

Uttryck för riksintresset:

Välbevarad bebyggelse och småskaligt odlingslandskap. Lämningar av *hyttan*, som togs ur bruk år 1776.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varann belägna gårdar (minst två) och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framför allt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och utvecklade kollektiva bruksformer.

Bergsmansby

Miljömässiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarnas karaktäriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv.

Hytta

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Lekhyttan

Järnhanteringen i Lekebergslagen har rötter i medeltiden. Lekhyttan belägen vid foten av Kilsbergen nämns första gången på 1500-talet. I bergsmansbyarna var det närheten till hyttbacken som bestämde gårdarnas placering. Lekhyttan har formen av en klungby, vilket i första hand kan förklaras av det strategiska läget vid Lekhytteån, men även av läget i mötet mellan den gamla landsvägen mellan Örebro och Karlskoga och landsvägen mellan Nora och Lekebergslagen.

Bergsmännen ägde hyttan tillsammans och bedrev jordbruk vid sidan av bergsbruket. För att framställa järn krävdes tillgång till strömmande vatten, kalk, järnmalm och stora mängder skog. Järnmalmen bröts länge med hjälp av tillmakning i öppna gruvor, där berget eldades så det sprack och kunde brytas loss. Kalk tillsattes i smältan för att skilja malmen och slaggen åt. På vårvintern högg man skog som under hösten kolades i milor. Tunga transporter av malm och kol skedde framförallt på vintern då det gick lättare för hästarna att dra slädarna över frusna sjöar, kärr och vintervägar.

Tullavgifter blev under medeltiden en viktig inkomstkälla för statsmakten och från 1600-talet fram till 1800-talets början blev handeln alltmer kontrollerad. Tullarna var specialiserade utifrån varutyper, färdvägar och årstider. På 1630-talet utfärdades en kunglig förordning om järntull på de järnprodukter som passerade genom Bergslagen. Järntullarna låg utmed de viktigaste vägarna från produktionsområdet ner till uppstädernas hamnar och järnvågar. Lekhyttan låg strategiskt i mötet mellan flera viktiga landsvägar och Lekhytteån som österut mötte Svartån. I byn inrättades Lekhytte tull där skatt upptogs för malmen som transporterades förbi. Under stormaktstiden byggdes också infrastrukturen ut och förbättrades för att underlätta administrationen av landet. Utmed landsvägen vid Lekhyttan etablerades en gästgivargård och skjutstation.

Hyttan kan numera endast skönjas genom sporadiska slaggrester, men byns läge invid Lekhytteån vittnar om vattenkraftens betydelse för den förindustriella järnuttvinningen. Under slutet av 1600-talet och början på

1700-talet fanns en masugn och två kvarnar vid vattendraget. Malmen togs från gruvor i Lekebergslagen och Nora Bergslag.

Hyttlaget med 11 bergsmän var ett av de mindre i Lekebergslagen och hyttan lades ner förhållandevis tidigt 1776. Blåsningen flyttades då till det nordligt belägna Klunkhyttan vid sjön Leken i Kilsbergen. Lekhyttans bergsmän blev därmed andelsägare i Klunkhyttan. Byns bebyggelse med stora, påkostade mangårdsbyggnader vittnar om att bergsbruket fortsatt var inkomstbringande även efter Lekhyttans nedläggning. De kringbyggda gårdarna låg placerade på ömse sidor om hyttbacken och på båda sidor om byvägen. Efter laga skiftet på 1840-talet fick bebyggelsen en mer spridd karaktär efter det att några brukningsenheter flyttade till nya gårdstomter.

Under slutet av 1700-talet och 1800-talet inträdde den agrara revolutionen. Järnhanteringen avtog i betydelse till förmån för jord- och skogsbruk samtidigt som samhället genomgick en större social och ekonomisk

Lekhyttan utmärks av en äldre bystruktur med flera välbevarade bergsmansgårdar

Lekhyttan Norra brogården 1 med äldre loftbod

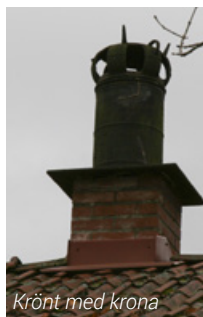
Äldre loftbod

Den f d affären ligger i vägmötet. Hallagården har tidigare varit gästgivargård

Gårdsmiljön vid den f d affären

Krönt med krona

Lekhyttan Östergård 2

Lekhyttan Östergård 8 med välarbetad glasveranda

Kring vägen finns många hamlade träd

Lekhyttan Norra Gården 2, krönt av gjutjärnsskorstenar

Hallagården utmärks av en äldre kringbyggd gårdsform

Inramande staket, häckar och byggnader ger ett småskaligt gaturum med karaktär av bygata

Lekhyttans kapell

Lekhyttans skola

Omgivande småbrutet odlingslandskap

differentiering. Bergsmännen övergick ofta till att bli jordbrukare i trakter med relativt goda jordbruksresurser och blev inte sällan traktens största. En av orsakerna till bergsmännens framgång som jordbrukare var att de ofta hade bättre förutsättningar än många "vanliga" bönder. Järnhanteringen genererade ett ekonomiskt välstånd och de kunde också producera sina egna jordbruksredskap.

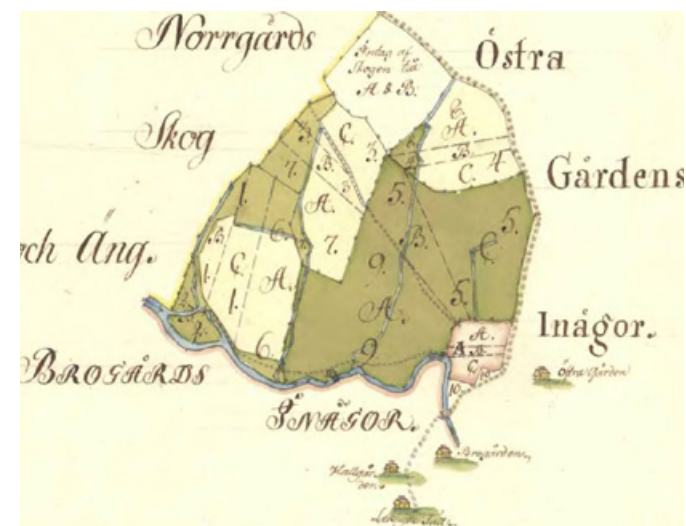
Byns täta bebyggelse ligger samlad invid Lekhytteån där hyttan tidigare bildade navet i byn. Den enhetliga välbevarade bymiljön utmärks av påkostade bergsmansgårdar med äldre traditionell bebyggelse från 1700- och 1800-talen, sammanlänkade av vägmiljön där de många hamlade träden utgör ett markant inslag. Gårdarna utmärks av rika trädmiljöer i form av solitära vårdträd och fruktträd. De inramande äldre träden bidrar tillsammans med trädgårdarna till en lummig bymiljö.

Den slingrande landsvägen och den täta placeringen av byggnader, staket och hamlade träd ger vägen en karaktäristisk småskalig och sluten inramning med karaktär av bygata. Många av gårdsmiljöerna har bevarat en äldre gårdsstruktur och månghussystemets karaktär med ett stort antal byggnader för olika funktioner. De många ekonomibygnaderna av varierande storlekar in gårdsmiljöerna och bidrar till byns ålderdomliga karaktär. Flera av boningshusen är rödmålade panelklädda parstugor med timmerstomme i två våningar. På en av gårdarna finns en äldre loftbod. De karaktärgivande gjutjärnsskorstenarna är ett återkommande signum för just bergsmansbyarna.

Hallagården som i sina äldsta delar går tillbaka till 1600-talet utgör en välbevarad gårdsmiljö både till utformning och till byggnadernas placering. Gården som ligger i vägmötet i byns södra del har fungerat som gästgiveri, skjutsstation och tullstation. Här finns flera byggnader ordnade i en äldre kringbyggd gårdsform. En av byggnaderna är en tullstuga från 1700-talet där malmtullen togs upp. Gårdsmiljön rymmer ett stort antal knuttimrade uthusbyggnader som stall, loge, fähus, lagård och bodar. På Hallagården bedrivs idag verksamheter som servering, hantverksbutik och djurpark.

I början av 1800-talet hölls årliga marknader i Lekhyttan och Lekebergslagens häradsrätt hade ofta sina sammankomster på Hallagården. I början på 1900-talet fanns en mångfacetterad samhällsservice i byn med affär, skola, gästgiveri och kapell. Affären fanns kvar i byn fram till 1967. Lekhyttans kapell från 1876 har en av länets bäst bevarade interiörer.

Lekhyttan karaktäriseras än idag av en äldre bystruktur med flera gårdar placerade på ömse sidor om den gamla byvägen. Gårdsmiljöerna bildar tillsammans med det omgivande småbrutna odlingslandskapet en sammanhållen agrar miljö. Historiskt sett har jordbrukslandskapet varit inriktat på boskaps hållning med betoning på fodermarkernas dominans över åkerarealerna. Ett stort boskapsinnehav var av betydelse bland annat för att försäkra sig om tillgången på dragare. Det äldre, formrika odlingslandskapet framträder genom åkerholmar och hagmarker i traditionella lägen.

Lekhyttans hyttlag bestod av 11 bergsmän och tillhörde ett av de mindre i Lekebergslagen. På 1780-talet bestod byn av Hallagården, Östergården, Norrgården och Brogårderna. På kartan över Lekhyttan Norrgårds åker- och ängsmark syns Hallagården med Lekhyttan tull längst i söder. I kartan nedan från 1688 är Lekhyttan markerad utmed landsvägen med hytta och fyra gårdar.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– bymiljö/bergsmansby

Riksintresset Lekhyttan visar väl med sin karaktär av klungby hur bergsmansbyn har vuxit fram med koppling till vattendraget, hyttläget och vägmötet. Byn utmärks av en tät bebyggelse med kringbyggda gårdsmiljöer, stora påkostade boningshus och talrika ekonomibyggnader som vittnar om det ålderdomliga månghussystemet. Gårdsmiljöernas och väggrummets hamlade träd är karaktäristiska. De relativt påkostade gårdsmiljöerna visar på det välstånd bergsbruket gav.

Gränsen för riksintresset bör inte löpa över motorvägen utan istället följa vägen innanför motorvägen. Det gamla skolhuset som ligger just utanför riksintresset invid motorvägen bör ingå i riksintressets avgränsning. Torpen Lundsborg och Hyddan ligger på gränsen till riksintresset, och även här bör gränsen justeras något.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bymiljö/Bergsmansby

- Byns karakteristiska läge invid Lekhytteån som visar på vattenkraftens betydelse som lokaliseringsfaktor i bergsmansbyarna
- Den äldre byorganisationen som avspeglas i bebyggelsens orientering utmed landsvägen (bygata) och hyttbacken, med välbevarade gårdsmiljöer samlade i en klungby
- Karaktären av klungby som uttrycker betydelsen av närheten till hyttbacken för gårdarnas lokalisering
- Väl bibehållet bygatumönster med hamlade askar i allén. Rika trädmiljöer med

många hamlade träd som vittnar om bergsmansbyns boskapsinriktade jordbruk och lövtäktens betydelse för att utöka djurens foder för vintern

- Kringbyggda gårdar med månghussystem, talrika ekonomibyggnader av varierande storlek och funktion
- Stora bergsmansgårdar med parstugor och typiska byggnadsdetaljer samt välståndsin-dikerande attribut som gjutjärnsskorstenar, vittnar om materiell välååga
- Traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader från 1700- och 1800-talen
- Hallagården, tidigare gästgivargård och tullplats med tullstuga från 1700-talet, f d affär vid vägkorset speglar byn som knutpunkt i lokalsamhället
- Omgivande småbrutet odlingslandskap som speglar jordbrukets betydelse i bergsmansbyns ekonomi
- Lekhyttans kapell och skola som uttrycker för folkrörelsernas, folkbildningen och det andliga livets betydelse i Bergslagen
- Lämningar efter hyttan som togs ur bruk 1776

..Stads - & TÄTORTS miljöer

Vid 1800-talets början bodde endast omkring tio procent av landets befolkning i städer. Först på 1930-talet bröts trenden då antalet boende på landsbygden för första gången var lägre än de som bodde i tätorter. Våra städer och samhällen har växt fram utifrån olika behov, formats och omformats av olika ekonomiska, politiska och sociala samhällsprocesser.

I tätorterna har olika tiders bild av det goda samhället fått en fysisk gestalt. Riskintressena representerar en variation av samhällsbyggnader. Karlskoga, bruksorten med rötter i Bofors storindustri, Asker-

sund den äldre marknadsplatsen med senare stadsprivilegier, Laxå järnvägssamhälle och Åmmeberg ett brukssamhälle framväxt kring gruvbrytning och utlänskt kapital.

Tidigt stadsbyggande

En viktig del i det svenska nationsbyggandet var att organisera handel och hantverk. Genom särskilda stadsprivilegier gavs städernas borgare monopol på köpenskap och handel och rätten att sälja hantverk. Hantverksverksamheten reglerades genom skråväsendet. Koncentrationen av handel och hantverk till städerna gav statsmakten bättre möjligheter till inflytande, kontroll och beskattning.

Regelverket som omgärdade stadsnäringarna har medeltida anor och under lång tid var det förbjudet att bedriva handel på landsbygden. De svenska förindustriella städerna fungerade som handelscentra för den omgivande landsbygden och böndernas varor köptes upp av städernas handelsgårdar.

I praktiken var arbetsdelningen mellan stad och land inte strikt åtföljd. På landsbygden ägnade sig bönder åt proto-industri och hantverk och för befolkningen i städerna var jordbruk under lång tid en hörnsten i ekonomin vid sidan om stadsnäringarna.

Trästadens handels- och hantverksgårdar

Till en början liknade stadslivet i vissa avseenden livet i byn. Ännu fram till 1800-talet var de flesta städer små. Längs med gatorna låg kringbyggda handels- och hantverksgårdar och det var här en stor del av kommersen ägde rum. Den låga trähusbebyggelsen formade intima

gaturum med husen tätt intill gatan. Gatuhusen rymde bostäder och handelsbodas medan stall, ladugård, förråd, verkstäder och övriga gårdshus låg inne på tomten. Kring stadsbebyggelsen sträckte sig åkrar, ängar och utmark som behövdes för stadsbornas försörjning. Städernas lantlighet avspeglades sig i bebyggelsen och i omfattningen av stadsjordarna som var mycket större än den bebyggda marken. Den kringbyggda gården var typisk för den förindustriella staden och utgör idag stommen i trästädernas äldre bebyggelse.

Rekord i stadsbyggande

Under stormaktstiden genomgick landet en urbaniseringsfas. Sverige var under 1600-talet i mångt och mycket en krigshushållningsekonomi med en statskassa som var ständigt urholkad av de pågående krigen. Som ett led i stormaktsregimens strävan att öka skatteintäkterna och kontrollera för landet viktiga näringar grundades flera nya städer. Politiken vilade på mer-

STATSMAKTEN OCH BERGSLAGEN

Bergslagen är på många sätt präglad av mötet mellan många kulturer. Finska nybyggare koloniserade Bergslagens skogsområden under 1500-1600-talen. Invandringen uppmuntrades av kronan genom en medveten nyodlings- och kolonisationspolitik. Tyska bergsmän förde med sig ny kunskap och värvades till gruvor, hyttor och hamrar under en period av 300 år. Vallonerna var en ny våg av invandrare som fick stor betydelse för det svenska bergsbruket under 1600-talet. Under stormaktstiden började nationen stärkas både inåt och utåt. Infrastrukturen byggdes ut och förbättrades. Som ett led i statsmaktens strävan att öka statens skatteintäkter och kontrollera handeln, och främja den för riket viktiga bergsnäringen grundades flera nya städer i länet.

Marknad i Askersund på 1970-talet. Askersund fick genom sitt strategiska läge tidigt betydelse som marknads- och handelsplats. Bildkälla: Örebro stadsarkiv/fotograf: Lennart Larsson, Hovsta

Kartan över Askersund visar att staden ännu vid mitten av 1800-talet präglades av lantlighet. Omgivande stadsjord var betydligt större än den bebyggda marken. Stadens befolkning bestod av 510 män och 645 kvinnor.

kantilistiska idéer; exporten av inhemska varor skulle främjas och importen hållas nere med hjälp av tullar och förbud.

På 1640-talet grundades ett flertal nya städer av handels- och näringspolitiska skäl. För de flesta var malmhanteringen en avgörande orsak. Bergshandlingen var hårt reglerad och en förutsättning för Sveriges position som stormakt. Järn och koppar utgjorde 80 procent av landets exportvärde och Sverige hade en ledande position på världsmarknaden. I det ekonomiskt viktiga Bergslagen grundades Nora, Lindesberg, Grythyttan och Askersund. Städerna blev viktiga länkar i utbytet mellan bergsmännen och slättbygdens bönder.

Rutnätsstaden

Under stormaktstiden blev städerna en symbol för en allt starkare kungamakt. Genom rätvinkliga rutnätsplaner med symmetriska kvarter, raka gator och ståtliga torg gavs staden en respektingivande fasad som också speglade en välordnad statsmakt. Torget var en ekonomiskt, administrativt och socialt viktig plats avsedd för handel och mötesplats för stadens befolkning, bönder

och bergsmän. Runt det centrala torget och stadens huvudgator bodde rådmän och välbärgade borgare. Här förlades de förnämsta byggnaderna för att symbolisera platsens betydelse. Torg, öppna platser, parker och huvudgator kantas därför av stora handelsgårdar, ämbetslokaler, officiella byggnader och representativ bebyggelse för stadens förvaltning från olika tidsepoker. Kyrkor och rådhus var länge de enda byggnaderna av sten i de flesta svenska städer.

I 1640-talets stadsplaner för Askersund, Lindesberg och Nora märks en social topografi, med större tomter i de centrala delarna av staden och mindre tomter avsedda för hantverkarnas enklare bebyggelse i de mer perifera delarna. Ståndssamhället var en bärande tanke under denna tid. Hierarkin var en harmonisk enhet och förän-

dringar ansågs leda till sönderfall och kaos. Genom kyrkor och stadsplaner gjordes makten (Gud och kungen) synlig på marken.

Industrialismens städer och samhällen

Efterhand kom staden att alltmer likna det vi idag förknippar med stadsliv. Det var först med industrialismens genombrott som urbaniseringen satte fart på allvar. Med 1800-talets liberala reformer togs en rad hinder för handel och andra näringar bort. Städernas privilegier att driva borgerlig näring avskaffades successivt och slutligen infördes full näringsfrihet. I städerna uppstod nya butiker och på landsbygden etablerades lanthandlar. Kvinnorna i städerna fick efterhand ökade möjligheter att ägna sig åt olika slags näringar.

Den svenska industrialiseringen skedde i symbios med lantbruket. Jordbrukets framsteg förutsatte industriellt tillverkade redskap och maskiner. Den förbättrade produktiviteten inom jordbruket var samtidigt en förutsättning för att arbetare skulle kunna frigöras till industrin. Landsbygdens proletarisering innebar att en växande andel av befolkningen blev tvungna att försörja sig på annat sätt.

Många sökte sig till städerna och arbetarklassen uppstod som ett nytt samhällsskikt. Trots en större inflyttning till städerna bodde ännu merparten av befolkningen på landsbygden. Ännu in på 1920-talet bodde hälften av landets befolkning på landsbygden och många hushåll försörjde sig på en kombination av småbruk och lönearbete.

Stenstadskvarter

Med industrialismens intåg växte städerna i snabb takt. Blandningen mellan stadsmässiga och lantliga drag i staden omvandlades drastiskt. Industrialiseringen och det effektiviserade jordbruket ledde till att stadsjordbruket och djurhållningen i städerna försvann. Framväxten av en ekonomiskt stark borgarklass skapade behov av representativa lokaler för affärs- och sällskapslivet. Offentliga byggnader som stadshus, bankhus, hotell och teatrar fick ofta monumentala utformningar. Stadsmässiga byggnader i sten och puts uppfördes i 1800-talets stilideal, breda gator, trädplanteringar och parker blev nya inslag i städerna. Stadsförnyelsen

skedde ofta utan anpassning till tidigare byggnadstraditioner. De stora stenhusen bröt starkt mot den låga och sammanhållna trähusbebyggelsen.

Järnvägssamhällen växer fram

Landets industrialisering ägde i stor utsträckning rum i anslutning till järnvägsknutar och bruksorter. De statligt byggda stambanorna förband de viktiga större städerna i Sverige och drogs genom glest befolkade trakter vid sidan av befintliga kommunikationer och äldre knutpunkter. Det var en medveten strategi för att stimulera industrins framväxt och tillkomsten av nya orter. Järnvägen "bröt bygd" och förde med sig en slags nykolonisation av landet. Kring järnvägarna växte stationssamhällen upp och blev symboler för den nya tiden. Järnvägen stimulerade lokalsamhällets utveckling, skapade framtidstro och spred den nya stadskulturen. Staden kom nu lite närmare alla.

Nyuppkomna järnvägssamhällen kunde redan från början organiseras efter strikt planmönster med utgångspunkt i järnvägen och stationshuset. Typiskt för många stationssamhällen var att orten delades av järnvägen i två delar, med olika dignitet och funktion. En representativ framsida med stationshus, järnvägsgata, stationstorg, alléer, hotell och olika typer byggnader för offentliga ändamål och samhällsservice samt en funktionell baksida med bangård, industri- och verkstadskvarter. Laxå är ett exempel på ett samhälle uppväxt i knutpunkten vid västra och nordvästra stam-

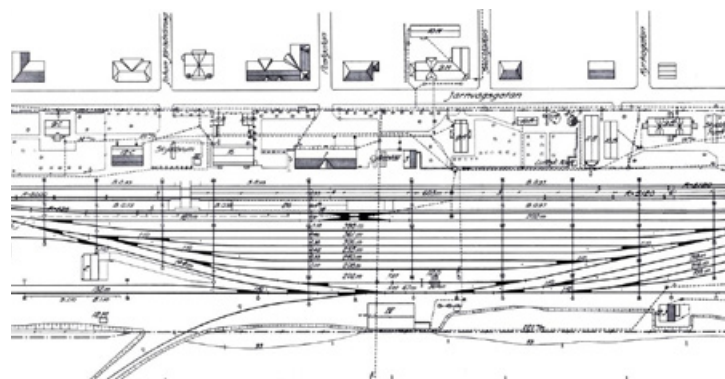
banan. Bebyggelsen närmast järnvägen kom att präglas av 1890-talets rutnätsplan med bebyggelse för handel och småhantverk.

Bruksorterna och folkhemsbygget

Sveriges viktigaste industrigren järn- och metallframställningen var med nödvändighet förlagd där råvaran och energin fanns. En typisk bruksort är ett samhälle uppbyggt kring en dominerande industri. Bruksamhällen började växa fram under 1600-talet i anslutning till järnbruk och gruvor. Med industrialismen kom en del orter att expandera och stora investeringar gjordes i industrier, bostäder och offentliga byggnader. Under 1900-talet början blev bostadsfrågan en av de viktigaste sociala frågorna.

Egnahemsrörelsen växte fram som en reaktion på emigrationen, trångboddhet och dåliga levnadsförhållanden för många industriarbetare. Egnahemsbyggandet blev ett sätt att minska sociala spänningar i samhället och stöddes ofta av industriföretagen. I Karlskoga bildades till exempel Bofors Arbetares Byggnadsaktiebolag. Karlskoga är en av länets 1900-talsstäder, framväxt kring Bofors storindustri som först på eget initiativ och senare tillsammans med kommunen svarat för uppbyggnaden av stora bostadsområden från slutet av 1800-talet och under 1900-talet. Tiden kring andra världskriget var en expansiv period för vapenindustrin. Karlskoga blev stad 1939 och präglades av en intensiv utbyggnad. Från 1930-talet fick den rationellt planerade bostaden en stor

Under förra sekelskiftet var stationsmiljön en viktig offentlig plats. Stationen fungerade som en entré för besökare som kom med järnvägen och miljön kring stationsbyggnaden gavs en representativ utformning. Parker, trädgårdar och planteringar utgjorde en del av den gestaltade järnvägsmiljön. Typiskt för många stationssamhällen är att orten delas av järnvägen i två delar, med en framsida kring stationen och en funktionell baksida med industrier och andra verksamheter på andra sidan bangården. Källa: Laxå bangårdsritning 1952, <http://www.ekeving.se>.

LAXÅ

betydelse i välfärdspolitiken och byggandet av det moderna Sverige. Genom goda bostäder skulle fattigdomen och klassamhället byggas bort och bostaden kom att tjäna såväl nationella som sociala syften. Bostaden blev det lilla hemmet i det stora folkhemmet med en central roll för individens hälsa, moral och arbetsförmåga och i förlängningen för hela samhället. Byggandet inspirerades av funktionalismens praktiska och rationella tankegångar. Rekordårens starka industriella tillväxt gav utrymme för en rad sociala reformer och många idéer kring folkhemmet och välfärdsstarten realiserades i brukssamhällena.

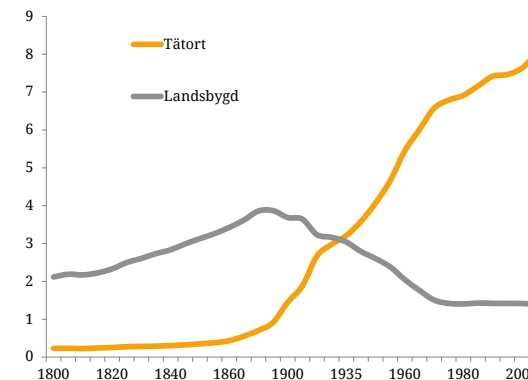
Dagens bruksmiljöer berättar om industrins expansion men även om 1970-talets industrikris som slog hårt mot den traditionella basindustrin. Ensidighet i näringsliv och arbetsmarknad skapade en känslighet för konjunktursvängningar. I orter som Laxå syns spåren av strukturomvandlingen genom nedlagda industrier och rivna bostadsområden. En effekt av kapitalismens

drivkraft av "skapande förstörelse" där ny teknik och effektivare produktionssätt ersätter och tränger bort otidsenliga strukturer.

Monument för sin tid

Varje tid har sin katedral. De dominerande byggnadsverken kan ses som ett tecken för det som tiden ansett viktigt. Kyrkorna som reser sig över sin omgivning tillhör de första praktbyggena. De speglar religionens definitiva auktoritet i samhället.

Efterkrigstidens Sverige präglades av en ekonomisk boom med höjd levnadsstandard och ökad konsumtion. Handeln gjordes mer attraktiv och en konsumtionskultur började växa fram. Konsumtionssamhällets genombrott ledde till spridning av affärer och specialbutiker i städernas centrala delar. Under 1960-talet genomfördes centrumförnyelse i många stadskärnor då varuhus och snabbköp lade under sig hela kvarter.

Befolkningen fördelad på tätort respektive landsbygd, miljoner människor. Det var först på 1930-talet som andelen av befolkningen i städer och tätorter var större än andelen som bodde på landsbygden. Källa: SCB - befolkningsutvecklingen i Sverige 1800-2010, fördelat på urban och rural befolkning.

Marknadsekonomi kom att dominera över alla samhällsinstitutioner och varuhus och köpcentrum kan ses som det moderna konsumtionssamhällets katedraler.

Nya stadsbyggnadsideal

Från 1600-talet fram till mitten av 1800-talet var stadsbyggnadsidealet den rätlinjiga rutnätsplanen. Under 1900-talet började stadsbyggnad orienteras mot sol, ljus, luft och grönska som en reaktion mot den sociala miljön i städerna. Landsbygdens kvaliteter skulle uppnås genom organisk och naturnära estetik, böljande gatunät, öppnare och glesare stadsplaner. Man tog fasta på naturens former och husen uppfördes i nära förbindelse med den omgivande miljön.

Husen fick en mer indragen placering gentemot gatu-
linjen vilket skapade bredare och grönskande gaturum.
En föreställning om den starka kopplingen mellan folket
och den svenska naturen började växa fram. Villa- och
egnahemsbebyggelsen uppfördes enligt de nya plan-
idealerna i städernas utkanter. Under efterkrigstiden blev
Sverige ett föregångsland för bostadsbyggandet med
en tydlig politisk och social ambition. Under folkhems-
perioden lanserades nya bostadsidéer och hus i park
blev det nya sättet att bygga.

Stadsspridning har de senaste 30 åren varit en trend
i samhällsutvecklingen. Städer och tätorter har ex-
panderat geografiskt både som en följd av snabbare
transportmedel och ett funktionsseparerande plan-
eringsideal där bostäder, industrier, handel- och
rekreationsområdena renodlats. Bilismen möjliggjorde
utflyttning av detaljhandeln och etablering av handels-
områden med nya krav på ytor och tillgänglighet. De
ytkrävande verksamheterna har alltmer förlagts till den
tätortsnära landsbygden.

Hem ljuva hem

”Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn. Där ser icke den ena ner på den andre, där försöker ingen skaffa sig fördel på andras bekostnad, den starke trycker icke ner och plundrar den svage. I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet”.

Per-Albin Hanssons berömda folkhemstal brukar anges som startpunkten för byggandet av det svenska folkhemmet. Folkhemstanken kan ses som en förlängning av de tankar som fanns hos socialt engagerade företag och enskilda, innan den starka staten utvecklats på allvar. Skillnaden var nu att välfärdssamhället skulle bereda plats för alla. Det goda hemmet blev en samlade symbol för det moderna och jämlika samhället.

Sambandet mellan bostadsmiljö och social välfärd var besläktad med de tankar som fanns vid industrialismens genombrott. Vid tiden kring sekelskiftet etablerades en idé kopplat kring hem, familj och privatliv med grund i en borgerlig ideologi. Synen på arbetet individualiserades från att tidigare varit knutet till hushållet där ansvaret för familjens försörjning vilade på alla familjemedlemmar. Enligt de borgerliga familjeidealerna knöts kvinnan till hemmet, den privata sfären och mannen till den offentliga. Hemmet och moderskapet idealiserades. Denna syn omfattade framförallt överklassens och borgerskapets kvinnor.

I andra samhällsgrupper betraktades hushållet som den grundläggande arbetsenheten, som var beroende av att hela familjen hjälpte till. Arbetarklassens kvinnor deltog aktivt i arbete utanför hemmet, ofta med tunga arbetsuppgifter inom både lantbruket och industrin.

Under samma period startade rörelser för att förbättra kvinnans rättsliga ställning i samhället. Den första rösträttsföreningen för kvinnlig rösträtt i länet bildades 1903 i Örebro och snart följde Kopparberg, Karlskoga, Kumla, Nora och Lindsberg efter. Att lagstiftningen parallellt innebar att kvinnans ställning formellt förbättrades, särskilt till förmån för de ogifta, hindrade inte idealet från att fortleva. De vårdande och fostrande egenskaper som tillskrevs kvinnor användes ofta som ett bräckjärn för deras möjlighet att verka i det offentliga. Inom ramen för rådande ideal kunde kvinnor utöva ett ”samhällsmoderligt kall” genom att arbeta med sjuka, barn och gamla. Sysslor väl lämpade för kvinnor som bland annat användes som argument för kvinnors tillträde till folkskollärayrket.

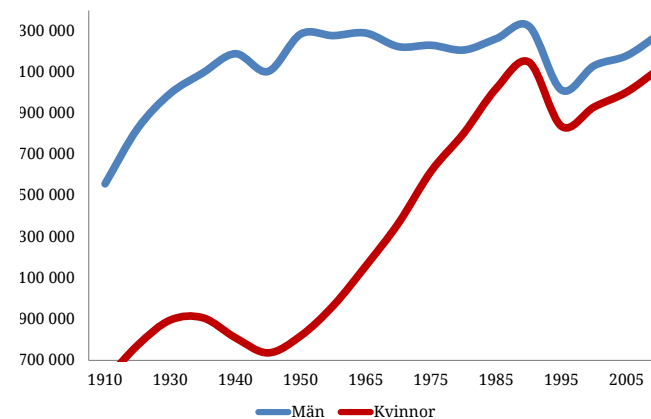
På 1950-talet var familjeidealet att den gifta kvinnans plats var i hemmet med ansvar för hushåll och barnomsorg. Samhällsbyggandet präglades av bostadssociala ambitioner. För att underlätta husmoderns arbete skulle bostäderna vara lättmöblerade, lättstädade och funktionella.

Fram till 1930-talet hade Sverige dålig bostadsstandard och låga födelsetal. Nu inleddes ett reformarbete genom bland annat bostads- och familjepolitiken. Betoningen på det rationella och ingenjörsmässiga fick ett stort genombrott. Hemmens forskningsinstitut bildades på 1940-talet med uppdraget att rationalisera hushållsarbete med hjälp av vetenskapliga rön, konsumentupplysning, arbets- och tidsstudier. God teknik, arbetsbesparande metoder och byggnormer för vad som var en bra boendestandard togs fram. Det viktiga hemarbetet gavs en ökad status och ett omfattande byggande av bostäder präglade av funktionalismens idéer startade.

Under folkhemsepoken fick hemmet en ökad betydelse politiskt. Det nya moderna hemmet skulle medföra förbättringar på livets alla områden. Bostädernas utveckling följer en idéutveckling om hemmets roll i samhället och speglar därmed också på ett tydligt sätt kvinnornas och barnens situation. Hygieniska och rationella bostäder var en förutsättning för sund miljö där nationens barn kunde växa upp och fostras till nyttiga medborgare. Hemmet var tillvarons medelpunkt och kvinnorna hade en viktig uppgift i välfärdsbyggandet. Husmodern skapade förutsättningarna för det goda

hemmets framtid och hemmafru epoken inleddes. Men det fanns även ett ökat behov av arbetskraft. Genom att hushållsarbete effektiviserades skulle det vara möjligt för kvinnor att kombinera förvärvsarbete med hushållsarbete. Hemmen blev funktionella så att uppgiften att sköta hem, barn och arbete kunde förverkligas.

Kvinnan var en arbetskraftsreserv som aktiverades när industrins behov inte längre kunde tillgodoses av män, inte ens genom arbetskraftsinvandring. Under 1950-talet inträdde en högkonjunktur för industrin. Nu uppkom nya försörjningsmöjligheter inom både industri, handel och offentlig sektor och fler kvinnor gick ut i arbete. Under 1960-70-talet ökade kraven på jämställdhet, hemmafruidealet och könsrollerna ifrågasattes. Kvinnorörelsen krävde sociala reformer som daghem och lika lön. Under 70-talet genomfördes en rad reformer som underlättade kvinnors förvärvsarbete, till exempel särbeskattning, utbyggnad av barn- och äldreomsorgen och föräldraförsäkring. Det traditionella familjemönstret som byggde på en familjeförsörjare luckrades upp och fler kvinnor tog steget ut på arbetsmarknaden.

Förvärvsarbete

Kvinnors deltagande på arbetsmarknaden fick ett stort uppsving under 1960-70-talen. Under 70-talet genomfördes en rad reformer som möjliggjorde kvinnors förvärvsarbete, bland annat särbeskattning och utbyggnad av barn- och äldreomsorgen. Källa: Antalet förvärvsarbetande efter kön 1910-2010, SCB.

Patriarkala bruksorter

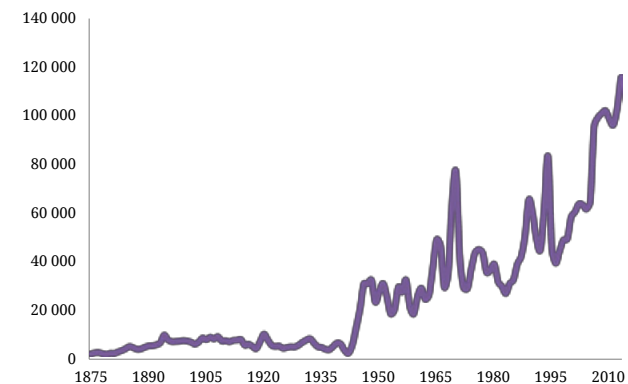
Bruksorter var i grunden patriarkala samhällen. Den ekonomiska makten låg hos den dominerande industrin som ägde mark, bostäder och anläggningar med inflytande över livsvillkoren i stort och smått. Samhällets arbetsmarknad, bostadsutveckling, infrastruktur och service var tätt bunden till företagets intressen och behov. Bruksamhällena vilade på ett ömsesidigt kontrakt. Företaget tog ansvar för de anställdas välfärd, genom att erbjuda bostäder, skolor, butiker, sjukvård med mera, i en tid innan allmänna välfärdssystem existerade. I utbyte försäkrades en stabil produktion och tillgång till kvalificerad arbetskraft. Den tidiga sociala omsorg som utvecklades vid bruken kom senare att delvis stå modell för det framväxande välfärdssamhället på 1900-talet.

I orter som utmärktes av ensidig näringsstruktur utvecklades starka lojalitetsband mellan storföretaget och ortsbefolkningen. Industrin blev en stabil försörjare med inflytande i samhällets alla funktioner både på det materiella och immateriella planet. Hela bostadsområden för arbetare och tjänstemän planlades direkt av industrin, som ofta blev mönsterbostäder i moderniseringen av Sverige. Företaget var navet som allt kretsade kring. Bruksandan har tillskrivits både positiva och negativa betydelser. Lojalitet mot företaget, samhörighet med orten, trygghet och gemenskap men också traditionalism, auktoritära strukturer och social kontroll med skarpa gränsdragningar mellan olika grupper - arbetare och tjänstemän, mäns och kvinnors roller - där initiativ kom uppifrån och framtiden var utstakad för de allra flesta. Som ett led i sammanhållningen utvecklades på många bruksorter lagsportsverksamhet. I brukens engagemang kring idrott låg en strävan att skapa en gemensam identitet på orten och samverkan mellan lokalt

föreningsliv, kommun och idrottsrörelsen. Ideologiska drivkrafter bakom idrottens starka fäste i bruksorterna var bland annat folkhälsa, idrotten som motvikt till fylleri och klasskamp, nationell och lokal stolthet liksom reklamvärdet av ett framgångsrikt idrottslag.

Gruv- och järnmalmsindustrin blev efter 1800-talets mitt utpräglad mansdominerad. Mannen var lönearbetare medan flertalet av metallarbetarnas fruar arbetade i hemmet. Många bruksorter fick en stark tillväxt mellan 1930-talets konjunkturuppgång och 1970-talets stålkras. I takt med att industrin växte ökade antalet arbetare och tjänstemän. Nya befattningar och arbetsuppgifter ledde till att bruksorterna blev mer differentierade. Under andra världskriget ökade kvinnors deltagande på arbetsmarknaden och fler kvinnor kom att sysselsättas i den framväxande tjänstesektorn. Under efterkrigstidens rekordår gick industrin på högvarv. Bristen på arbetskraft ledde till en omfattande arbetskraftsinvandring från de nordiska grannländerna främst Finland, liksom dåvarande Jugoslavien, Italien, Grekland och Turkiet. Rekryteringen tryggades genom bra bostäder och gemensamhetsanläggningar.

Efterkrigstiden betecknar också en övergång till statligt ansvar för samhällsplanering och bostadsförsörjning. Den nya tidens byggande i kommunal regi genom s.k. allmännyttiga bostadsföretag dominerades av hyreshus med modernt utrustade två eller tre rumslägenheter. Men länge var gränserna flytande mellan företagets och det allmännas sfär i lokalsamhället. I många bruksorter behöll företagen ett stort inflytande över den kommunala planeringen ända in på 1960-talet.

Invandring

Attraktiva bostäder och väl utbyggd samhällsservice blev tidigt en konkurrensmetod i bruksamhällena. Det gällde att locka till sig arbetskraft, i synnerhet kvalificerade arbetare. Under rekordåren gick industrin på högvarv och behovet av arbetskraft ledde till en omfattande arbetskraftsinvandring. Källa: Befolkningsutveckling 1875-2010, SCB.

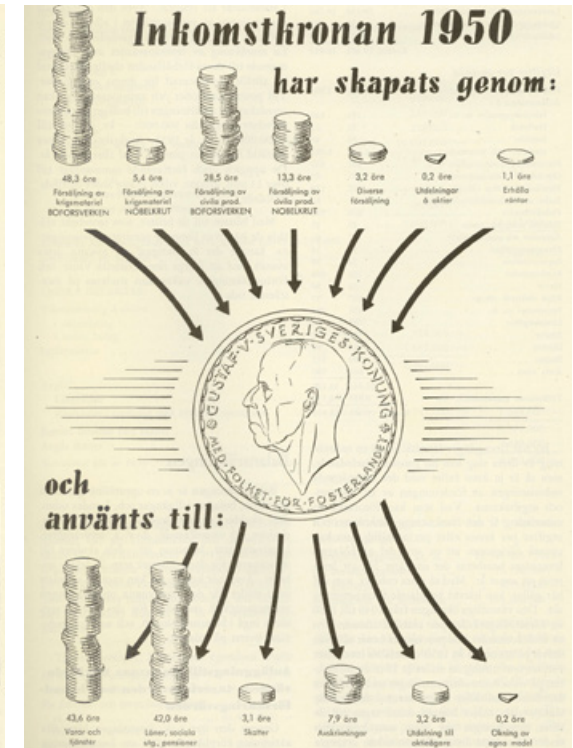
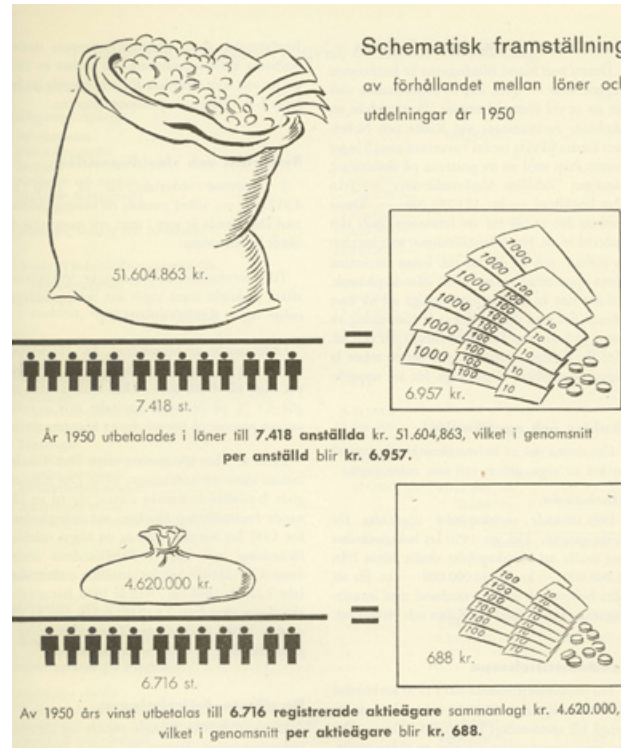
ÅMMEBERG 1900 OCH KARLSKOGA 1951

” En patriarkalisk sed

Hvarje midsommarafon utdelas vid Åmmeberg och Zinkgruvan s. k. midsommarkost, bestående af en hvetebulle med smör, kött och ost samt 2 liter dricka – alltsammans ganska godt. Hvarje arbetare och pensionär under bolaget Vieille Montagne har att mot aflemnande af en förut och gratis bekommen biljett få sin bestämda andel. Det har sitt lilla intresse att vid utdelningstillfället betrakta den folkvandring, hvartill ofvannämnda sed föranleder.

En och annan arbetare hemtar själf sin ranson, andra sända ombud och dertill den intressanta tillställningen lockar ut en mängd åskådare, myllra vägarne af högtidsklädda skaror. Utdelningsakten illustreras för öfrigt af samtliga tjänstemän på platsen, hvarjemte en för tillfället anställd musikkår höjer stämningen med hvarjehanda vackra låtar. Detta år uppgick antalet utdelade matransoner på de begge platserna till sammanlagt 1 160, deraf 480 vid Åmmeberg.

Äfven vid Skyllbergs bruk framträder husbondevänligheten vid midsommartid på liknande sätt. Här har den dock kanske fått en mera tidsenlig och tilltalande form. Den äfvenledes här lemnade förfriskningen njutes nämligen på stället, berättar Nerik. Alleh.”

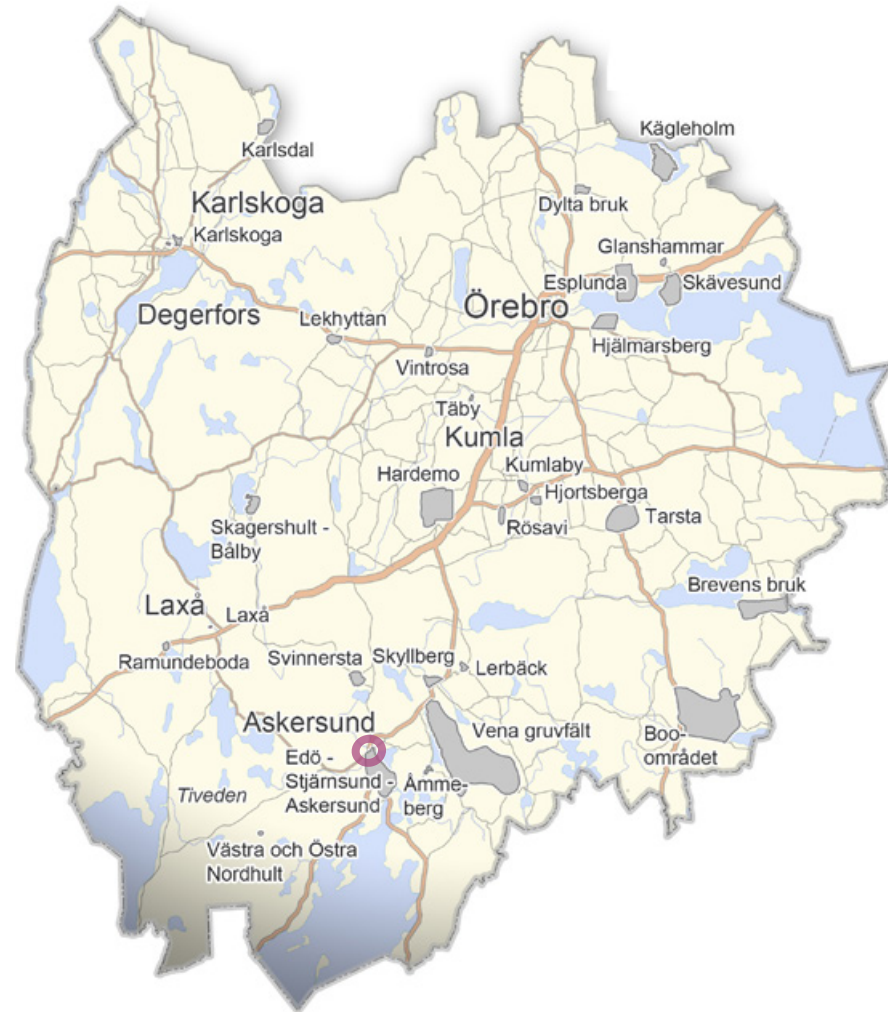

Åmmeberg och Karlskoga är två bruksorter som speglar den starka kopplingen mellan företaget och orsbefolkningen. Den patriarkala omsorgen har yttrat sig på olika sätt under olika epoker. För Bofors industrier var det viktigt för att visa de anställda hur mycket av företagets vinst som gick tillbaka till arbetstagarna. Ur B-pilen, tidning för de anställda inom Boforskoncernen, nr 2 1951 och Östgötaposten 1900-06-29.

Askersund

Stadsmiljö

Askersund är den gamla handelsstaden vid Vätterns norra spets som numera blivit en omtyckt sommarstad. Platsen var tidigt en viktig knutpunkt för handel med traktens järnprodukter. Både land- och sjövägen. Askersund fick stadsprivilegier 1643 och antog då även dagens strikta rutnätsplan. Under 1700-talet blomstrade smideshandeln som är ett signum för staden än idag. Den småskaliga stadskärnan präglas av trästadens intima gaturum, de två kyrkorna och kopplingen till hamnen och vattnet. Askersund är typisk för 1600-talets nygrundade städer som följde utvecklingen av de för Sverige ekonomiskt viktiga bergslagen.

Motivering:

Stadsmiljön Askersund, en typisk representant för de nygrundade städerna vid 1600-talets mitt.

Uttryck för riksintresset:

Askersunds gamla stadskärna med rätvinklig rutnätsplan från 1644, bevarad tomtstruktur, småskalig trästadsbebyggelse med stadsgårdar, glesare utkantsbebyggelse och inslag av institutionsbyggnader i sten och puts samt hamnmiljöer. Stadsförsamlingens kyrka och den stora landskyrkan väster om staden.

Stadsmiljö

Område inom de historiskt framvuxna tätorter som intill 1971 åtnjöt stadsprivilegier, med dessas karakteristiska inslag av myndighets- handels- och hantverksfunktioner, och till dem relaterade bebyggelsemönster och rumsliga organisation.

Från handelsplats till stad

Askersund tog form som handelsplats redan under medeltiden. Läget vid viken Alsen i Vätterns norra ände var en tidig knutpunkt för bygden både land- och sjövägen. Här sammanstrålade landsvägar från öst och väst. Det kommunikativa läget i en rik bergslagsbygd gjorde tidigt platsen till centrum för handel med järnvaror från omgivande järnbruk.

Redan på 1340-talet gav dåvarande kung Magnus Eriksson tillstånd åt bergsmännen att bryta järn på Västra Berget. Därmed fick trakten kring Askersund stor betydelse för den svenska järnproduktionen. Askersund finns omnämnt vid samma tid som Eskersund och under 1400-talet som Askasund. Orten fick troligtvis sitt namn av de askar som tidigare var vanliga längs med sundets stränder. Askersund blev under Johan III:s tid köping under Vadstena då de fram till 1640 låg inom samma härad.

På 1500-talet formaliserades platsen för handel ytterligare genom årliga marknader påbjudna av kungamakten. Gustav Vasa hade vid ett besök 1550 konstaterat att det levererade järnet hade brister och kunde på så vis få bättre kontroll över varorna. Hamnläget med goda sjöförbindelser gjorde även att transporterna kunde undvika de mer riskfyllda och oländiga färdvägarerna genom Tiveden och Tylöskogen. Än idag anordnas en vår- och höstmarknad i Askersund.

Askersund fick sina stadsrättigheter 1643. Stadens kyrkor reser sig majestätiskt över den låga trästaden. Ända sedan medeltiden fanns här både marknadsplats och en kyrka. När staden bildades kom den befintliga kyrkan att ligga utanför stadsgränsen, och en ny kyrka uppfördes därför inom stadens område. Stadskyrkan, skolan och rådhuset låg invid Storgatan som var stadens viktigaste gata. Askersunds landskyrka från 1664-70 ligger på höjden ovanför Vättern, strax utanför stadskärnan. Utanför stadens kärna sträckte sig stadsbornas åkrar, ängar, hagar och kålgårdar.

Stadsplanen från 1800 visar det strikta planmönster som fortfarande genomsyrar staden med det centralt belägna torget och omgivande rätvinkligt vägnät. Staden nåddes via tullbelagda infarter i norr och väster. Kajen kantades av tätt placerade varubodar och i stadens utkant låg plantager. Utanför stadsgränsen avlöste stadens odlingsmark.

Stadskärnan präglas fortfarande av 1600-talets tomtstruktur med gatunära småskalig bebyggelse och skyddade gårdsmiljöer. (bilden t h om kartan)

Askersunds landskyrka (bilden t h) ligger utanför stadskärnan på andra sidan vattnet. Den högresta tegelkyrkan från 1670 ersatte en brandhärjad medeltida träkyrka 1637. Byggnationen bekostades av familjen Oxenstierna-Soop vid det närliggande säteriet Stjersund. Verner von Heidenstam, uppvuxen i Olshammar sydväst om Askersund kallade den "landsortens Riddarholmskyrka".

Den gamla kyrkogården väster om stadskyrkan fungerar numera som park. Till höger skimtar stadskyrkans torn.

Prästgården mitt över stadskyrkan från 1865 är ett fint exempel på tidens rika panelarkitektur med konstfullt utformade fasaddetaljer.

Vy över stadens båda kyrkor med stadskyrkan närmast och landskyrkan i fonden. Stadskyrkan flankeras av samtida stramt gestaltade flyglar och till höger i bild skimtar prästgården.

Motiv från Asker Sund

100 år
Eriksson, Hermans, Karlström, Uvén

Stadsplan

Staden fick stadsprivilegier 1643 under Kristinas förmyndarregering. Statsmakten kunde på så vis få kontroll över viktiga handelsplatser och öka statens skatteintäkter. Den medeltida marknadsplatsen omvandlades nu till en reglerad stad med strikt planmönster som var typisk för tidens nygrundade städer. Både Lindsberg och Nora är städer från samma tid planlagda enligt samma mönster.

Medeltidens slingrande vägnät ersattes av kvarter och gator i rutnät med en central torgbildning. Stadens hamnfunktion genomsyrar planeringen med vägstråk som utgår från hamnen. Infarterna från norr och väster kontrollerades med tullhus. Stadens närområde inramades av både trädgårdar och odlingsmark och behöll trots den livliga hamnverksamheten även sin agrara

prägel med jordbruk och boskapsskötsel som basnäringar. Landskyrkan vid stadens huvudinfart väster om staden kom att fungera som nytt landmärke. Den uppfördes på platsen för den medeltida kyrkan. Den högresta tegelkyrkan stod färdig 1670 och uppfördes på initiativ av ägarna till Stjernsunds säteri.

Stadsbranden

Stadsbranden 1776 var förödande och stora delar av stadens bebyggelse gick förlorad. Några hus som klarade branden finns idag samlade på hembygdsgården. Återuppbyggnaden gick fort med ekonomisk hjälp från bland annat Gustav III. Den nya stadskyrkan som påbörjades kort efter branden är namngiven efter kungens maka Sofia Magdalena. Den samstämda kyrkomiljön i stram nyklassicistisk stil med tillhörande flyglar ritades

Rådhuset vid torget uppfördes direkt efter branden 1776 i tidens klassicerande formspråk tillhör en av stadens äldsta byggnader. På taket syns Askersunds stadsvapen – en smed som slår på en klocka med sin hammare.

Närmast vattnet ligger större sekelskiftesvillor och varmbadhuset.

av Carl Fredrik Adelcrantz en vid tiden framstående arkitekt. Flyglarna inrymde från början skola, fattighus och hospital. Intilliggande prästgård är ett välbevarat exempel på 1860-talets eleganta panelarkitektur. Kyrkogården där stadskyrkans branddrabbade föregångare stod fortsatte fungera som begravningsplats fram till 1880. Området kom sedan att fungera som park och där finns fortfarande några spridda gravstenar kvar. Förutom kyrkan fick staden nu en rad nya byggnader som präglar stadsrummet än idag.

Det för staden centrala torget fick ståndsmissig inramning med rådhuset och andra byggnader utformade i klassicerande putsarkitektur. Övriga stadskärnan dominerades fram till mitten på 1800-talet av småskalig trähusbebyggelse med kringbyggda stadsgårdar. Gårdsmiljöerna var planerade med bostäder mot gatan och ekonomibyggnader mot gårdssidan. Bebyggelsen fick ofta en andra våning redan under 1800-talet. Trähus-

Det rätvinkliga gatunätet ger långa siktlinjer och den täta bebyggelsen formar intima gaturum.

I Norra Bergen på höjden invid vattentornet och samrealskolan från tidigt 1900-tal ligger fortfarande de småskaliga röda trähusen som en gång beboddes av ortens minst bemedlade arbetare.

Trähusbebyggelsens gårdsmiljöer öppnar sig inåt bakom träportar i hus och plank.

bebyggelse återfinns numera främst utmed Storgatan och några av de andra gatorna som löper söderut från torget. Närmast vattnet tillkom även under det sena 1800-talet mer påkostade villor i anslutning till varmbadhuset som vittnar om badkulturens intåg vid samma tid.

Småskalig industristad

Fram till 1800-talets slut var Askersund en knutpunkt för handel och hantverk. I och med anläggandet av järnvägen 1884 förbättrades transporter mellan hamn och omland. Linjen finansierades av staden och Skyllbergs Bruks AB. Bruket tog hand om trafiken som knöt ihop Askersund med både Skyllberg och Lerbäck. Sträckan trafikerades både med person- och godstrafik. Via hamnspåret passerade bland annat järnvaror, skogs- och jordbruksprodukter för vidare transport sjövägen till andra hamnar via Göta Kanal.

Under denna period växte staden med småskaliga industrier längs hamnstråket. Askersundsverken med mekanisk verkstad och gjuteri etablerades vid stationen i början på 1900-talet. En tilltagande befolkning ställde även större krav på samhället när det gäller sociala inrättningar och offentlig service. Askersunds flickskola som grundades redan 1812 och var näst först i landet med att erbjuda akademisk undervisning för kvinnor. Staden växte så småningom norrut med samrealskola, vattentorn och anstalt för sinnesslöa .

Ögonblicksbild från Gamla kyrkskolan 1949. Skolan uppfördes 1926 och bakom skymtar stadskyrkans torn. bilden i mitten visar Askersundsverken som tillverkade bandsågar, kapmaskiner och remskivor etablerades nära

järnvägen i Askersund i början på 1900-talet. Järnvägsstationen är numera knutpunkt för busstrafiken och de bakomvarande fabrikslokalerna är nyligen renoverade efter hotande rivningsplanerna för några år sedan.

Flygbild med Askersunds Landkyrka i förgrunden. Här syns tydligt hur odlingsbygden tar vid direkt utanför stadsgränsen. Th. Askersundsverken som tillverkade bandsågar, kapmaskiner och remskivor etablerades nära järnvägen i Askersund i början på 1900-talet.

En av Askersunds mest avbildade vyer från staden med landskyrkans torn i fonden.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– stadsmiljö

Riksintresset utgör en väl avgränsad stadsmiljö som speglar regionens tidiga stadsbildningar. De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i Askersunds äldre stadskärna med bevarad rutnätsplan, tomtstruktur och trästadsbebyggelse. Därtill uttrycks även stadens senare expansion med glesare bebyggelse, institutioner och hamnmiljö. Stadens båda kyrkor är också särskilt omnämnda.

I den nuvarande uttryckstexten saknas dock det sena 1800-talets järnvägsperiod med en tilltagande industrietablering som präglar stadens yttre delar och vittnar om stadens långa kontinuitet för handel och tillverkning. Vi föreslår därför en revidering av den geografiska avgränsningen av riksintresset så att även dessa komponenter ingår. Det nya förslaget sammanfaller till stora delar med stadslagret utbredning och tar med en större del av den äldre rutnätsplanen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Stadsmiljö

- Den rätvinkliga rutnätsplanen från 1643 som ger långa siktlinjer och utblickar mot sjön. Kvartersstrukturen med det centrala torget, gatunätet med två huvudinfarter från väst respektive nord.
- Torget som ursprunglig platsbildning för administration och handel. Monumental arkitektonisk prägel med flera av stadens äldsta byggnader tillkomna direkt efter branden 1776.
- Äldre småskalig trähusbebyggelse från sent 1700-tal och 1800-talet främst i stadens södra delar men även på spridda platser norrut innan berget. Här finns

både större stadsgårdar och enklare bebyggelse som visar stadens sociala skiktning och funktion som handels och hantverksstad.

- Bebyggelsekaraktären med stadsgårdarnas bostadshus mot gatan och enklare uthus och hantverkslokaler kring den öppna gårdsplanen.
- Torgmiljöns mer monumentala utformning med klassicerande putsarkitektur från sent 1700-tal och 1800-tal som uppfördes för stadens administrativa förvaltning.
- Småskalig oreglerad trähusbebyggelse på berget som speglar det sena 1800-talets ännu rådande sociala skiftningar.
- De två kyrkorna som är landmärken från stadens två huvudepoker. Landskyrkan som byggdes i samband med stadens tillblivelse på 1600-talet och Stadskyrkan som blev nystarten efter 1700-talets stadsbrand.

Laxå

Stationssamhälle

Bruksort och viktig järnvägsknut som tydligt visar järnvägens betydelse för ortens planering och framväxt. Stationsmiljön speglar tidsandan och ambitionen att bygga en för tiden modern ort. Resenären möter direkt det monumentala stationshuset centralt beläget vid den stadsmässigt utformade Järnvägsgatan. Det sena 1800-talets strikta planering märks även i den anslutande stenhusbebyggelsen som inrymde för samhället vital service. Ortens centrala delar vittnar sammantaget om tidens högt satta ambitioner vid anläggandet av nya stationssamhällen.

Motivering:

Stationssamhälle med bebyggelse av sekelskifteskaraktär.

Uttryck för riksintresset:

Bostads- och institutionsbyggnader kring Järnvägsgatan och Laxå station.

Stationssamhälle

Tätort - samlingsbegrepp för tät bebyggelse som förklaras av näringsmässigt differentierade centrala funktioner, med eller utan inslag av administrativa funktioner utöver den rent lokala nivån. Begreppet innefattar alla former av urbanisering, således även städerna, men användes här endast om orter som inte kan preciseras närmare. Under tätortsbegreppet kan man ibland föredra att precisera *Stationssamhället*, förklarat av järnvägsutbyggnaden, *Industriorten*, förklarad av industrialiseringsprocessen på landsbygden, samt *Municipalsamhället*, vilket utan hänsyn till näringsmässig förklaring avser de tätorter vilka 1862-1971 ålades att följa ordnings- byggnads- och hälsovårdsstadgorna för städer utan att utbrytas ur landskommunerna.

Laxå - järnvägsknuten

Laxå är en gammal bruksort som i och med järnvägens tillkomst fick ny fart på bruksverksamheten och omvandlades till en betydande järnvägsknut. Det tidiga brukssamhällets järnhantering med stångjärnshammare och masugnar växte fram utmed Laxån under 1600-talet. Under en period dominerades trakten av von Boijs bruksimperium med bas på Stora Lassåna gård, söder om dagens Laxå. Efter ett avbrott i bruksdriften under 1700-talet fick Laxå ett nytt uppsving i och med järnvägen och etableringen av Laxå bruk AB. Ett helt nytt samhälle tog form på obruten mark norr om det som tidigare varit Laxås brukscentrum. Första stationen kom med Västra stambanan 1862, men utbyggnaden av stationssamhället tog fart först i och med den nya linjen till Charlottenberg 1871.

Stationsmiljöns monumentala utformning speglar tidsandan och ambitionen att bygga en för tiden modern port som mötte besökarna. Järnvägsgatan utformades stadsmässigt med påkostad stenhusbebyggelse som fond till den nya stationsmiljön. Längs det nya huvudstråket etablerades affärer, samhällsservice och bostäder. Den nya ortens upplägg utgick från plansplan som upprättades av J E Roth år 1897. Byggandet drog igång kort därefter i och med bildandet av Laxå Tomt & Byggnads AB. Många av de påkostade fastigheterna uppfördes på privat initiativ för att inrymma affärsrörelser.

Järnvägsgatan är fortfarande ett tydligt huvudstråk med högre bebyggelse till höger som bildar fond till stationsmiljön på motsatt sida.

I fonden av Postgatan ligger järnvägsstationen.

Järnvägsgatan utformades stadsmässigt med bebyggelse som bildar fond till den nya stationsmiljön.

Kyrkogatan med kyrkan till vänster

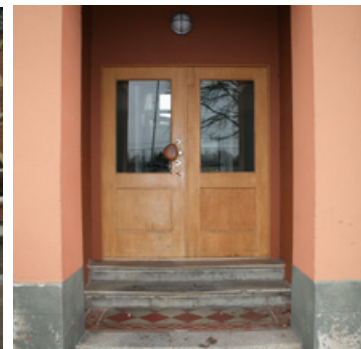
Kyrkogatan var tillsammans med Järnvägsgatan nya parallella nav i stationssamhället. Ramundeboda kyrka flyttades från sin gamla plats vid Ramundeboda och placerades centralt i den nya stationsmiljön. Offentliga institutioner samlades närmast järnvägen och därefter följde bostadsområden med villor och flerfamiljshus.

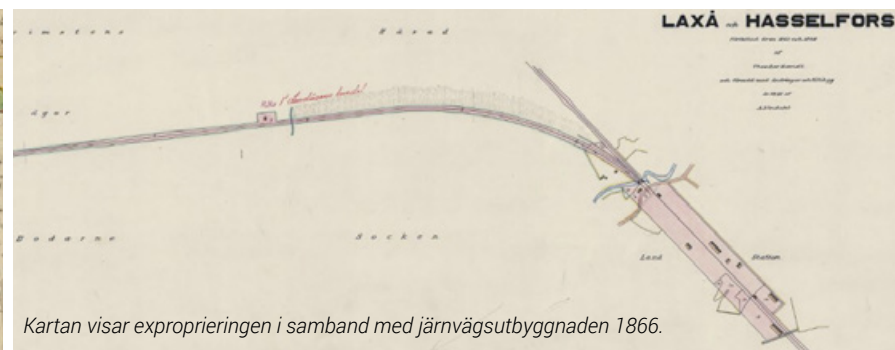
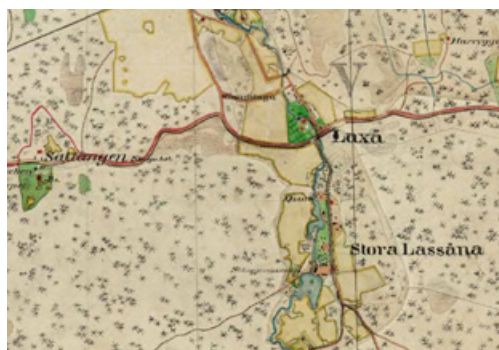
Det högresta tegelhuset med tornsiluett bidrar till Järnvägsgatans karaktäristiska gatubild. Det uppfördes av Laxå Arbetare AB 1907 och kallades från början Föreningshuset eller Arbetarnas hus. Det ligger granne med Posthuset och inrymde ursprungligen fyrtio rum och fyra butiker. Närmast i bild syns huset Petersburg från 1890.

Posthuset med huvudentré vänd mot Järnvägsgatan. Posthuset fungerar numera som kommunhus. Villabebyggelsen från tidigt 1900-tal präglar de centrala delarna av Laxå med tilltagna gröna tomter och gaturum.

Häradsekonomiska kartan visar det nyetablerade stations-samhället som placerades en bit norr om byn Laxå. I söder ligger herrgården Stora Lassåna kring vilken Boijs Bruksimperium tog form under mitten av 1600-talet.

Kartan visar exproprieringen i samband med järnvägsutbyggnaden 1866.

För att underlätta kyrkobesöken och minska avståndet flyttades Ramundeboda kyrka till Laxå 1899. Den spånklädda timmerkyrkan uppfördes på initiativ av bruksägaren von Boijs redan i slutet på 1680-talet vid platsen för vid det gamla Antoniterklostret i Ramunderboda väster om Laxå. Den gamla kyrkan införlivades på så vis i den nya stadsplanen och placerades på Kyrkogatan som är en parallellgata till huvudstråket Järnvägsgatan. Laxå växte fort under 1940-talet i och med etableringen av flera större företag. De första flerfamiljshusen uppfördes när ESAB, Elektriska svetsningsaktiebolaget,

gjorde entré på orten 1942. Det blev startpunkten på en expansiv period i Laxås historia. Laxå pappersbruk, Torpa Triåk, Laxå Svets & Mekaniska verkstad är några andra företag som bidrog till inflyttning och ett tilltagande bostadsbehov som höll i sig under 1950-60-talen. De gradvis uppförda bostadsområdena speglar ortens utveckling och rådande bostadsideal.

Trots att flera centrala funktioner som exempelvis järnvägshotellet har försvunnit finns flera exempel på den tidiga puts- och tegelarkitekturen kvar. I det före detta

Posthusets pampiga tegelbyggnad från 1898 huserar numera den kommunala förvaltningen. Andra tongivande exempel är Föreningshusets tegelhus med tinnar och torn från 1907 och Petersburg från 1890.

Precis som på många andra håll i landet har Laxå drabbats hårt av 1970-talets industrikris. ESAB är fortfarande en av kommunens största arbetsgivare men många företag har lagt ner. Både industrilokaler och bostäder har rivits. Många passerar numera bara förbi Laxå på sin resa mellan Stockholm och Göteborg.

Ett nedslag i stationens folkvimmel någon gång i början av 1900-talet.

På ekonomiska kartan från 1952 framträder ortens gradvisa utbyggnad från järnvägen och söderut. Ytterligare bostadsområden tillkom fram till 1970-talets nedgång.

Järnvägsstationen har bytt skepnad flera gånger sedan uppförandet av på 1870-talet. Överst syns den långa tegelmurade byggnaden och det intilliggande järnvägshotellet som numera är rivet. På platsen för hotellet fanns därefter ytterligare en byggnad som har försvunnit. I mitten det omgestaltade stationshuset 1974 med putsfasader som känns igen även i dagens stationsmiljö längst ned.

Även förfallet i Laxå bär på en historia. Jan Jörnmark har i sina böcker om övergivna platser med hjälp av bilder och text skildrat hela historien om Laxå och den globalisering som lett till att industriernas produktion flyttat ut ur Sverige i efterdyningarna av den samhällsutveckling som tog fart på 1970-talet.

Saltängen som ligger väster om Laxå planerades och uppfördes 1962-72. Nedskaeringar på ESAB redan under byggtiden gjorde att bostäder stod tomma redan från starten. Rivning av hus inleddes redan 1987 och av de ursprungliga tjugofem flerbostadshusen kvarstår bara tolv.

Von Boijområdet uppfördes 1950-59 med en sammanhållen och genomtänkt arkitektur i småskaliga husvolymmer med grönskande gårdar. Tidseran gav avtryck till området som kom att kallas "Korea" i folkmun på grund av det samtidigt brinnande Koreakriget.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- Stationssamhälle

Laxå är en bruksort och viktig järnvägsknut som tydligt speglar järnvägens betydelse för orten. Stationsmiljön med anslutande stenhusbebyggelse och huvudstråk vittnar om tidsandan och ambitionen att bygga en ny form av idealsamhälle. Stationsmiljön med anslutande samtida tidstypisk påkostad tegel och putsarkitektur från sent 1800-tal bildar en sammanhållen miljö. Byggnaderna visar hos anläggandet av det nya stationsområdet.

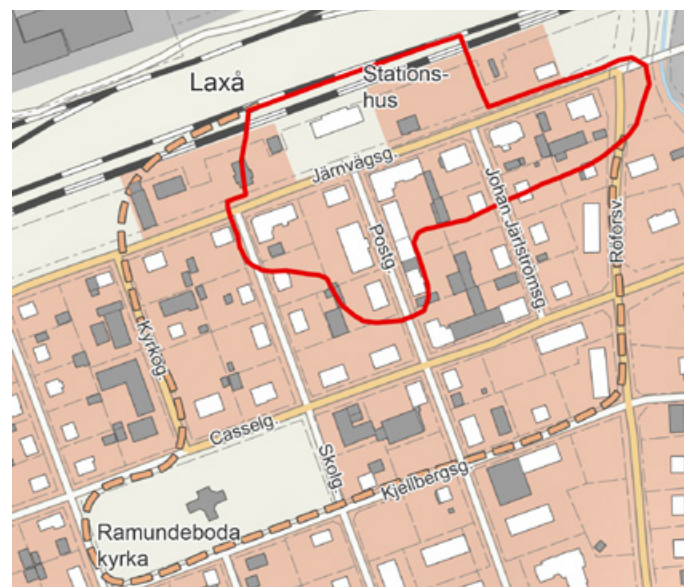
Riksintresseområdet begränsas till den stationsnära bebyggelsen längs med järnvägsgränd och stationen som bildmotiv för Postgatan. Motivtexten beskriver endast kort att det är ett stationssamhälle utan att tydliggöra vad som är kännetecknande för detta i Laxå. För att belysa berättelsen om Laxås tillblivelse ytterligare bör motivtexten kompletteras med järnvägens betydelse för ortens framväxt och utformning.

Området har en något snäv gränsdragning som endast omfattar bebyggelsen längs med Järnvägsgatan och stationssamhällets äldsta tid. Anslutande bebyggelse från samma tid och även den ditflyttade kyrkan som flyttades i och med att samhället växte i samband med stationsetableringen 1898-99 visar det helhetsgrepp som togs i utformningen av ett helt nytt samhälle som kunde formars efter tidens ideal. Möjligen bör även bilden av Laxå breddas genom att i motivtexten lägga till stationssamhällets betydelse för de industrietableringar som följde på 1940-talet och var avgörande för den kraftiga expansion som ledde fram till dagens Laxå.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Stationssamhälle

- Stationssamhällets planstruktur med en representativt utformad framsida och funktionell industriell baksida
- Samhällets spårområde med anslutande järnvägsstation
- Järnvägsgatans stadsmässiga sekelskiftesbebyggelse
- Gatustrukturen som är utformade med utgångspunkt från järnvägen med parallella huvudgator

Karlskoga

Bostadsområde

Karlskoga har en lång tradition av järnhantering. Från 1600-talets stångjärn till 1900-talets storsäljande kanoner. Dagens stad växte fram under 1900-talet kring Bofors vapenindustri. Stigande efterfrågan på krigsmaterial under andra världskriget innebar en intensiv utbyggnad av både industrin och orten. Nya arbetstillfällen med inflyttning som följd gav även ett tilltagande behov av bostäder. Inledningsvis byggde Bofors arbetarbostäder på eget initiativ och senare även tillsammans med kommunen. I stadskärnan märks den gradvisa utbyggnaden av enhetligt planerade bostadsområden. Bebyggelsen speglar rådande tidsanda och arbetslivets sociala skiktning.

Karlskoga, Norra Bohult - Carls Åby [T 29]

Centrala begrepp

Motivering:

Bostadsområde med enhetliga tjänstemannavillor, präglade av 1930-40-talens arkitekturideal.

Uttryck för riksintresset:

Fem kvarter med sammanlagt 55 funkisinspirerade, ursprungligen reveterade tjänstemannavillor, tillkomna på 1930-40-talen under en expansionsperiod för Bofors. Gatu- och tomtstruktur.

Bostadsområde

Område präglat av rumsligt och formmässigt sammanhållen bostadsbyggelse från företrädesvis 1900-talet i eller intill stads- eller tätortsmiljö. Bostadsområden kan innefatta både flerbostadshus och villor

Karlskoga, stadsdelen Bofors - Björkborn [T 28]

Centrala begrepp

Motivering:

Bostadsområden med grupper av enhetliga arbetarbostäder i anslutning till Bofors industrier, delvis av brukskaraktär, som visar hur bostadsförhållandena förändrades under perioden 1860-1930 och där den sociala skiktningen bland arbetarna framgår.

Uttryck för riksintresset:

Gatu- och tomtstruktur, obebyggda ytor mellan bebyggelsegrupperna. Till de sammanhållna grupperna av bostadsbebyggelse hör kanalbostäderna öster om den på 1870-talet byggda Björkborns kanal, Korpkullen och annan bebyggelse i anslutning till Bofors järnvägsstation, Rosendal med ett drygt 30-tal hus påbörjade 1913 samt Skogen och Skogsäng från omkring 1920 respektive 1930.

I området ingår även:

Arbetarmuseet Gråbo samt kanal- och järnvägsanläggningar och lämningar efter en av landets största lancashiresmedjor.

Bostadsområde

Område präglad av rumsligt och formmässigt sammanhållen bostadsbebyggelse från företrädesvis 1900-talet i eller intill stads- eller tätortsmiljö. Bostadsområden kan innefatta både flerbostadshus och villor

Järnbruk blir vapenindustri

Karlskoga är en av länets 1900-talsstäder vars framväxt har sitt ursprung i järnhanteringen. Ortens potential för järnet uppmärksammades redan på 1500-talet av hertig Karl vid ett besök i trakten. Den blivande kungen Karl IX gav även namn åt platsen, Karlskoga kyrkby. Bergsbruket tog fart i området på allvar i mitten på 1600-talet. Det kommunikativa läget vid Timsälven med koppling till det stora sjösystemet och omgivande malmfyndigheter gjorde platsen lämplig för järnbearbetning. Traktens tillgångar på skog var också en viktig förutsättning för driften av både hyttor och stångjärns-hammare.

Järnbruk anlades ungefär samtidigt vid Valåsen, Björkborn och Bofors. Verksamheten i Karlskoga klarade 1800-talets bruksdöd genom lyckosamma satsningar på ny teknik. Bofors gick samman med Björkborn och bildade AB Bofors-Gullspång. Sammanslagningen och investeringar i lancashiresmedja och valsverk gjorde Bofors till en ledande ståltillverkare under 1870-talet. Valåsen satsade vid samma tid istället på skogsbruk och är fortfarande ett av landets största sågverk. Bofors fortsatte expandera gradvis och blev så småningom Sveriges största producent av valsat stångjärn.

Med tillkomsten av järnvägen och kanalen vid Björkborn på 1870-talet blev transporterna till och från bruket mer effektiva. På 1880-talet tog Bofors det avgörande steget mot kanontillverkning. Det blev starten på den framgångsrika vapenindustri som höll i sig under en

Bofors station uppförd 1906-08

Kanalbostäderna

Parti av Björkborn.

Gårdsmiljö i Rosendal

Rosendal

Skogsäng

Flygbild över Rosendal

Rosendal uppfördes på initiativ av Bofors bruk under åren 1914-1916 enligt tidens trädgårdsideal med långsträckt rödmålade trähus utmed småskaliga gröna gaturum. Rosendal är ett av landets största enhetligt planerade bostadsområden i bruksmiljö. I flygbilden framträder det genomtänkta planmönstret med likformiga bostadslängor och trädgårdar. Skogsäng från 1930 blev Bofors sista renodlade satsning på arbetarbostäder. Med tillkomsten av järnvägen och kanalen vid Björkborn på 1870-talet blev transporterna till och från bruket mer effektiva.

stor del av 1900-talet. Alfred Nobel som var huvudägare till Bofors under sina sista levnadsår 1894-96 bidrog till att utveckla den framgångsrika vapentillverkningen. Han etablerade ett laboratorium i anslutning till boendet på herrgården Björkborn. Kort efter hans död inledde Bofors kruttillverkningen som senare utökades till explosiva ämnen.

Företaget växte under 1900-talet först genom omfattande vapenleveranser till det svenska försvaret under båda världskriegen och därefter genom en tilltagande export. Redan på 1920-talet hade Bofors även en

Kartan över Bo sätessgård från 1697 visar områdets tidiga järnhantering med stångjärnshammare som sedan kom att utvecklas till Bofors järnbruk. Björkborns herrgård uppfördes som bostad för bruksägarfamiljen på Björkborns bruk 1812-1814. När Alfred Nobel köpte AB

civil produktionslinje med forskning och utveckling av kemiska preparat för läkemedel. Vapenproduktionen breddades efterhand med bland annat robotar och stridsvagnar. Tillväxten under rekordåren efter andra världskriget resulterade i 60-talets rekrytering av arbetskraft från Italien och Finland. Omkring 1930 hade bolaget nått världsrykte som kanontillverkare. Orten växte med industrin och fick stadsrättigheter 1939/1940. Bofors nådde sin kulmen 1970 med 10 000 anställda inom Nobelkrut och Nobelverken. Staden drabbades hårt av försvarsindustrins nedmontering under 1980-1990-talen. Stålverket i Bofors lades ner och all ståltillverkning flyttades till det närliggande Kilsta. Kommunens befolkning har minskat från 40 000 till 30 000 invånare sedan 1970-talets storhetstid. Vid Bofors har antalet anställda minskat till 2000. Trots dystra siffror och rivning av överflödiga bostäder så genomsyras

Bofors-Gullspång 1894 följde Björkborns herrgård med i köpet och det var där han avled 1896. I herrgården finns numera Nobelmuseet. Bofors bruk med karakteristisk industrisiluett i hjärtat av Karlskoga någon gång i början på seklet 1900. Bilden längst till höger visar boende uppställda framför Gråbo arbetarbostad runt 1900.

staden nu på nytt av nya företagssatsningar. I Bofors gamla lokaler pågår åter blandad industriverksamhet. På innovationssidan utmärker sig Karlskoga med flest antal inregistrerade uppfinningar hos patentverket per capita. Örebro universitet har sedan 2003 utbildningar i Karlskoga på Campus Alfred Nobel.

Bruksorten blir stad

Bofors växte snabbt i slutet på 1800-talet och behövde mycket arbetskraft. Industrins tillväxt innebar även en omställning för orten. Tillströmningen av arbetare innebar efterfrågan på nya bostäder och mer omfattande service. Den lilla kyrkbyn blev municipalsamhälle med en tilltagande tät, ordnad bebyggelse. För att locka arbetskraft till orten anordnade företaget goda bostäder. I ett omfattande nybyggnadsprogram uppfördes Rosendal, Kanalbostäderna och Skogen. En växande

befolkning ställde även nya krav på offentlig service. Lanthandeln kompletterades med specialbutiker för varor och tjänster som saluförde allt från kläder till järnvaror.

Det småskaliga samhället omvandlades till en alltmer stadsmässig miljö. Det monumentala Sparbankshuset som stod klart 1930 antog inledningsvis en helt annan skala än den övriga bebyggelsen. Ett decennium senare blev Karlskoga stad och det firades med ett nytt stadshus. Under 1940- och 50-talen byggdes förutom bostäder bland annat skolor, sjukvårdsinrättningar, ett varmbadhus och Folkets Hus. Inflyttningen av ny arbetskraft till Bofors fortsatte stadigt under 1960-talet med fler bostadsområden som följde. Industrins expansion kan därmed följas som årsringar i bostadsbebyggelsens gradvisa utbyggnad.

Brukets tidiga arbetarbostäder placerades vanligtvis i direkt anslutning till arbetsplatsen. De var ofta enkelt byggda trähus som har försvunnit i och med industrins gradvisa expansion. Söder om järnvägsstationen ligger Gråbo och Korpkullen som tillhör brukets äldsta bevarade arbetarbostäder från 1860- 70-talen. De uppfördes för brukets smeder och förlades därför i nära anslutning till dåvarande smedja. Läget invid smedjan vittnar om vikten av att hålla liv i smidesarbetet. Smederna kunde på så vis snabbt avlösa varandra vid skiftebyten och hålla liv i produktionen. Smedernas arbete att förädla gjutjärn till smidbart järn var slitsamt för kroppen och många drabbades av reumatism som var en av smedrelaterad yrkessjukdom. Hemmet på

Skogsåsstigen

Skogsåsstigen 1950-tal

Grenadjärsvägen

Knektåsvägen

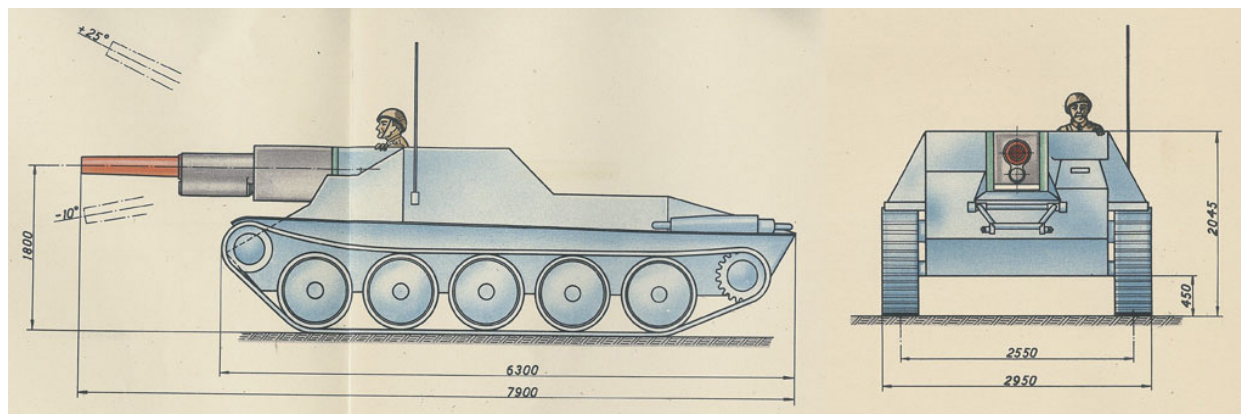
Knektåsvägen 1950-tal

Efter 1930 fortsatte utbyggnaden av bostadsområden för Boforsanställda i samverkan med det kommunala bostadsbolaget, Riksbyggen och HSB. I skiftet märks även en arkitektonisk övergång från Skogsängs nationalromantiska prägel till den mer sparsmakade funktionalismen. De tegelmurade kedjehusen längs med Knektåsvägen som uppfördes för Bofors tjänstemän 1947 ritades av de namnkunniga arkitekterna Backström och Reinius, kända för en rad bostadsområden på 1940-talet. Utmed Grenadjärsvägen ligger två låga bostadslängor från 1930-talet.

Gråbo var under 1800-talet trångbott och inrymde som mest nio familjer. Vardagens sysslor var många och krävande. Kvinnorna ansvarade för hämtning av vatten, ved, djurhållning, odling och matlagning. Barnen fick till en början hjälpa till hemma, men började ofta redan i unga år arbeta vid bruket. Gråbo moderniserades allteftersom och fungerade som bostad fram till 1970-talet. Sedan 1986 fungerar Gråbo som museum.

Första världskriget innebar växande verksamhet vid Bofors och Björkborn och trycket på arbetarbostäder innebar en intensiv utbyggnad. I det natursköna området norr om industrin uppfördes på 1910-talet området Rosendal. De röda längorna utgör ett av landets

största bostadsområden för arbetarhem i bruksmiljö. Här uppfördes över 30 flerfamiljshus med tillhörande uthus och täppor. Området är medvetet utformat med inspiration från tidens rådande trädgårdsstadsideal. De långsträckta trähusen placerades längs småskaliga gröna gaturum kantade av häckar och träd. Husen var enhetligt gestaltade med rödmålade fasader, vita snickerier och svart plåttak. Bostäderna utformades i regel med två rum och kök. För att hushålla med värmen var utgångspunkten att skapa så många rum som möjligt runt varje skorsten. Tvåvåningshusen kunde inrymma upp till tio eller tolv lägenheter. Bottenvåningens bostäder nåddes från utvändiga entréer i gavelfasaderna medan övervåningens lägenheter nåddes via invändiga

STRIDSVAGN 103 - en världskändis

Stridsvagn 103 även kallad Stridsvagn S utvecklades i slutet av 1950- och början på 1960-talet. Stridsvagnen var för tiden revolutionerande, kompakt och lätt med liten målyta, automatladdning och

trappor. Envåningshuset var uppdelade på fyra lägenheter med separata utvändiga entréer. Samtliga hus omgärdades av trädgårdstäppor för egen odling. Under 1960-talet hotades området av rivning, men under mitten av 1970-talet köpte HSB stora delar av området och genomförde en modernisering. Sedan dess har flera av husen förändrats vad gäller till exempel panel och tacktäckning.

Kort efter Rosendals tillkomst uppfördes även Kanalbostäderna längre norrut i anslutning till herrgården Björkborn med tillhörande fabriksområde. De enhetligt utformade röda längorna förlades öster om den på 1870-talet anlagda Björkborns kanal med anslutande hästbana som numera är Kanalvägen. Här låg även Lancashiresmedjan, av vilken lämningar fortfarande finns kvar.

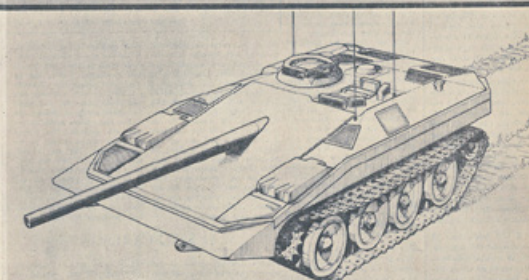
fast kanon i chassit som innebär att hela fordonet fick vridas för att rikta kanonen i sidled. Den nya generationens stridsvagn tillverkades vid Bofors och blev en världskändis.

Rosendal kompletterades under 1920-30-talen norrut med arbetarbostäder i Skogen och Skogsäng. Områdena har stora likheter med Rosendal när det gäller formgivning och gestaltning av närmiljön. Röda trähuslängor uppfördes för arbetare respektive lägre tjänstemän. I planeringen ingick gemensamma uthus och tvättstugor. Skogens längor från 1918-1920 som även kallas nyckelhålshusen har dekorativa farstukvistar. Skogsäng från 1930 blev Bofors sista renodlade satsning på arbetarbostäder. Därefter fortsatte utbyggnaden av bostadsområden för Boforsanställda i samverkan med det kommunala bostadsbolaget, Riksbyggen och HSB. I det skiftet märks även en arkitektonisk övergång från Skogsängs nationalromantiska prägel till den mer sparsmakade funktionalismen i flerfamiljshusen utmed Grenadjärvägen från samma tid. En gradvis stilmässig anpassning kännetecknar efterföljande områden. I detta skede blir

Svensk stridsvagnskonstruktion EN VÄRLDSENSATION

Kan flyta Landsverk engageras

- En ny stridsvagn utprovvas sedan en tid av svenska armén. Konstruktionen bryter med nästan alla tidigare traditioner och betecknas som en världssensation. Vagnen, utvecklad helt i Sverige, är simkunnig, mycket snabb och lättmanövrerad och kan skötas av en enda man. Den anses vara utan konkurrens i världen.
- Stridsvagnen har starkare beväpning, kraftigare pansarsköld och bättre prestanda än tidigare tunga typer. Samtidigt är den lägre (bara två meter hög) och lättare.
- Stridsvagnsprojektet innebär en jätteaffär för tre svenska industrier: Bofors, Volvo och

även den yrkesmässiga statusen synlig genom bostadens storlek. De tegelmurade kedjehusen längs med Knektåsvägen som uppfördes för Bofors tjänstemän 1947 ritades av de namnkunniga arkitekterna Backström och Reinius som är kända för en rad bostadsområden på 1940-talet. På gatan motsatta sida ligger ännu något större ingenjörsvillor vars tilltagna tomter på 1970-talet blivit förtätade med villor. Utmed Grenadjärvägen ligger två låga bostadslängor från 1930-talet. Längorna innehåller fyra lägenheter vardera med trädgårdar på baksidan. Bofors uppmuntrade även tidigt arbetarna att uppföra egna hem. Efter bildandet av Bofors Arbetares Byggnadsaktiebolag växte så småningom egnahemsområdet Sandviken fram på en sydsluttning ned mot Möckeln.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– Bostadsområde

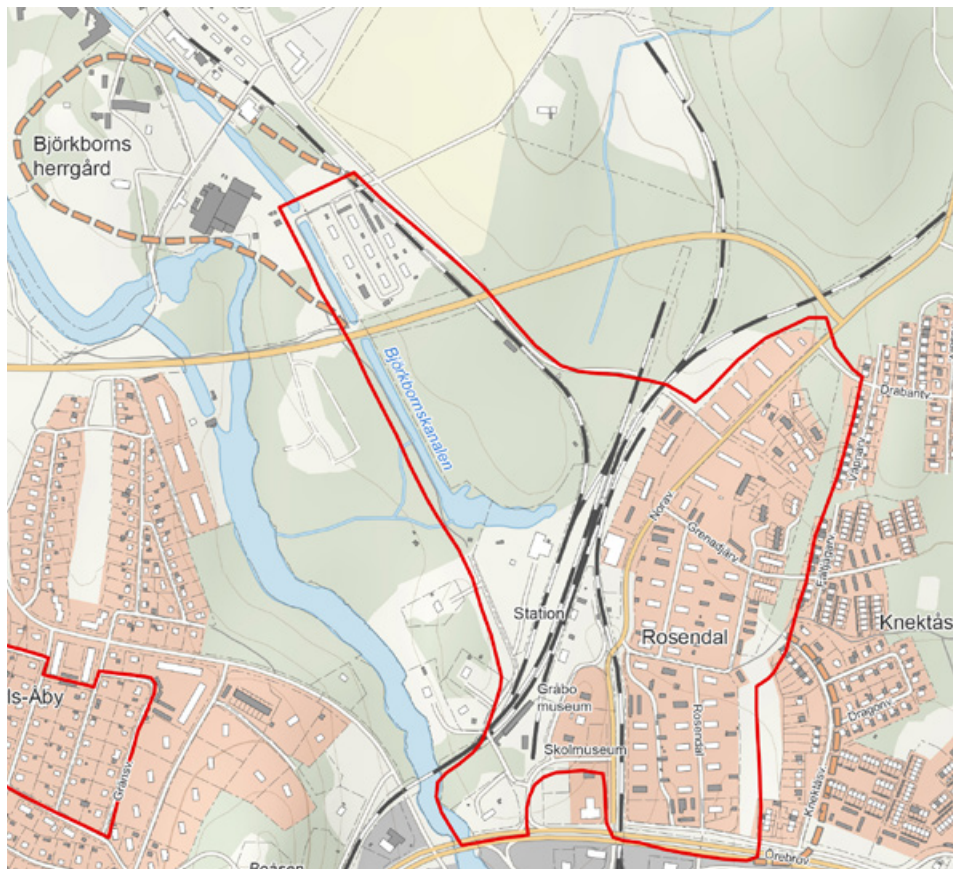
Riksintresset omfattar i första hand den tidiga brukstidens expansion. Tidsbegränsningen från 1860-1930 speglar därmed endast delar av det industrianknutna bostadsutbyggandet. Bostadsfrågan var en central del i industrins och ortens utveckling även långt senare. Rekordårens arbetskraftsinvandring och bostadsbrist vittnar om den växelverkan mellan industri och samhälle som fortgick fram till 1980-talets nedmontering. Den föreslagna utvidgningen med Knektåsvägens 1940-tals bebyggelse med radhus för tjänstemän bidrar till att bredda bilden både tidsmässigt och hur arbetsplatsens sociala skiktning avspeglades i bostädernas utformning. Däremot saknas fortfarande delar som belyser industrins långvariga inverkan på samhället. Även de senare uppförda områdena i samband med 1950-60-talens arbetskraftsinvandring är länkar till industrins samspel och betydelse för samhällets utveckling.

Björkborns herrgårdsmiljö med stark koppling till den tidiga brukstiden och de intilliggande arbetarbostäderna spelade en avgörande roll för utvecklingen av storindustrin med Alfred Nobel vars kanoner lade grunden till den kommande vapenindustrin. Miljön ligger just utanför riksintresset och nämns som en viktig kulturmiljö under: "I området ingår även". Arbetarbostädernas koppling till industrin genom placeringen i dess direkta närhet är central för förståelsen av samspelet och maktförhållandet mellan industri och arbetare. Därför bör även möjligheten att även föra in dessa delar i motiv och uttryck övervägas. Med tanke på att den nuvarande motivtexten särskilt betonar den äldre brukstidens bostäder bör även Gråbo ingå i uttrycken..

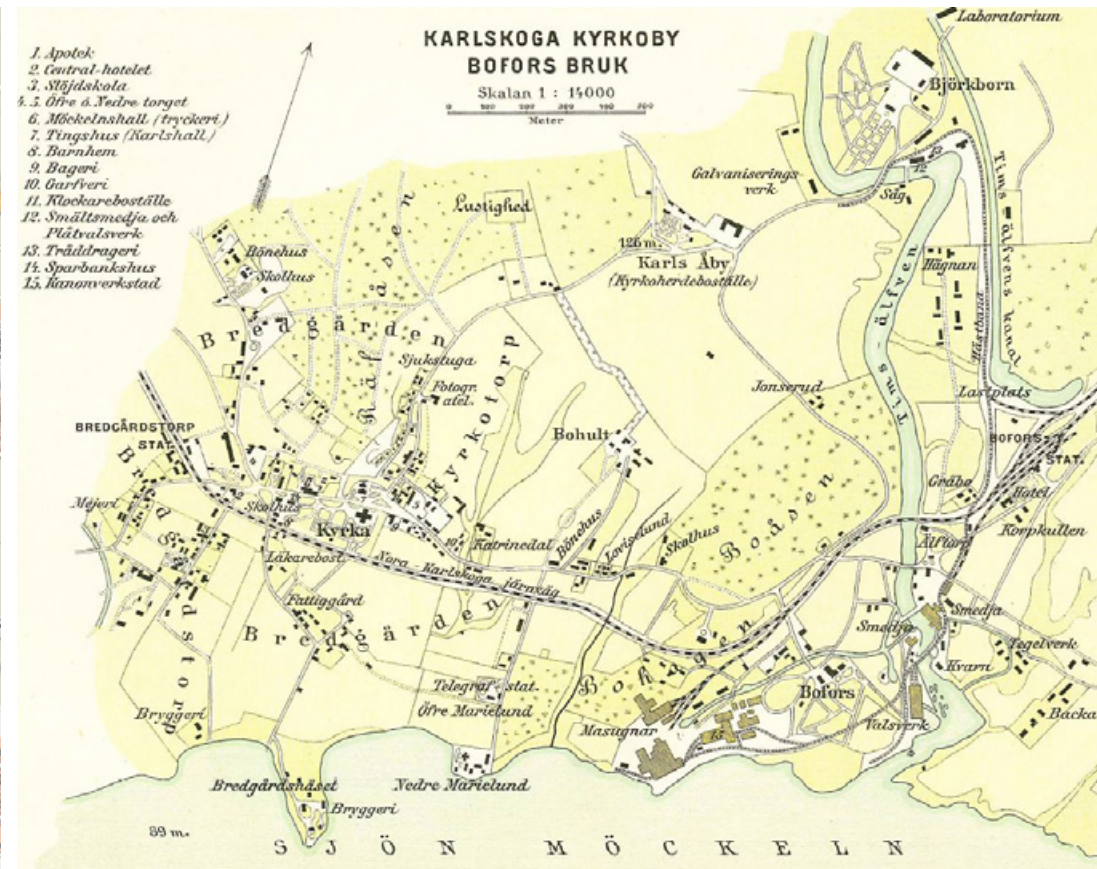
De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bostadsområde

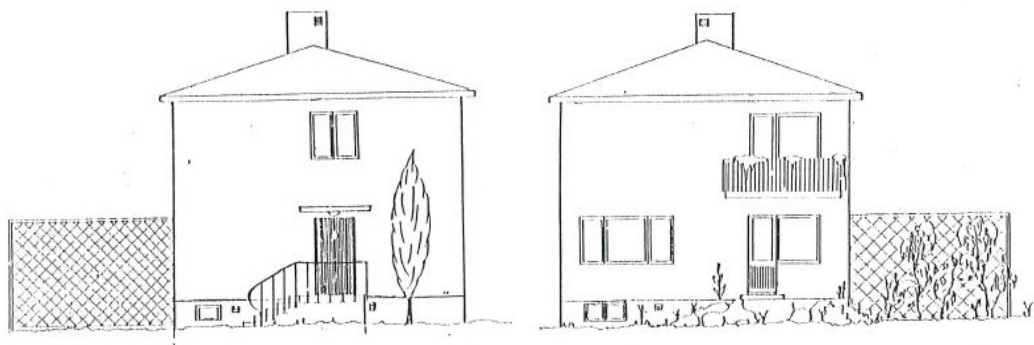
- Bostadsområdenas placering med närhet till fabriksområdet som visar på kopplingen till industrin
- Den äldsta tidens solitärer; Gråbo och Korpkullen, med bostadshus i fabriken's direkta närhet
- Det tidiga 1900-talets regelbundna planmönster med enhetliga formgiven bebyggelse inspirerat av trädgårdsstadens ideal
- Gatu- och tomtstruktur med husen indragna från gaturummet och väl tilltagna grönytor mellan husen för odling
- Rytmtiskt placerade uthus som delades av bostadshusen
- Genomtänkt grönstruktur med inramande träd och häckar
- Rosendal är ett av länets och möjligen även landets största områden med bruksanknutna arbetarbostäder
- Samstämmigt planerade bebyggelseområden speglar den gradvisa utbyggnaden över tid
- Arbetarbostäder, tjänstemannavillor, ingenjörbostäder och den avskilt belägna Björnborns herrgård speglar brukssamhällets sociala skiktning

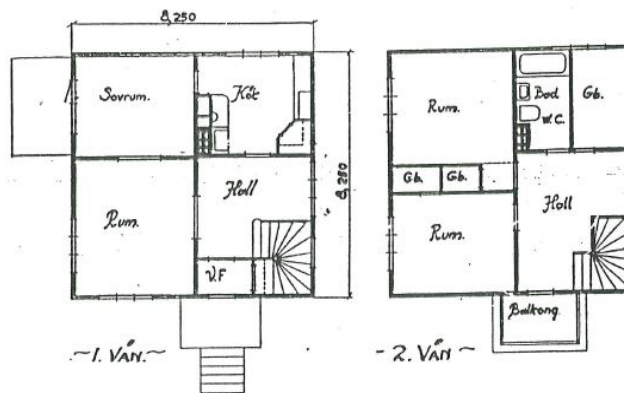
Den streckade linjen utgör förslag till ny gräns för riksintresseområdet.

Kartan över Karlskoga kyrkoby och Bofors bruk från 1897 visar det framväxande samhället som breder ut sig på bägge sidor om bruket och älven. En alltmer mångsidig service finns redan i området kring kyrkan och de två torgbildningarna. Några av de äldsta kvarvarande arbetarbostäderna Gråbo och Korpkullen ligger invid järnvägsstationen till höger i kartbildnen.

Den kubiska grundformen och de flacka valmade taken är gemensam för flertalet villor. Detaljutförandet kunde variera redan från början och berodde på val hos respektive husägare. Ursprunglig planlösning varierade efter byggherrens önskemål.

ga ut inkomsten. Många av villorna har dock genomgått mer eller mindre påtagliga förändringar sedan tillkomsten. Karls-Åby är med sina 55 villor det näst största sammanhängande bostadsområdet med likformig funktisbebyggelse i Sverige efter Södra Ängby i Bromma. Områdets tilltagna storlek vittnar om Bofors inverkan på samhällets bostadsbehov och stadsplanering. Bebyggelsens enhetliga formgivning visar funktionalismens genomslag vid tiden även på mindre orter runt

om i landet under 1930-40-talen. Området utmärker sig även storleksmässigt i Karlskoga genom det sammanhållna planmönstret, det stora antalet villor och den för tiden moderna avskalade formgivningen.

Arkitekturen

Villorna kännetecknas av den för funktionalismen kubiska grundformen med ett sparsmakat fasaduttryck. Genomgående för arkitekturen är de flacka

taken, ljusa strama putsfasader med inslag av runda detaljer i balkonger och enstaka fönster. Flertalet var uppförda i trästomme med revetering avfärgade i varma toner som beige, grön, grul eller grå. Taken var troligtvis belagda med papp. Fönstren var ofta tvåluftsvariant med spröjsade bågar. Ytterdörren var mörkbetsat trä och trapppräcken i stramt utformat smide.

FUNKTIONALISMEN

Funktionalismen fick sitt genombrott i Sverige vid Stockholmsutställningen 1930. Strömningen var en del av den internationellt framväxande modernismen inom arkitektur och stadsplanering som tog form i Tyskland under början av 1900-talet. Modernismen innebar ett radikalt brott mot tidigare ideal och var ett en reaktion mot industrierans ofta täta och trångbodda stadskärnor. I den nya stadsplaneringen förenades nya rationella byggtekniker med en strävan att skapa bättre livsmiljöer. I Sverige kom funktionlismens idéer om en anpassad livsmiljö att bli en viktig komponent i socialdemokraternas vision om det nya folkhemmet.

Nya bostadsområden planerades luftigt med friliggande byggnader och en stor andel grönska. Planmönstret med öppna gårdsmiljöer och gröna gaturum var en viktig del i att skapa trivsamma närmiljöer. Formgivningen renodlades med fokus på funktion. Bebyggelsen formgavs som enkla volymer med flacka tak och stramt gestaltade fasader.

Vy över den gröna stadsdelen Karls-Åby som visar områdets generöst tilltagna trädgårdar och de lummiga gaturummen.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– Bostadsområde

Karlskogas utveckling har varit starkt knuten till till Bofors AB vars verksamhet har inverkat på samhällets stadsplanering och bostadsbyggande under hela 1900-talet. Stadens gradvisa utbyggnad speglas därför i bostadsområden från olika tider. Bostadsområdet Karls Åby uppfördes för tjänstmän under en av Bofors AB:s expansiva perioder på 1930-talet enligt tidens nya ideal. Det enhetliga villaområdet tillhör ett av landets största enhetligt utformade bostadsområden för arbetare. Området utmärker sig även i Karlskoga genom det sammanhållna planmönstret, det stora antalet villor och den för tiden moderna avskalade formgivningen. Villornas kubiska grundform med sparsmakat fasaduttryck är karakteristisk för funktionalismens formgivning. Karls Åby speglar funktionalismens genomslag på mindre orter under 1930-40-talen. Ursprunget som företrädesvis tjänstemannabostäder visar även hur boendet var en markör för de industrianställdas yrkestillhörighet.

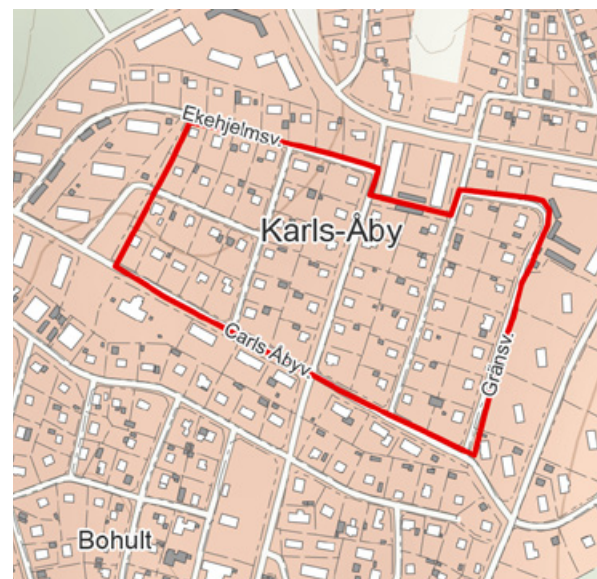
Riksstressets motiv och uttryck bör förtydligas och renodlas. Delar av uttrycket bör flyttas till motivet som bör illustrera kopplingen mellan stadens industri och bostadsbyggandet. Uttrycken kan göras mer ingående för att bättre avspegla vad i området som är de bärande karaktärsdragen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Bostadsområde

– Samstämmigt planerat bebyggelseområde som speglar Karlskogas gradvisa utbyggnad av över tid

- Enhetligt formgivna tjänstemannavillor typiska för 1930-talets funktionalistiska villarkitektur
- Det stora antalet likformiga kubiska villor med sparsmakat fasaduttryck
- Den avskalade funktionalistiska formgivningen med flacka valmade tak, ljusa strama putsfasader med inslag av runda detaljer i balkonger och enstaka fönster
- Sammanhållet planmönster med repeterande gatu- och tomtstruktur
- Hus placerade med indrag från vägen på väl tilltagna tomter
- Genomtänkt grönstruktur med inramande träd, häckar eller låga genomsiktliga staket

Åmmeberg

Industrimiljö

Bruksort

Gruvmiljö

Åmmeberg är den medeltida järnframställningsplatsen och 1700-talets bruksort som under 1800-talets senare del utvecklades till storindustri. De många storskaliga tegelbyggnaderna som uppfördes när företaget Vielle Montagne tog över bruket ger orten en speciell karaktär. Platsen speglar tydligt det internationella intresset i det svenska bergsbruket.

Åmmeberg [T 5] (Hammars sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Industrimiljö, gruv- och *bruksort* från 1800-talets mitt, delvis med belgisk-influerad arkitektur. (*Gruvmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Byggnadsbestånd och magasinsbyggnader i speciell tege-larkitektur, herrgård i samma stil. Zinkgruvorna ägs av det belgiska företaget La Vieille Montagne och är ännu i drift.

Industrimiljö

Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv.

Bruksort

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista. Bör istället kopplas till begreppet *Brukssamhälle*.

Brukssamhälle

Industrimiljö (jfr d o) som utvecklats ur äldre bruksmiljö (se d o) och därvid i sina uttrycksformer byggt vidare på dess sociala ambitioner, yrkestraditioner, självkänsla mm.

Gruvmiljö

Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppföring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stånggångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Åmmeberg

Åmmeberg är beläget intill ett vattendrag som binder ihop sjön Åmmelången med Vätterns norra del. Under tidig medeltid ägdes området av Riseberga kloster som uppförde en kvarn utmed vattendraget. Bergsbruk har bedrivits på platsen sedan medeltiden, och här har funnits hytta, hammare, pappersbruk, såg och bränneri. Gården har genom historien tillhört heliga Birgitta och kungamakten under den tid som den låg under Edö säteri. Herrgården uppfördes i början av 1700-talet då egendomen avstyckades från Edö säteri och blev sätesgård. Dagens manbyggnad uppfördes i början av 1900-talet och ersatte den tidigare 1700-talsbyggnaden.

Från början var det järn som bröts och bearbetades i området, zink var en okänd metall i Europa på 1500-talet började användas industriellt i slutet av 1700-talet. År 1857 köptes Åmmeberg och den närliggande Zinkgruvan av företaget Vielle Montagne, ett belgiskt bolag som då var en av de största zinkproducenterna i Europa. I köpet ingick även Vena koboltgruvor.

Vielle Montagne investerade stort i Åmmeberg och Zinkgruvan, och de båda orterna knöts samman genom produktionen. Malmen bröts i Zinkgruvan och forslades med järnväg till Åmmeberg för förädling

till slig, pulverformig malm. Sligen transporterades med båt till Göteborg för vidare transport till Beligen för smältning. Verksamheten drevs från företagets huvudkontor i Belgien, men administrationen placerades i Åmmeberg.

Järnvägen mellan Åmmeberg och Zinkgruvan togs i bruk 1862, och genom Åmmeberg anlades även en kanal mellan sjön Åmmelången och Vättern för driften. Vattnet i kanalen drev ett vaskverk och ett vattentorn mitt i kanalen försåg ångloken med vatten. Kanalen blev något av brukets och samhällets nerv, och många av produktionsbyggnaderna, men även flera av de sociala inrättningarna förlades i anslutning. 1862 påbörjades anläggandet av hamnen i Åmmeberg, och så småningom trafikerades sträckan Åmmeberg-Göteborg med företagets egna fartyg. Från Åmmeberg forslades malm och skogsprodukter och till orrten kom kol och styckegods för förädling. Järnågen lades ner 1977 och rälsen är uppriven, men kvar på platsen finns lokstallet. I området finns även en tidigare sjukstuga och ett varmbadhus från 1905 som idag innehåller handelsbod.

Flera av byggnaderna i Åmmeberg är uppförda kring 1860, efter Vielle Montagnes övertagande, och arkitekturen är präglad av belgisk arkitektur och ideal, med tegel som den huvudsakliga byggstenen, ibland

Arbetarnas samlingslokal Klippan, som senare blev Fokets hus

Tjänstemännens samlingslokal Casinot innehöll bl a matsalar, ungarshottell och postkontor.

Kägelbanan på kanalens södra sida uppfördes för tjänstemännens trevnad

Den belgiskinspirerade tegelarkitekturen präglar Åmmebergs industribyggnader

Förutom elljusspåret som löper på den tidigare banvallen är lokstallet det som är kvar av järnvägen i Åmmeberg

i en blandning med korsvirke. Ett stort komplex för krossverk, vaskning och anrikning uppfördes i tegel. I samhället finns enstaka byggnader kvar sedan innan Vielle Montagnes övertagande. Den äldsta byggnaden är kvarnen från 1700-talet.

Många av byggnaderna vittnar om bolagets patriarkala omsorg om de anställda. Man inrättade sjukstuga, skolor och samlingslokaler för både tjänstemännen och arbetarna och lämnade generösa villkor för bostadsbyggande. På Hägerön i söder invid Vätterns strand

byggdes bostadskaserner. Arbetarnas samlingslokal, Klippan, i jugendstil blev senare folkets hus. Tjänstemännens samlingslokal, Casinot, uppfördes öster om kanalen. Casinot innehöll matsalar, ungarshottell, postkontor och apotek mm för de ofta utländska

Åmmeberg år 1856, ett år innan Vielle Montagne köpte Åmmeberg och Zinkgruvan

En senare karta visar Åmmeberg med när kanalen och de stora tegelbyggnaderna har uppförts

Malmen bröts i Nygruvan och Knallgruvan och forslades med normalspår järnväg från Zinkgruvan till Åmmeberg

tjänstemännen. Kägelbanan strax intill uppfördes för tjänsemännens trevnad. Samhällets affär i anslutning till kanalen uppfördes som varmbadhus i början av 1900-talet.

En annan social inrättning var barnhemmet som var verksamt mellan 1922-1952. Barnhemmet inrymdes i början av 1900-talet i den tidigare sjukstugan. De flesta barnen kom från hem där någon i familjen drabbats av tbc. Ofta kom också barn till ogifta mödrar som inte hade möjlighet att behålla barnen. Tbc-smittan berodde främst på de mycket dåliga bostadsförhållandena, särskilt hygienisk standard och boendetäthet, men också arbetslivsförhållanden. Senare togs även andra behövande barn in på barnhemmet.

Under företagets första tid i Åmmeberg var många av tjänstemännen anställda från Belgien, Frankrike. På Kolarängsudden i Åmmelången finns en katolsk kyrkogård från denna tid.

Bruksherrgården i rosa puts uppfördes 1917

Samhällets affär i anslutning till kanalen uppfördes som varmbadhus i början av 1900-talet

Åmmebergs roll i produktionen upphörde 1977, och sedan dess är all verksamhet koncentrerad till Zinkgruvan. Många av byggnaderna som tidigare var en integrerad del i företaget och produktionen har fått nya användningsområden. Casinot är idag hotell och i det tidigare varmbadhuset finns stadens affär. Där järnvägsrälsen gick finns idag ett elljusspår.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- industrimiljö/gruvmiljö
- bruksort

Åmmeberg representerar en äldre järnframställningsplats med bruksherrgård som under 1800-talet utvecklats till en stor industri baserad på förändring av zink från närliggande gruvområde vid Zinkgruvan. Miljön återspeglar en sammansatt industrimiljö med integrerade sociala inrättningar. Vidare visar miljön hur landskapet har omvandlats och anpassats till produktionens behov av vattenkraft med kanalen som blev ortens nav dit många av funktionerna lokaliserades. Förändringar i bygnadsbestånd och anpassning av produktionen under loppet av 1900-talet visar på industrins omvandling från småskalig bruksmiljö till storskalig industri. Den speciella belgiska tegelarkitekturen präglar de byggnader som uppfördes under företaget Vielle Montagnes övertagande av industrin.

Riksintresseavgränsningen omfattar de centrala delarna kring kanalen och vattendraget samt Åmmebergs herrgård med trädgårdsanläggning, vilket är en rimlig avgränsning. I något fall löper gränsen igenom en byggnad, och borde där justeras. Zinkgruvan som nämns i uttrycken ligger inte inom avgränsningen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Industrimiljö/gruvmiljö

- De många byggnaderna från produktionen som krossverk, vaskverk och rosthytta
- Utskeppningshamnen och lokstallet som vittnar om de omfattande transportbehoven, både mellan gruvan i Zinkgruvan och för export
- Industribyggnader av tegel med belgiskinspirerad arkitektur

Brukssamhälle

- Den hierarkiskt uppbyggda bebyggelsestrukturen
- Representativt utformad bruksherrgård/disponentbostad med omgivande trädgård placerad avskilt från den övriga bebyggelsen som uttrycker disponentens status i brukssamhället
- Åmmebergs kvarn och magasin som vittnar om jordbrukets betydelse i bruksökonomi
- De många byggnaderna för sociala ändamål uppförda av Vielle Montagne för olika kategorier av anställda som Casinot, Kugelbanan, Klippan och barnhemmet uttrycker brukssamhällets patriarkala relationer och sociala skiktning

Sockencentrum & kyrkliga miljöer

Kyrkan kom från medeltid och framåt i flera avseenden att utgöra bygdens centrum, till vilken en rad olika service- och förvaltningsfunktioner, administrativa och sociala verksamheter koncentrerades. Kyrkan utgjorde kärnan i sockencentrat och var en given samlingspunkt för sockenborna.

De många kyrkorna speglar såväl befolkningens sockengemenskap som den andliga och världsliga överhögheten. Kyrkomiljöerna är rikt representerade bland landets riksintresseområden. I länet ingår kyrkomiljöer i 25 riksintressen och i flera av dessa är det funktionen

som sockencentrum som utgör det kulturhistoriska motivet för riksintresset.

Kyrkan och nationsbygget

Kyrkan hade en nära koppling till makten och nationsbygget från 1000-talet fram till 1900-talet. Kyrkan var navet i socknen, en normgivande och inflytelserik institution i lokalsamhället med kontroll över människors liv från vaggan till gravan. Kyrkan hade också en stor rumslig påverkan på landskapet, bland annat genom ett omfattande jordägare.

I länet, särskilt i Närke, fanns stort inslag av kyrkligt jordägande. Stora delar av Tiveden, gränsskogen mellan Närke och Västergötland, kom genom donationer att tillhöra olika kloster, som Vadstena, Riseberga och Ramundeboda. De medeltida klosterordnarna var viktiga både för kolonisation av ny mark samt för spridande av nya idéer och innovation inom jordbruket. Klosterväsendet vilade på en agrar ekonomi med försörjningsbasen förankrad i jordinnehavet.

Under medeltiden var kyrkan självstyrande och kyrkans ekonomi byggdes upp av naturaskatter, tiondet, och inkomster från stora jordegendomar. Den växande statsmakten försökte begränsa omfattningen av kyrkans tillgångar och i samband med reformationen på 1500-talet drogs stora delar av kyrkojorden in till kronan.

Under 1500- och 1600-talen var ett bärande element i stärkandet av centralmakten integreringen av kyrkan i statsapparaten. Sverige fick en luthersk statsreligion som var tvingande för hela svenska folket. Religionens

enhet var en av samhällets grundpelare och kungen fick därigenom en ideologisk maktposition. Statsmaktens politiska beslut sveptes ofta in i religiösa förklädnader. Den lutherska läran höll ett starkt grepp om människornas sinnen. Både kyrka och stat hade mycket att tjäna på en enande statsreligion. Prästerna höll ordning på församlingen och kunde fungera som kungens språkrör, förmedla nyheter och sprida statens budskap. Sockenborna hade närvaroplikt vid gudstjänsterna och prästen var socknens styresman. Kyrkan hade också en registrerande roll och förde förteckningar över exempelvis soldatutskrivningar.

Prästen och församlingen

Prästhushållet fungerade som en länk mellan de högre samhällsskikten och allmogen när det gällde såväl seder och bruk som byggnadsskick. Prästgårdarna var ofta tidiga med att förverkliga nya idéer inom såväl jordbruk, byggnadskultur, trädgårdar och parker som sockenborna efter bästa förmåga följde efter. Prästgårdarnas manbyggnader präglades ofta av en blandning mellan medveten arkitektonisk utformning och lokal byggnadstradition.

Tjänstebostaden och kyrkan hörde ihop och sockenborna var skyldiga att bidra vid kyrkobygget och husen till prästgården. Eftersom prästen hade en framskjuten roll i samhället uppfördes bostället ofta enligt ståndsmässiga principer för att motsvara innehavarens sociala ställning. Sockenborna gav motsvarande en tiondel av sin produktion till kyrkan. Prästlönerna varierade därför

Kring Glanshammars sockencentrum har Glanshammar tätort vuxit fram. Bildkälla: <http://www.glanshammarsockenmagasin.se>

mycket mellan pastoraten beroende på socknens ekonomi. Till bostället hörde också ett jordbruk som utöver tiondet och ersättningen för förrättningar var basen för prästhushållets försörjning.

Sockencentrum

Socken var en enhet för både den kristna religionens utövande och en rad världsliga administrativa funktioner. Kring kyrkan bildades redan under medeltiden ett sockencentrum, dit många administrativa och sociala funktioner efterhand förlades, vilket ofta avspeglas i byggnaderna kring kyrkan. Förutom prästgården finns ofta skolhus, tjänstebostäder, byggnader för fattig- och åldringsvård, lanthandel och sockenmagasin i de traditionella kyrkomiljöerna.

Socknen bildade från medeltid fram till 1862 års kommunreform en administrativ och styrande enhet. Fram till 1800-talets mitt hade kyrkan det offentliga ansvaret för skolan och undervisningen sköttes av kaplanen eller klockaren. Från och med 1842 års skolstadga inrättades en fast lärarkår och särskilda skolhus med lärarbostäder började byggas. Särskilda typritningar utgavs vilket medfört att skolhusbebyggelsen ofta har gemensamma drag. Folkskollärare blev tidigt ett vanligt kvinnoyrke. Flera kyrkskolor finns bevarade till exempel vid Kumlaby, Vintrosa, och Glanshammar.

Den sociala omvårdnaden och ansvaret för fattiga och sjuka vilade först på kyrkan men övergick efterhand till sockenborna. Under 1600-talet blev fattigfrågan ett växande problem till följd av de många krigen och åren av missväxt. Fattigstugor uppfördes under denna tid flera kyrkor. Under 1750-talet utgick påbud om att socknarna skulle inrätta sockenmagasin för förvaring av spannmål i händelse av nödår. De uppfördes vanligen intill kyrkorna och fick i praktiken ofta en funktion som ett slags lokala banker.

Som en följd av kyrkans centrala roll i varje socken låg kyrkorna ofta strategiskt i anslutning till de viktiga kommunikationsstråken genom bygden. Många hade lång väg till kyrkan och behövde därför stalla hästar under vistelsen i kyrkbyn. Vid bland annat Vintrosa och Hardemo ingår kyrkstallar i kyrkomiljöerna.

Befolkningen växer och kyrkan likaså

Eftersom det rådde kyrkoplikt i landet krävdes omorganiseringar och anpassningar i tider av stark befolkningstillväxt. Under 1600-talet då befolkningen ökade i samband med bergshanteringens uppsving och invandringen av skogsfinska nybyggare i de tidigare glest befolkade skogstrakterna räckte de gamla kyrkorna inte till. Nya kyrkor i trä uppfördes och medan andra byggdes om för att hysa den växande befolkningen. Kyrkorna vid Ramundeboda och Skagershult tillkom under denna tid.

Under 1800-talets starka befolkningstillväxt och folkomflyttningar överensstämde inte alltid kyrkornas läge och storlek med var befolkningstätheten var som störst. I radikala fall, som i Ramundeboda, flyttades kyrkan från sitt gamla läge. I andra fall utökades kyrkornas volym för att ge plats åt sockeninwånarna. Ibland ersattes de gamla sockenkyrkorna med nya kyrkobyggnader. Den gamla kyrkan revs eller lämnades som ödekyrka.

Från församling till folkhem

Under 1800-talets senare hälft fick kyrkan minskande realpolitiskt inflytande i takt med att andra politiska rörelser uppstod. Däremot hade kyrkan fortfarande ett

MEDELTIDA KYRKOR OCH KLOSTER

De medeltida sockenkyrkorna är koncentrerade till länets centralbygder, strategiskt i anslutning till kommunikationslederna. De större vägarna från 1700-talet följer till stora delar medeltidens vägar. Ramundeboda kloster etablerades i Tiveden i anslutning till den medeltida Eriksgatan.

Kyrkomiljöerna i Örebro län har en varierande karaktär. Tångeråsa kyrka är en av Sveriges äldsta och bäst bevarade medeltida träkyrkor. Rinkaby kyrka fick sitt nuvarande utseende vid en ombyggnad vid 1700-talet slut. Glanshammars kyrka uppfördes på 1100-tal - tidigt 1200-tal. Under stormaktstiden tillfördes ett gravkor i öster.

stort moraliskt inflytande. Kommunalreformen innebar att många administrativa uppgifter flyttades över från socknen till de nybildade kommunerna. I praktiken fanns det länge starka band mellan det världsliga och kyrkliga. Inte sällan var det samma personer som styrde ärenden som gällde både kommunen och socknen. I vissa kyrkomiljöer uppfördes nya kommunalhus i anslutning till kyrkan, i andra fall övertogs sockenstugan som kommunens förvaltningslokal.

Under 1900-talet skedde stora förändringar då bland annat ansvar för fattigvård och omsorg om de äldre flyttades från kyrkan till kommun och stat. Ålderdomshem började uppföras och utbyggnaden ökade med förbättrad standard under 1940-talet. Under denna tid skedde en reformering av de gamla ålderdomshemmen för att lyfta dem ur fattigvården. En större utflyttning från landsbygden av unga yrkesverksamma hade medfört att många gamla blev kvar. Med ett ökat geografiskt

avstånd mellan generationerna kom omsorgen om äldre i högre utsträckning att förläggas i det offentliga regi.

På 1910-talet genomfördes också en reform som innebar att prästlönen ersattes med en fast kontantlön. Tiondet avskaffades och prästgårdarna skildes från lantbruket. Prästgårdsjorden arrenderades ut och i anslutning till en del kyrkomiljöer uppfördes arrendatorsbostäder. I vissa fall innebar förändringen att ekonomibyggnadsbeståndet krympte kraftigt.

Med 1809 års regeringsform tonades bestämmelsen om religiös enhet ned. Istället infördes en paragraf om samvetsfrid på det religiösa området där var och en skulle få vara fri att utöva sin religion så länge han eller hon inte väckte föregelse eller störde "samhällets lugn". Under 1800-talets mitt började frikyrkor framväxa ur väckelserörelser få stor spridning. Väckelserörelsen

växte fram som en protest mot den auktoritära Svenska Kyrkan. Man ställde krav på religionsfrihet och betonade personlig omvändelse. Den religiösa väckelsen avspeglas i det stora antal frikyrkobyggnader som finns spridda över länet. Närke kom tidigt att bli ett av Baptiströrelsen starkaste fästen. Metodistkyrkans tyngdpunkt fanns på landsbygden i södra Närke. Kyrkobyggnaderna uppfördes vanligen under knappa ekonomiska förhållanden med en enkel utformning och med stark anknytning till lokal byggnadstradition. I städerna kunde däremot frikyrkobyggnaderna bli mer påkostade.

Genom de sociala reformer som genomfördes i folkhemsbygget vid mitten av 1900-talet försvann mycket av kyrkans kvarvarande inflytande. Sedan år 2000 är kyrkan helt separerad från den världsliga makten.

Glanshammar

Sockencentrum

Fornlämningsmiljö

Gruvmiljö

Glanshammars kyrka är en av länets största kyrkor. Den första kyrkan byggdes troligen redan under 1000-talets slut i religionsskiftet mellan den vikingatida värdsbilden och den nya kristendomen. Välexponerade gravar utmed den långa Glanshammarsåsen, äldre vägsträckningar, rika runstensfynd, tidigkristna gravar och rituella offerdepåer nedlagda i Äverstaån under bronsålder – äldre järnålder vittnar om en central plats med lång kontinuitet i den religiösa kulten. Väster om kyrkan finns också en av länets äldsta kända silvergruvor.

Glanshammar [T 26] (Glanshammars sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Sockencentrum med om- och tillbyggd medeltida kyrka av intressant byggnadshistoria samt en av länets äldsta kända silvergruva. (*Fornlämningsmiljö, Gruvmiljö*).

Uttryck för riksintresset:

Kyrka med värdefulla inventarier såsom medeltida skulpturer och målningar. Klockstapel, f.d. sockenmagasin och f.d. byskola. Rester av äldre kyrkbygelse kvar på bytomt samt fornlämningar från yngre järnålder och runstenar. Medeltida silvergruva.

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Gruvmiljö

Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppfordring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stångångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Glanshammar

Glanshammars kyrka ligger centralt mitt i Norra Hjälmarebygden. Kyrkan uppfördes strategiskt vid Hjälmaren mellan Äverstaån och Glanshammarsåsen som gav förbindelse norrut med Käglands skogstrakter. Genom bygden passerade den så kallade Ramstigen, en gammal landsväg mellan Arboga och Örebro som utgjorde en del av Eriksgatan. Glanshammar omnämns 1279 och namnet syftar troligtvis på naturförhållandena i trakten. *Glan* har betydelsen öppning eller ljusning och efterleden - *hammar* syftar på stenig höjd eller backe.

Mycket tyder på att trakten kring kyrkan redan under förhistorisk tid varit ett religiöst och världsligt maktcentra i för bygderna norr om Hjälmaren. Kanske har det strategiska läget skapat en möjlighet för makteliten att kontrollera viktiga handels- och transportvägar. I Äverstaån har två stora, rituellt nedlagda offerdepåer påträffats. Norr om kyrkan hittades den så kallade Hassleskatten, ett av Nordens största offerfynd från sen bronsålder bestående av dyrbara importföremål av brons från Syd- och Mellaneuropa. Längre nedströms i samma å påträffades vid Äversta en depå från äldre järnålder. Fyndet har tolkats som ett vapenoffer eller krigsbytesoffer och bestod av flera böjda svärd, hästbetsel, pil- och spjutspetsar, delar av en järngryta och sköldbuckla samt ben från både människa och häst.

Omgivande fornlämningsmiljöer vittnar om att kyrkan förlades centralt i den del av bygden som var tätast befolkad under förhistorisk tid. På den långa grusåsen nära kyrkan finns gravfält med välexponerade gravar

i form av högar, stensättningar och Närkes största skeppssättning med flera resta stenar.

Flera ortnamn i närområdet styrker bilden av ett tidigt maktcentra i omgivningen kring kyrkan under yngre järnålder och tidig medeltid. Vid Äverstaåns gamla åmynning strax söder om kyrkan ligger Husby. Husby-enheterna antas ha fungerat som kungsgårdar med funktion som stödjepunkter för kungamakten under yngre järnålder - tidig medeltid.

Nära Husby ligger Rinkaby och Ullevi (den f d Ullevijsjön), namnformer som signalerar särskilda funktioner inom ett äldre centralortskomplex. Rinkaby med förleden *rink* antas syfta på en krigare eller lokal befattningshavare underställd en central makt. Ullevi utgör ett förkristet sakralt namn, som syftar på guden Ulls vi, dvs. en helig kultisk plats.

Vid Husby har man funnit spår efter en befäst stormannagård och en hantverksplats daterad till 600-1000-talet. Vid utgrävningar påträffades bland annat en stor hallbyggnad omgiven av en palissad, spår av järnhantering, bronsgjutarverkstäder samt fynd av ett litet guldbleck, en så kallad guldgubbe. Metallbearbetningen och fyndet av guldgubben tyder på en aristokratisk miljö som med tiden kom att omvandlas till en Husby med nära kopplingar till kungamakten. Glanshammars kyrka intar en särställning i Närke genom den stora koncentrationen av runristningar till kyrkplatsen. Fynd av s.k. Eskilstunakistor, tidigkristna gravmonument med run-

stensornamentik från 1000-talets senare hälft, indikerar förekomsten av en äldre träkyrka. I kyrktornet finns även bevarade dekorerade ekplankor som kan höra till den äldre träkyrkan. Eskilstunakistornas spridning och enhetlighet i utformning har satts i samband med stormannaätter med nära kopplingar till kungamakten som manifesterat sin status med en påkostad gravkista och symboliskt markerat sin tillhörighet med den nya kristna ordningen. Möjligtvis kan etableringen av Husbyn sättas i samband med den tidiga kyrkobyggnaden.

På platsen byggdes under 1100-talet eller tidigt 1200-tal en liten stenkyrka med västtorn som under senmedeltid byggdes ut till en tvåskeppig kyrka med dekorativa stjärnvalv. Kyrkan uppfördes i anslutning till Glanshammars by som på 1680-talet bestod av fyra gårdar ordnade i en radby öster om kyrkan. Några gårdar ligger ännu kvar i sina äldre bebyggelselägen. Den äldre radbystrukturen har idag till stora delar förändrats genom förnyad bebyggelse i gårdsmiljöerna.

Kyrkan är präglad av flera om- och tillbyggnader som framträder på olika håll i kyrkorummet. Det stora kyrkorummet präglas av ovanliga valv- och väggmålningar från slutet av 1500-talet bestående av riksrådet Erik Abrahamsson Leijonhufvud och hans hustru Katarina Åkesdotter Soop. Kalkmålningarna tros höra samman med hertig Karls byggnadsverksamhet bland annat på Örebro slott, Gripsholms slott och Nyköpingshus. Det finns ytterst få målningar bevarade i Sverige idag från denna tid. På långhusets södra vägg finns även ovan-

I sockencentrat ingår skolhus, en f.d. sockenstuga "Klockaregården", rester av Glanshammars bys äldre bebyggelse och senare tiders bebyggelseförtätningar. Bildkälla: <http://www.glanshammarssockenmagasin.se>

På sockenkartan från 1680-talet syns Glanshammars kyrka uppförd mellan den långsträckt grusåsen och Äverstaån. Stora sankvåtmarksområden sträckte sig utmed ån och Hjälmarestranden. Vatten hade under förhistorisk tid en rituell, magisk betydelse. Två offerfynd nedlagda under bronsålder-äldre järnålder har påträffats vid Äversta och Hassle. På kartan syns även den gamla landsvägen mellan Örebro och Arboga, som sträckte sig norr om våtmarkerna. Trakten kring Husby söder om kyrkan omges av sankmarker och bildar i det närmaste en liten halvö.

liga rester av medeltida måleri från stenkyrkans första byggnadstid.

Kyrkan vittnar om de välbärgade samhällsklassernas påkostade gravskick. Efter Katarinas död lät Erik uppföra ett gravskrank kring hennes gravård i närheten av sakristian. Det Soopska gravskranket är ett av de mycket få kvarvarande av denna typ i landet. Det Reuterska gravkoret i öster uppfördes på 1670-talet av kammarherren Gustav Reuter och hans hustru till säteriet Skävesund. Kyrkan präglas även av de talrika, värdefulla inventarierna från såväl medeltid som senare epoker.

Väster om kyrkan finns ett gruvhål efter Glanshammars silvergruva. Gruvdriften tros ha varit igång redan under äldre medeltid. På 1580-talet anlades ett kronobruk för brytning av silver men produktionen var vikande och driften upphörde ganska snart. Silverbrytningen återupptogs i skilda omgångar men utan att pågå någon längre tid. I trakten kring kyrkan bedrevs även marmorbrytning, särskilt intensivt vid tiden kring förra sekelskiftet. Flera brott vittnar om den tidigare verksamheten. I anslutning till silvergruvan ligger den så kallade Grubbyn som består av hitflyttade hus från olika platser i bygden, en samlingsplats för hembygdsföreningens aktiviteter.

Miljön kring Glanshammars kyrka kom från medeltid och framåt att bli ett viktigt nav i bygden. Ett sockencentrum utvecklades kring kyrkan, dit en rad olika service- och förvaltningsfunktioner, administrativa och sociala verksamheter efterhand koncentrerades. Det

gamla sockencentrat är avläsbart i omgivningen kring kyrkan. Nordväst om kyrkan ligger ett tidigare sockenmagasin uppfört på 1750-talet. Utanför kyrkogårdens huvudingång ligger Kyrkskolan i öster och sockenstugan numera församlingshemmet "Klockaregården" i väster, flankerade mitt emot varandra likt två flygelbyggnader.

Den nuvarande planläggningen tillkom under 1800-talets första hälft. Klockarestugan (även kallad sockenstugan) återfinns i de historiska dokumenten från och med 1630-talet. Framför det f.d. skolhuset har en husgrund påträffats som med största sannolikhet kan knytas till Klockarestugan från 1600-talet. Huset användes som skola och möteslokal, samt bostad för klockaren, läraren och hjälpprästen.

Det historiska sockencentrat vid Glanshammar kom med tiden att växa ut till en tätort genom villa- och radhusbebyggelse. I takt med tätortstillväxten räckte den gamla skolan inte till. Ett nytt stort skolområde med ett flertal lokaler har tillkommit väster om kyrkan. Glanshammar speglar en kontinuerlig bebyggelseutveckling med en blandning av äldre och sentida bebyggelse för både samhällsservice och boende som uttrycker det gamla sockencentrats roll i bygden.

Detalj av målning i kyrkan

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- sockencentrum
- fornlämningsmiljö
- gruvmiljö

Miljön kring Glanshammars kyrka markerar en plats som haft central betydelse för kult och maktutövning i bygden under lång tid. I landskapet kan man följa förkristna platser för kult och riter liksom kristendomens etablering i den tidiga kyrkan.

Glanshammars medeltida kyrka med tillskott framförallt från stormaktstiden är en av de kulturhistoriskt mest värdefulla kyrkorna i Örebro län och utmärker sig genom sin speciella byggnadshistoria. I helhetsmiljön kring kyrkan ingår förutom uttryck för sockencentrat, väl synliga gravar belägna på grusåsen som vittnar om den långa kontinuiteten i centralbygden.

Den nuvarande beskrivningen är fokuserad på Glanshammars betydelse som sockencentrum och de uttryck från tiden före 1900 som hör samman med denna funktion. Det är lätt att få intrycket att helhetsmiljön kring kyrkan är enhetlig och oförändrad. I miljön finns flera avläsbara samband och uttryck som hör samman med ett historiskt sockencentrum men samtidigt kan man konstatera att miljön också varit föremål för påtagliga förändringar.

Glanshammars äldre sockencentra har med tiden utvecklats till en tätort. Inom riksintressets avgränsning finns också uttryck för denna utveckling. Glanshammars skola har bland annat tagit ett stort område i anspråk för lokaler, skolgård och lektytor.

En förtätning av bebyggelsen i det gamla sockencentrat innebär i sig en förstärkning av ett historiskt karaktärsdrag i den byggda miljön. Samtidig har

det också fått till följd att helhetsmiljön har en mer blandad och något spretig karaktär än vad nuvarande beskrivning ger uttryck för. Om motivet med riksintresset är att belysa ett välbevarat historiskt sockencentrum med få förändringar sedan tiden kring förra sekelskiftet är det tveksamt om miljön är representativ. Miljöns värde som sockencentrum kvarstår som tidigare men förslagsvis görs justeringar av värdetexten.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Sockencentrum

- Kyrkans framträdande placering invid flera viktiga kommunikationsleder mitt i den förhistoriska centralbygden visar på kyrkans roll som socknens medelpunkt
- Den stora koncentrationen av runstenar och fynd av tidigkristna gravmonument (Eskilstunakistor) till kyrkplatsen vittnar om en äldre träkyrka på platsen redan under 1000-talet
- Den nuvarande stenkyrkan från 1100-talet - tidigt 1200-tal med olika tidepokers om- och tillbyggnader uttrycker tidens folkökningar i socknen och speglar olika tiders byggnadsverksamhet
- Kyrkans interiör med kalkmålningar från slutet av 1500-talet och flera praktfulla äldre inventarier vittnar dess koppling till samhällets övre skikt
- Den Leijonhufvudska- Soopska gravkammaren från 1594 och det Reuterska gravkoret med underliggande gravkammare från 1678 – 79 speglar de välbärgade samhällsklassernas påkostade gravskick

- Kyrkomiljön med Klockstapel från 1663, sockenmagasin från 1750-talet, den f d kyrkskolan och sockenstugan numera församlingshemmet "Klockaregården" placerade som ett flygelpar vid huvudingången till kyrkan, uttrycker funktionen som sockencentrum med tillhörande administrativa och sociala funktioner
- Äldre bevarade vägsträckningar berättar om kyrkans tidigare funktion som sockencentra
- Bebyggelsens årsringar med rester av äldre kyrkbybebyggelse kvar på bytomt och 1900-talets bebyggelseförtätningar som uttrycker det gamla sockencentrats roll i bygden

Fornlämningsmiljö

- Gravfält på åschrön med stensättningar, högar, och en monumental skeppssättning av resta stenar vittnar om bosättningar under järnålder

Gruvmiljö

- Gruvhål efter medeltida silvergruva med spår av olika tiders brytning

Kumlaby

Sockencentrum

Odlingslandskap

Radby

(Utredningsområde)

Kumla kyrka ligger vid på Karlsundsåsens krön i anslutning till den gamla huvudvägen genom Närke som ingick i Eriksgatan. Kumla var pastoratets huvudkyrka, vilket kom till uttryck i kyrkans ansevärda storlek. Kyrkan är genom sin volym, karaktär och historia ett framträdande inslag i tätorten. Det är en medeltida vallfartsplats för det lokala helgonet Sankt Torkel med en modern 1800-talskyrka återuppbyggd efter en stor brand och en dominerande kyrkogård som vidgats under olika tiderspoker. Söder om kyrkan ligger Kumla kyrkby som bildar en karaktärsfull agrar miljö mitt i tätortsbebyggelsen.

Kumlaby [T 14] (Kumla sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Sockencentrum med betydelsefull kyrkplats.

Uttryck för riksintresset:

Odlingslandskap med imponerande 1800-talskyrka och f.d. *radby* i åsläge. Klockargård, skola och länsmansboställe.

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglad av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Radby

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Kumlaby

Kumla kyrka byggdes på 1100-talet med ett framträdande läge på Karlslundsåsen över den omgivande slätten. På åsen strax väster om kyrkan passerade huvudleden genom bygden som också ingick i Eriksgatan. Intill medeltidskyrkan fanns tidigare ett murat klocktorn, förmodligen en s.k. kastal.

Under medeltid utvecklades Kumla kyrka till en av de främsta i Närke. Kumla kyrkas särställning var kopplad till dess betydelse som vallfartskyrka. Under den katolska tiden var helgonkulten och vallfärder viktiga inslag i det religiösa livet. Till kyrkan vallfärdade människor på de kyrkliga festdagarna för att tillbe det lokala helgonet S:t Torkel (S:t Torgils). I ett testamente från 1346 upprättat av kung Magnus Eriksson och drottning Blanka omtalas penninggåvor till Kumla kyrka, bland andra vallfartsmål där svenska lokalhelgon vördats. Testamentet visar på de viktigaste pilgrimsmålen i landet före heliga Birgittas kult i Vadstena.

Vallfarten gav kyrkan både ära och inkomster. Att Kumla kyrka varit rik, speglas av de många föremål som tillhört kyrkan. På 1430-talet inköptes ett ståtligt altarskåp och något senare en madonnabild. Kyrkan utbyggdes i etapper under medeltiden till en stor tvåskeppig kyrka och blev en för sin tid mycket stor kyrka som till viss del liknade Glanshammar. Flera av prästerna i Kumla gamla kyrka var prostar över hela Närke, något som visar kyrkans särskilda ställning.

På 1830-talet ersattes den medeltida kyrkan av en ny stor kyrka i nyklassicistisk stil. Kyrkan har ett långt rektangulärt långhus med inbyggd absid i öster och indraget torn i väster. Västra fasaden är utformad som en antik grekisk tempelgavel och domineras av det klassicistiskt utformade entrépartiet. Kyrkan omges av en stor kyrkogård utvidgad i flera etapper vid olika tidpunkter. Kyrkogården söder om kyrkan utgör den äldsta delen. Den östra delen av kyrkogården tillkom på 1940-talet, delvis på den gamla prästgårdsträdgården. Gångsystemet är omfattande och på de äldre delarna av kyrkogården löper alléer.

Sitt nuvarande utseende fick kyrkan efter en förödande brand vid 1960-talets slut. Bara yttermurarna, tornet och vissa inventarier kunde räddas. Kyrkan återuppsbyggdes med sin tidigare 1800-tals prägel. Den gamla kyrkans grundstruktur bevarades men interiören fick en helt ny utformning.

Miljön kring Kumla kyrka kom från medeltid och framåt att bli ett viktigt nav i bygden. Kyrkans roll i lokalsamhället avspeglar sig i olika byggnader kring kyrkan. Vid kyrkan finns två skolhus, varav det äldre uppfördes på 1840-talet och som även haft en funktion som församlingshem. På den gamla Klockargårdstomten mittemot kyrkan står den gamla Kyrkskolan, byggd 1900. Söder om skolan står ett par tidigare kyrkstallar. Här finns även ett nyare församlingshem.

Flinkagården

Länsmansgården

Smedsgården

Kyrkskolan

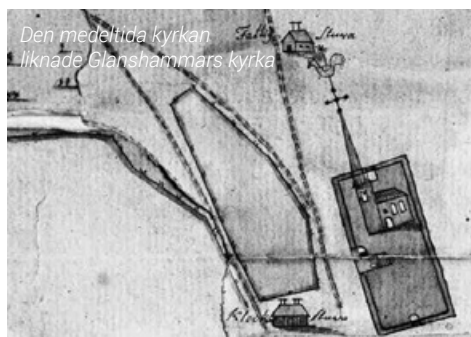
Skolhus/församlingshem

På den västra sidan av vägen finns flera samlade gårdsmiljöer

Kyrkan omges av en stor kyrkogård. © RAÄ.
Foto: Jan Norrman

Den medeltida kyrkan
liknade Glanshammars kyrka

Prästgården

Karta från 1690-talet
med prästgården (nr 1)
och radbyn (nr 2-8)

Söder om kyrkan ligger den representativt utformade prästgården med huvudbyggnad från 1900-talets början och en flygelbyggnad uppförd på 1960-talet. Prästgården inramas av en stor trädgård med gamla fruktträd och uppfart avslutad i gräsrunnel. Trädgården övergår i öster och söder i en parkanläggning med stort inslag av äldre träd. Prästgården var ursprungligen uppdelad i en mangårdsdel och en fägårdsdel. På andra sidan vägen låg prästgårdens ladugårdstomt med uthus och fäbyggnader tydligt avskild från gårdsmiljön.

Prästgården vittnar om att Kumla var ett fett pastorat. Sockenborna gav motsvarande en tiondel av sin produktion till kyrkan. Från kyrkskatten, tiondet, togs delar av prästens lön resten gick till sockenkyrkan, biskopen och de fattiga. Prästlönerna varierade därför mycket mellan pastoraten beroende på socknens ekonomi. Tjänstebostaden och kyrkan hörde ihop och sockenborna var skyldiga att bidra vid kyrkobygget och husen till prästgården. Till bostället hörde också ett jordbruk som utöver tiondet och ersättningen för förrättningar var basen för prästhushållets försörjning.

I anslutning till den gamla ladugårdstomten finns en tidigare arrendatobostad med bostadshus och tillhörande ekonomibyggnad som tillkom efter 1910 års löne-reform då tiondet avskaffades prästgårdens jordbruk började skötas som arrende.

Söder om kyrkan ligger Kumlabyn som bildar en agrar karaktär mitt i tätorten. På grusåsen söder om byn ligger ett gravfält som vittnar om byns långa kontinuitet. Rad-

byn, med gårdar samlade på rad längs den nord- sydlig åsen, innehåller flera välbevarade gårdsmiljöer med äldre traditionell bebyggelse från i huvudsak 1800-tal och tidigt 1900-tal.

På 1690-talets slut fanns förutom prästgården åtta gårdstomter på vardera sidan om landsvägen som delade bykärnan i två hälfter. En av tomterna i östra delen av byn var öde och den övre tomten på den västra bysidan uppges vara prästgårdens "rätta byggningsplats". På den östra sidan av byn låg Länsmansgården som tjänade som boställe för länsmannen i Kumla härad. Boställen uppläts av kronan som ett sätt att avlöna statliga ämbetsmän av olika slag, en präst, officer eller civil tjänsteman. Boställesinnehavaren fick en bostad och en del av sin lön genom den avkastning som gården gav. Tjänstebostadens storlek och utformning var anpassad efter innehavarens ställning. Vid laga skiftet på 1850-talet bestod byn av sju gårdar indelade i 16 brukningsdelar. Många gårdar flyttade ut från den gamla bytomten till nya lägen utmed landsvägen vilket ledde till en lång utdragen radbystruktur.

Radbyn präglas av laga skiftets omgestaltningar av byn, men den äldre tomtstrukturen är ännu delvis synlig, främst i den västra delen. Smedsgården ligger tätt intill vägen med en rödmålad manbyggnad troligen uppförd i slutet på 1700-talet. Längre söderut ligger Bloms gård. Huvudbyggnaden utgörs av ett vitmålat bostadshus från omkring 1880. I den välbevarade gårdsmiljön ingår ett rödmålat bostadshus med lägre tillbyggnad troligen

uppfört slutet av 1800-talet och magasin. Flinkagården belägen i en gatukorsning är ett exempel på en utflyttad gård med ljust målat bostadshus i två våningar från omkring 1850 försedd med förstukvist utsmyckad med snickarglädje. På den östra sidan finns endast Länsmansgården kvar av de äldre gårdarna. Den vitputsade manbyggnaden är uppförd på 1860-talet och omges av rester av en äldre park och trädgårdsanläggningar.

Omgivningen kring Kumla hade fram till utbyggnaden av järnvägen mellan Hallsberg och Örebro på 1860-talet karaktären av ett jordbrukslandskap. Därefter inleddes en successiv tätortsutbyggnad. Kumla stad kom att utvecklas med utgångspunkt från stationsområdet. Skoindustrin har också varit en viktig faktor i Kumlas tätortsutveckling. Idag har stora delar av byns gamla produktionsmarker exploaterats. Kvarvarande delar av de inägor som hörde till byn finns öster åsen. Det brukade öppna odlingslandskapet bildar en betydelsefull inramning till kyrkbyn.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- sockencentrum
- radby
- odlingslandskap

Miljön kring Kumla kyrka speglar ett historiskt sockencentrum. I helhetsmiljön kring kyrkan ingår skolhus, församlingshem, kyrkstallar, den ståndsmässigt utformade prästgården med arrendatorsbostad, Länsmansbostället och den bevarade sträckningen av den gamla landsvägen.

Kyrkans framträdande placering på åsens krön invid viktiga kommunikationsleder visar på kyrkans roll som socknens medelpunkt. Kyrkan har återuppbyggts med sin tidiga 1800-talsprägel efter branden. Kumlaby med många välbevarade gårdsmiljöer samlade på rad utmed landsvägen är en karaktärsskapande agrar miljö mitt i tätortsbebyggelsen som tydligt vittnar om Kumlas ursprung som kyrkby.

Riksintresset Kumlaby utgör ett så kallat utredningsområde. Den sammanvägda bedömningen är att Kumlaby bör ha status som riksintresse. Däremot finns skäl att förändra nuvarande beskrivning för att tydligöra värdena i miljön. Värdetexten bör byggas ut och kompletteras med bland annat kyrkplatsens tidiga betydelse som vallfartskyrka i anslutning till Eriksgatan. Många av de fysiska uttrycken för riksintresset saknas i beskrivningen.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Sockencentrum

- Kyrkans framträdande placering och dominerande läge i landskapet, på åschrönet invid gamla landsvägen och Eriksgatan visar på kyrkans roll som socknens medelpunkt.
- Kumla kyrka med lång byggnadshistoria uppförd på den medeltida vallfartskyrkans plats, där det lokala helgonet S:t Torkel vördades
- Den nuvarande kyrkan uppförd i nyklassicistisk stil med rikt artikulerade fasader och dominerande entréparti i tornet format som en tempelgavel
- Det förnyade kyrkorummet, arkitektoniskt och konstnärligt gestaltat på 1970-talet
- Den ovanligt stora kyrkan, en av de största i länet, ett uttryck för den rika bygden samt kyrkans ställning i pastoratet
- Den stora dominerande kyrkogården med gångar, alléer och äldre lövträd samt olika tiders utvidgningar i etapper
- Ståndsmässigt utformad prästgård med huvudbyggnad från 1909 med en stor omgivande trädgård och park, exempel på den högre ståndspräglade prästbostaden

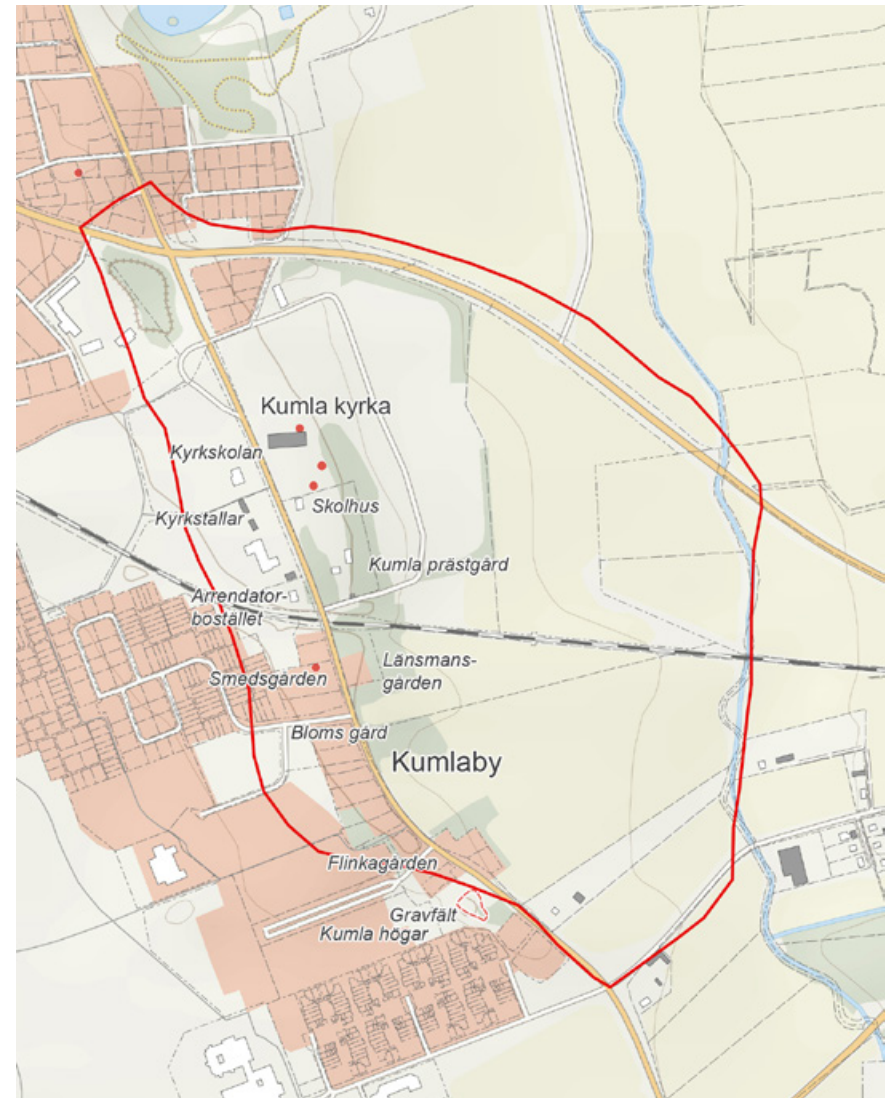
- Kyrkstallar och äldre sträckning av gamla landsvägen och som berättar om kyrkans tidigare funktion som sockencentra
- Ett f d skolhus och församlingshus invid kyrkan från 1844 och en f d folkskola från 1900 på Klockaregårdstomten mitt emot kyrkan, uttrycker funktionen som sockencentrum med tillhörande administrativa och sociala funktioner
- Tjänstemannabostäder i anslutning till kyrkan i form av Länsmansgården som tjänade som boställe för länsmanen i Kumla härad

Radby

- Kumlaby med radbystruktur som avspeglas i gårdarnas placering på åsen utmed den gamla landsvägen
- Gårdsmiljöer med välbevarat byggnadsbestånd och lummiga trädgårdar
- Äldre traditionell bebyggelse med mangårdar och ekonomibygnader från i huvudsak 1800-1900-talets början
- Ensamliggande gårdar som speglar skiftesreformernas utflyttningar från den tidigare täta bykärnan

Odlingslandskap

- Det öppna odlingslandskapet öster om byn som utgör Kumlabys och prästgårdens tidigare produktionsmarker
- Arrendatorsbostad som speglar prästgårdens avskiljande från lantbruket i samband med 1900-talets lönereformer

Vintrosa

Sockencentrum

Fornlämningsmiljö

Kyrkomiljö

(Utredningsområde)

I Vintrosa möttes bergslag och bondebygd. Kyrkan som under lång tid utgjorde socknens medelpunkt uppfördes under tidig medeltid med ett dominerande läge på den bördiga slätten som västerut mötte Lekebergslagens skogsbygd. Kyrkans roll i lokalsamhället avspeglar sig i flera i byggnader uppförda för socknens förvaltning under flera olika tidsepoker. Kring kyrkan finns ett sockenmagasin från 1700-talet, en kyrkskola från 1800-talet och ett ålderdomshem från 1930-talet.

Vintrosa [T 17] (Vintrosa sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Sockencentrum. (Fornlämningsmiljö).

Uttryck för riksintresset:

Kyrkomiljö med två gravfält av yngre järnålderskaraktär, prästgård, sockenmagasin, skola och ålderdomshem. Den ursprungligen medeltida kyrkan ombyggdes och utvidgades under 1700- och 1800-talen.

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar.

Fornlämningsmiljö

Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Kyrkomiljö

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Vintrosa

Vintrosa kyrka ligger på en markant moränhöjd intill Svartån väl synlig i den öppna slättbygden som mot väster successivt övergår i Lekebergsplatån och Kilsbergens sluttningar. Vintrosa ingick tidigare i Lekebergslagen men var en mer utpräglad jordbruksbygd i förhållande till de andra sockarna inom bergslagen.

Namnet Vintrosa (1314 *Vintrusum*) kommer från en numera försvunnen gård som funnits invid kyrkan. På krönet av en moränhöjd nordväst om kyrkan finns ett gravfält som vittnar om bosättningar i trakten under järnåldern. Troligtvis uppfördes den första kyrkan på platsen med torn i väster under tidig medeltid. Närheten till Svartån visar att Vintrosa kyrka, i likhet med så många andra medeltidskyrkor, byggdes strategiskt invid en viktig vattenled.

Den nuvarande kyrkan är ett resultat av flera om- och tillbyggnader i etapper under 1700- och 1800-talen.

Kyrkan fick sitt nuvarande nyklassicistiska utseende vid en stor ombyggnad på 1820-talet, då man rev det medeltida tornet, västgaveln och delar av den södra muren samt förlängde långhuset åt väster. Bebyggelsen kring kyrkan är karakteristisk för ett äldre sockencentrum med flera offentliga byggnader uppförda under olika tidsepoker.

På moränhöjden invid järnåldersgravfältet står ett murat sockenmagasin från 1700-talet med ett karaktäristiskt pyramidformat tak. Det var vid denna tid sockenmagasin började uppföras i landets socknar efter påbud från kronan, som ett slags utjämningskonto mellan goda och dåliga skördar. Från och med 1842 års skolstadga inrättades en fast lärarkår och särskilda skolhus med lärarbostäder började byggas.

Vintrosa f.d skola uppfördes på kyrkotomten intill kyrkan på 1800-talet och hela byggnaden renoverades och höjdes på 1920-talet. Kyrkskolan rymmer tre f.d.

Vintrosa medeltida kyrka uppfördes strategiskt intill Svartån. © RAÅ. Foto: Jan Norrman

skolsalar och två personalbostäder. På moränhöjden nedanför sockenmagasinet inrättades ett ålderdomshem på 1930-talet.

Mittemot kyrkan ligger prästgården utformad i herrgårdsmässig stil med manbyggnad från 1820-talet

Kyrkskolan uppförd intill Vintrosa kyrka

och ett äldre flygelpar. I närheten av prästgården finns ett f d kyrkstall som tillsammans med vägnätet vittnar om berättar om kyrkans tidigare funktion som socken-centra.

På våren 2014 skadades kyrkan av en allvarlig brand, där bland annat hela yttertaket och delar av innertaket förstördes. Branden startade i den närliggande f d arrendatorbostaden som helt förstördes. Kyrkan är under återuppbyggnad och ska återinvigas 2016.

Vy över Vintrosa från Svartån, 1930-talet.
Bildkälla: Örebro stadsarkiv/fotograf: Sam Lindskog

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- sockencentrum
- kyrkomiljö
- fornlämningsmiljö

Den nuvarande värdetexten saknar en tydlig kulturhistorisk motivering. När det gäller de fysiska uttrycken är det svårt att förstå sambandet mellan kyrkomiljön och de två gravfälten av yngre järnålderskaraktär som tas upp i beskrivningen. Dessutom rör det sig i själva verket om endast ett gravfält. Fornlämningarna framstår inte som särskilt relevanta för den karaktär området representerar och fornlämningsmiljö bör därför utgå som ett av huvudmotiven.

De ingående komponenterna består av framförallt av kyrkomiljöns byggnader. Sedan branden har en del av de uttryck som bygger upp värdet berörts. Delar av kyrkan exteriör har förstörts och det tidigare arrendatorbostället har försvunnit. Värdetexten bör sammantaget revideras.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Sockencentrum/kyrkomiljö

- Kyrkans framträdande placering och läge i landskapet, invid Svartån vittnar om den ursprungliga medeltida kyrkans placering intill dåtidens farleder

- Central plats med goda kommunikationer i mötet mellan bergslag och bondebygd

- Vagnät och f d kyrkstallar som berättar om kyrkans tidigare funktion som sockencentra

- Kyrkan med nuvarande prägel av 1820-talets om- och tillbyggnader i nyklassicistisk stil på den medeltida kyrkans plats, uttrycker tidens folkökningar i socknen och speglar olika tiders byggnadsverksamhet

- Kyrkomiljön med sockenmagasin uppfört under 1700-talet, ålderdomshem från 1930-talet och skolhus uppfört under 1800-talet och ombyggt vid 1900-talets början, uttrycker funktionen som sockencentrum med tillhörande administrativa och sociala funktioner

- Prästgård uppförd efter herrgårdsmönster med manbyggnad från 1820-talet och flankerande äldre flygelpar

- Det omgivande öppna odlingslandskapet utgör en del av det jordbruk som tidigare hörde till prästgården och som bidrog till avlöningen och försörjningen av prästfamiljen

Täby

Kyrkomiljö

Odlingslandskap

Täby kyrka uppfördes under tidig medeltid strategiskt invid Täbyån där flera vägar sammanstrålade. Kyrkans framträdande placering invid viktiga kommunikationsleder mitt i den förhistoriska-tidigmedeltida centralbygden visar på kyrkans roll som nav i bygden. Över Täbyån strax intill kyrkan passerar den gamla landsvägen över en stenvalvsbro från 1800-talet. Täby, som gett namn åt kyrkan, var en av de största byarna i socknen och namnet "tä" som betyder fägata, eller byväg, berättar om byns kommunikativa läge.

Täby [T 16] (Täby sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Kyrkomiljö.

Uttryck för riksintresset:

Medeltida, av 1700-talets ombyggnader präglad kyrka med omgivande *odlingslandskap*.

I området ingår även:

Stenvalvsbro över Täbyån från 1883.

Kyrkomiljö

Saknas i riksantikvarieämbetets landskaps- och miljöordlista.

Odlingslandskap

Samlingsbegrepp för landskap präglat av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar.

Täby kyrka med Täbygården

Täby kyrka med stiglucka en av få i länet

Stenvalvsbron över Täljeån
Bildkälla: Örebro stadsarkiv/fotograf: Walfrid Carlsson, Örebro

Täby by bestod på 1630-talet av sju gårdar ordnade i en radby

Täby

Täby kyrka ligger i det flacka öppna odlingslandskapet på västra Närkeslätten. De medeltida kyrkorna byggdes strategiskt i anslutning till de viktiga kommunikationsstråken genom bygden, ofta vid platser som varit viktiga redan under förhistorisk tid. Täby kyrka uppfördes under 1100-talet eller tidigt 1200-tal, i anslutning till Täljeån och flera vägar som strålade samman vid kyrkplatsen. De äldsta färdvägarna gick på åschrön och längs vattendrag. Längre var vattenvägarna de lättaste farlederna att färdas på, särskilt över de frusna isarna vintertid. Täby by som ligger norr om kyrkan omnämndes 1431 som *Tæby*. Namnet kommer från "tä" som har betydelsen fägata, eller väg mellan inhägnader. En stenvalvsbro från 1880-talet leder över Täbyån strax intill kyrkan, den användes ända fram till 1940-talet då vägen drogs om.

Den tidigmedeltida kyrkan uppfördes i sten med västtorn. Tidiga västtorn kan tyda på ett privat initiativ

bakom kyrkobyggandet, som gårdskyrka i anslutning till en stormannagård. På 1630-talet var Täby by en av de största byarna i socken med sex skattegårdar och en kronogård geometriskt reglerade i en radby norr om kyrkan. En av gårdarna, kallad Stora gården hade 1,7 gånger mer mark än den näst största gården i byn och stod för en tredjedel av byns totala markinnehav, vilket skulle kunna indikera ett äldre ursprung som storgård.

I början av 1700-talet benämndes även en av gårdarna som gästgivargården, vilket vittnar om platsens centrala läge i förhållande till kommunikationerna. På 1740-talet var de sju gårdarna uppdelade i femton brukningsdelar. I samband med laga skiftet på 1850-talet kom den täta bykärnan att kraftigt glesas ut, flertalet av byns gårdar flyttade ut till nya lägen och fyra gårdar fick ligga kvar på den gamla tomten.

När befolkningen ökade under 1700-talet byggdes kyrkan ut och förseddes med ett nytt torn, ovanligt stort i förhållande till det medeltida långhuset. Från medelti-

den är också den runsten som finns inmurad i sakristians östra mur. Kyrkan bär invändigt spår efter flera renoveringar, den senaste på 1950-talet, då en äldre interiör delvis återskapades. I kyrkogårdsmuren finns en portal en så kallad stiglucka, ingången till kyrkan, från 1760-talet - en av fyra bevarade i Örebro län. Under medeltiden var kyrkogården och kyrkan helig mark. Skillnaden mellan den världsliga och andliga världen, som kyrkan representerade, markerades genom entrén till kyrkan som ofta utformades med stor omsorg.

Mitt emot kyrkan ligger den gamla skolan, numera Täbygården som fungerar som bygdens samlingslokal. Täbys äldre bykärna strax intill kyrkan bär drag av den tidigare radbystukturen men med en till stor del förnyad bebyggelse. Gårdsmiljöerna har kraftigt förändrats under 1900-talets senare del, genom komplettering med storskaliga ekonomibyggnader och bostadshus på ett sätt som gör att den ursprungliga traditionella gårdsstrukturen till viss del har gått förlorad.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

- kyrkomiljö
- odlingslandskap

Den nuvarande beskrivningen av riksintresset är ofullständig. I värdetexten saknas en tydlig kulturhistorisk motivering, likaså är de fysiska uttrycken mycket begränsade och kortfattat beskrivna. Riksintressets värdetext tycks framförallt utgå från byggnadsantikvariska aspekter och sambanden mellan de olika ingående komponenterna saknas.

Den sammantagna bedömningen är att riksintresset, genom sitt fokus på kyrkan och stenvalvsbron, till största delen tar sin utgångspunkt enskilda objekt snarare än helhetsmiljön. De enskilda objekten har i sig ett stort kulturhistoriskt värde men de ingående delarna bygger inte upp en kontext av ett sådant slag som motiverar områdets status som riksintresse. Dessutom bedöms de värden som pekas ut redan ha ett tillfredsställande skydd genom Kulturmiljölagen. Mot denna bakgrund rekommenderas att miljön avförs som riksintresseområde.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Kyrkomiljö

- Kyrkans framträdande placering och läge i landskapet, invid Täbyån och flera sammanstrålande vägar mitt i den förhistoriska och tidigmedeltida centralbygden visar på kyrkans roll som socknens medelpunkt.

- Täby medeltida kyrka från 1100-tal- tidigt 1200-tal med prägel av 1700-talets om- och tillbyggnader, uttrycker tidens folkökningar i socknen och speglar olika tiders byggnadsverksamhet
- Det f d skolhuset invid kyrkan
- Stenvalvsbro från 1880-talet och äldre vägsträckningar som berättar om kyrkans tidigare funktion som sockencentra

Odlingslandskap

- Täby äldre bykärna med delvis bevarade spår av en historisk radbystruktur och med omgivande produktionsmarker

Ramundeboda

Klostermiljö

I Tiveden, den gamla gränsskogen mellan Västergötland och Närke låg under medeltiden Antonitordens enda svenska församling vid Ramundeboda kloster. Platsen var strategiskt väl vald för ett härbärke. Här gick den uråldriga färdvägen genom Tivedskogarna, en del av den gamla Eriksgatan. Vid Ramundeboda överlämnade västgötarna den nyvalde kungen och hans följe till närkningarna. Platsen har en lång gästgiveritradition och Ramundeboda kyrka var fram till 1800-talets slut en viktig samlingspunkt för bygden.

Ramundeboda [T 1] (Ramundeboda sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Klostermiljö och anhalt vid den medeltida Eriksgatan.

Uttryck för riksintresset:

Lämningar efter senmedeltida kloster- och f.d. kyrkplats samt tidigare plats för gästgiveri. Klostret tillhörde antoniterorden.

Klostermiljö

Bebyggelsegrupp med kyrka, bostads- och samlingsbyggnader, samt anläggningar för kontemplativt liv och därmed förenligt praktisk arbete där en grupp män eller en grupp kvinnor lever samman enligt givna religiösa regler som munkar respektive nunnor. Även dubbelkloster förekommer där män och kvinnor lever i separata avdelningar. Klosterväsendet sönderfaller i många olika ordnar med skilda specialinriktningar och sina speciella regler, vilka även innefattar klostrens byggnadsskick, varigenom många kulturdrag från medelhavsvärlden kommit att införas till vårt land. I vårt land avser benämningen företrädesvis ruinparker, med lämningar av det under 1500-talet avskaffade medeltida klosterväsendet.

Ramundeboda

Ramundeboda ligger vid Borasjöns strand i Tiveden, den medeltida gränsbygden mellan Närke och Västergötland. Vid Ramundeboda finns idag en rastplats utmed E20, den nutida pulsådern för trafik genom bygden. Platsen har en månghundraårig tradition som rastställe för resande.

Dagens E20 följer en urgammal vägsträckning över Tiveden, Tivedsvägen eller Tivägen som Olof den helige enligt legenden färdades på under sin flykt från Norge 1028. Vägen över Tiveden utgjorde en del av den medeltida Eriksgatan. Enligt Upplandslagen från 1296 skulle den nyvalde kungen färdas genom riket och vid varje landskapsgräns mötas av män, som skulle följa honom genom landskapet som "gisslan". Ramundeboda var en av Eriksgatans gränsstationer där västgötarna lämnade över kungen till närkingarna.

Att färdas över Tiveden var förr en mödosam resa som tog flera dagar i anspråk. Den stora gränsskogen var en glest befolkad ödemark och det fanns därför tidigt behov av ett rastställe. Enligt Erikskrönikan ska kung Valdemar ha övernattat vid Ramundeboda i samband med slaget i Hova 1275. Kanske var det behovet av ett rastställe som också var orsaken till att Ramundeboda kloster anlades här vid medeltidens slut.

Klostret omtalas i källorna 1475 men är troligen äldre. Ramundeboda var centrum för Antoniterordens enda församling (konvent) i Sverige. Antoniterna var en

klosterliknande orden, men var till skillnad mot de strikt slutna monastiska klostren en betydligt öppnare och mer utåtriktad religiös sammanslutning. Konventets medlemmar kallades bröder (Tivedsbröderna) istället för klostrens munkar.

Antonitbröderna ägnade sig främst åt vård av sjuka och att driva härbärg, där man erbjöd mat och boende för pilgrimer och resande. Därutöver bedrev man också jordbruk. Svinuppfödelse verkar ha varit kännetecknande för Antoniterna. I medeltida målningar avbildas S:t Antonius med svinet som attribut. En del av försörjningen löstes också genom tiggeri. Gustav Vasa gav 1527 Antoniterbröderna på Tiveden tillåtelse att under 20 veckor tigga för konventets behov. Tivedsbröderna tillverkade även tegel och kalkbruk som användes för eget bruk och möjligen också för försäljning.

Under tidig medeltid var klosterväsendet och de utåtriktade religiösa ordnarna viktiga bärare av de kristna missionssträvandena. Klostren blev betydelsefulla utposter i de obebyggda gränstrakterna.

För att kunna grunda ett kloster krävdes någon form av donation eller förläning av mark, men det är oklart på vilket initiativ Ramundeboda tillkom. Det är däremot tydligt att kungamakten hade starka intressen i de stora obebyggda skogsbygderna för kolonisation och beskattning.

Ortnamnet Ramundeboda, även kallat Tivedsbodarna innehåller efterleden *-boda*. Den vanligaste förklaringen

av ortnamnet är att det rör sig om bodar för förvaring av t ex ängshö. Vissa -bodanamn kan representera fåbodar eller så kallade bodland, en säsongsmässigt extensivt brukad komplementgård.

Antoniternas verksamhet i Ramundeboda pågick till omkring 1530, då Gustav Vasa drog in tillgångarna för alla kloster och konvent till kronan. Klosters härbärge ersattes av Bodarne gästgiveri som var i bruk fram till 1860-talet. I gästgiveriet öppnade redan 1636 ett av Sveriges första postkontor på landsbygen. När järnvägen drogs genom Tiveden ersattes gästgiveriet av ett hotell vid järnvägsstationen i Laxå. Idag finns bebyggelseämningar efter Tivedsboda gård där gästgiveriet låg.

Vid Ramundeboda har det funnits flera träkapell ända sedan antoniternas tid. På 1580-talet bildades Tivedsbodarne församling och senare uppfördes S:t Olofs kapell på platsen för ett tidigare träkapell. Under 1600-talet växte ett stort bruksimperium fram med centrum i Laxå under släkten von Boij och träkapellet vid Ramundeboda ansågs alltför oansenlig. En ny kyrkobyggnad finansierad av brukspatronen Anders Boij uppfördes på 1680-talet, med en mer påkostad utformning än övriga timmerkyrkor från denna tid i Bergslagen. Ramundeboda kyrka är en av de få bevarade stormaktstida träkyrkorna med utpräglad centralkyrkoform.

När järnvägsstationen öppnade i Laxå växte ett nytt centrum fram i bygden. Ramundeboda kyrka kom att ligga avlägset till och byggnaden flyttades därför till Laxå

Rosenholmska gravkoret uppfördes på 1720-talet, innanför kyrkogårdsmurarna stod Ramundeboda kyrka tills den flyttades till Laxå stationssamhälle på 1890-talet.

Vandringsleden Munkastigen

Klostret uppfördes vid Borasjöns strand

En del av Munkarnas mur syns till vänster

på 1890-talet. Kvar på den gamla kyrkplatsen finns den gamla kyrkogården, en klockstapel och ett putsat gravkapell från 1720-talet för släkten Rosenholm, senare ägare till delar av bruksrörelsen. På platsen finns också en sockenstuga uppförd av två byggnader från Nyhammar.

Kvar från klostertiden finns ruinen efter en medeltida källare. Byggnaden var för sin tid ovanligt stor och påkostad. Källaren hade två välvda tak och ovanför fanns en våning i trä. Den så kallade dubbelkällaren eller munkakällaren fungerade troligen som antoni-

ternas ordenshus med bostadsdel på övervåningen och förvaring i källaren. Dubbelkällaren är en av få lämningar efter Ramundeboda konvent. Troligen var de övriga byggnaderna som hörde till härbärgets uppförda i trä. Fynd från platsen visar att källaren använts från 1400-talet till 1700-talet. Söder om källaren, i landskapsgränsen mellan Västergötland och Närke, finns rester efter en äldre vägbank. Intill denna står en minnessten som restes 1786 till minne av att kronprins Gustav IV Adolf passerade platsen.

Intill kyrkogården finns en kraftig mur som kallas Munkarnas mur. Funktionen är inte helt klarlagd men muren verkar ha varit en del i ett stort byggnadsverk som inte hann slutföras innan konventet upplöstes. Det är troligt antoniterna påbörjat bygget av en kyrka. En teckning från 1600-talet visar att muren vid den tiden bildade en stor rektangel, planmässigt ungefär lika stor som Nikolaikyrkan i Örebro. Därefter har delar av muren rivits och återanvänts som kyrkogårdsmur. Idag finns bara delar av antoniternas mur kvar. Byggnadsmaterialet till klostrets byggnader hämtades i närheten eller tillverkades på plats. I den lilla kullen strax intill sockenstugan har rester efter tre ugnar påträffats, en tegelugn och två kalkugnar.

I samband med en arkeologisk undersökning av kloster-ruinen påträffades örter som humle, skelört, akleja och riddarsporre som kan ha använts som medicinalväxter i klostret. Marken kring Ramundeboda har historiskt använts som slätter- och åkermark. Idag har delar av den tidigare slätter- och betesmarken återskapats och den historiska markanvändningen kan spåras i hävd-gynnade arter som bland annat ängsviol, liten blåklocka, backnejlika och ängsvadd.

Organiserat tiggeri och barmhärtighet

Under medeltid var kyrkan, klostren och de religiösa ordnarna viktiga samhällsinstitutioner. Vård och omsorg om samhällets svaga grupper var vid denna tid en kyrklig angelägenhet. Systemet med omfördelning av skattemedel för att bekosta vård och omsorg låg långt in i framtiden. Den ekonomiska basen för social omsorg och sjukvård var istället allmosor och donationer i form av jordegendomar, pengar, mat och andra förnödenheter till fattiga, kyrkor och kloster.

Förutsättningen för det medeltida systemet var den kristna barmhärtighetstanken, att goda gärningar belönades efter döden. Gåvor till kyrkan var en väg till frälsning och syndernas förlåtelse. Tiggeriet var utbrett och det sågs som en from gärning att visa medlidande för sin nästa och ge pengar eller förnödenheter till de som bad om hjälp. Under senmedeltiden kom tiggare att betraktas med större misstänksamhet.

Klostret i Ramundeboda var det enda i Sverige som drevs av Antoniterordern, vars främsta uppgift var att driva hospital, en kombination av sjuk- och fattigvårdsinrättning, och härbärgen för resande och pilgrimer. S:t Antonius levde som eremit och skänkte sina ägodelar till de fat-

tiga. Han vördades som helgon och anropades särskilt mot så kallad Antoniuseld, (Ignis sacer, helig eld) en benämning som under medeltiden användes på olika sjukdomar. S:t Antonius brukar avbildas med ett Antoniuskors (en T-stav) och en klocka eftersom antoniterna brukade ringa i en klocka när de samlade in allmosor. Ett annat vanligt attribut är svinet. Antoniterna vårdade sjuka och i gengäld fick deras svin beta gratis. De förseddes därför med en klocka om halsen.

Gustaf Vasa genomförde på 1520-talet reformationen som innebar att den katolska kristendomen ersattes av en protestantisk. Kungen fick rätt att dra in allt som kyrkorna och klostren ägde. Alla kloster i Sverige lades ner och många av de tidigare vårdinrättningarna tvingades stänga. Med reformationen ändrades det katolska tanke sättet kring syndernas förlåtelse och systemet med allmosor och donationer försvann.

Ansvar för sjuk- och fattigvård lades på socknarna, men det skulle ännu ta lång tid innan omsorgsfrågan prioriterades. Från 1800-talet och framåt började staten i allt större utsträckning ta över omsorgen om medborgarna.

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– klostermiljö

Ramundeboda kloster är en på flera sätt en unik plats, som Sveriges enda församling för Antoniterorden men också som en viktig anhalt utmed Eriksgatans sträckning, omtalad i de gamla landskapslagarna. Det är en plats med en lång gästgiveritradition som tog sin början med klosterhärbarget och fortsatte med Bodarne gästgivaregård.

Miljön är pedagogisk med tydliga samband mellan färdvägar och klostrets lokalisering. Ramundeboda är idag en iordningsställd rastplats utmed E20 med flera informationsskyltar för besökare. Här går också vandringsleden Bergslagsleden/Munkastigen som till delar följer gamla färdvägar och bidrar till stora rekreativa värden. Däremot bildar E20 en barriär mitt i området, kontakten till det f d gästgiveriet blir avhuggen och sambanden är inte lika lätta att uppleva. Värdetexten är kortfattad och bör utvecklas något både vad gäller det kulturhistoriska motivet och de fysiska uttrycken

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Klostermiljö

- Bebyggelseläget på en udde i Borasjön, strategisk placering vid gränsen mellan Västergötland och Närke och i anslutning till Eriksgatan
- Ruinen efter Ramundeboda kloster från 1400-talet, landets enda kloster grundat av Antoniterorden

- Kyrkogrund som utgör ursprungsplatsen för Ramundeboda kyrka med tillhörande kyrkogård och Rosenholmska gravkoret från 1700-talet.
- Stenmur kallad Munkarnas mur, en trolig rest av Antoniternas kyrkobygge
- Äldre vägbank utmed gränsen mellan Västergötland-Närke där Eriksgatan passerade med minnessten från 1786
- Bebyggelse lämningar efter Bodarne post- och gästgivaregård vittnar om den långa gästgiveritraditionen på platsen

Lerbäck

Sockencentrum

Lerbäcks kyrka uppfördes centralt i Lerbäcks bergslag. Kyrkan har historiskt haft ett nära samband med Skyllbergs bruk. Miljön kring Lerbäcks kyrka är ett av länets mest kompletta exempel på ett sockencentrum dit många administrativa och funktioner samlades. Här finns bland annat en gästgivaregård, en sockenstuga som även fungerat som skola, en tiondebod och ett pampigt kommunalhus.

Lerbäck [T 8] (Lerbäcks sn)

Centrala begrepp

Motivering:

Sockencentrum.

Uttryck för riksintresset:

F. d. administrativt centrum med tidigare kommunhus, f.d. skolhus och gästgiveri. Kyrkobyggnad från 1700-talet.

Sockencentrum

Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar.

Lerbäck

Lerbäcks kyrka är belägen på en höjd i odlingslandskapet, i en bygd som sedan medeltiden präglats av bergsbruket. I slutet av 1500-talet bildade Lerbäck ett eget pastorat, från att tidigare varit ett annex till Snavlunda. Kyrkan ingår i ett sockencentrum, ett av de mest kompletta i länet.

Kyrkan placerades i Lerbäcks by och socknen har fått namn efter denna. Dagens kyrkobyggnad uppfördes 1783-1786, efter att den kyrka som tidigare stod på platsen hade förstörts i en brand år 1782. Kyrkan har historiskt haft ett nära samband med Skyllbergs bruk. I den tidigare kyrkobyggnaden fanns en gravkammare för släkten de Geer som ägde bruket från 1600-talet fram till 1775.

Den nya kyrkan uppfördes med stora bidrag från den dåvarande ägaren till Skyllbergs bruk, Olof Burenstam. Släkten Burenstam ägde efter detta patronatsrätten till Lerbäcks kyrka i sin roll som ägare till Skyllbergs bruk. Innehavaren av patronatsrätten hade rätt att utse kyrkoherde och andra församlingstjänster i utbyte mot ekonomiska bidrag till kyrkans egendomar. På kyrkogården finns gravstenar efter bruksägare från trakten, däribland Skyllbergs bruk.

Miljön kring Lerbäcks kyrka består av ett flertal byggnader som visar på platsens roll som administrativt och sakralt centrum för socknen. Den klassicerande 1700-talskyrkan med kyrkogård och gästgivaregård

Kommunalhuset uppfört 1917

Kyrkan från slutet av 1700-talet med den äldre sockenstugan och kommunalhuset

Kyrkan är belägen på en höjd i odlingslandskapet. Lerbäcks sockencentrum utgör en sammanhållen bebyggelsemiljö där administrativa funktioner från olika tider finns representerade.

Lerbäcks kyrka uppfördes centralt i Lerbäcks bergslag. På sockenkartan från 1688 syns kyrkan, Skyllbergs bruk och de många luttorna i trakten.

Kyrkans roll i lokalsamhället avspeglar sig i olika byggnader kring kyrkan. © RAÄ. Foto: Jan Norrman

Hembygdsgården

Gästgivaregården

Kyrkan med tiondebod och bårhus

Lerbäcks gamla fattigstuga

ramar tillsammans med sockenstuga och ett pampigt kommunalhus in en öppen grusad yta. I kyrkomiljön ingår en klockarbostad, en sockenstuga där sockenstämman höll sina sammanträden, en tiondebod och ett bårhus. Sockenstugan har även fungerat som skola.

Tiondeboden och bårhuset bildar ett flygelpar som flankerar ingången till kyrkogården. De består av två likadana vitputsade byggnader från 1800-talet. I anslutning till sockencentrumet ligger även Lerbäcks gästgivaregård, med huvudbyggnad från 1800-talet och med äldre flygelbyggnader. Intill gästgivaregården ligger gårdens ladugårdstomt med ekonomibygnader från slutet av 1800-början av 1900.

Hembygdsgården invid gästgivaregården bildar en egen miljö med ditflyttade byggnader som gör miljön lite svåriläst. Bland annat ingår här sockenmagasinet som från början uppfördes nordost om kyrkan. Under

en period flyttades magasinet till Åh Fattiggård och användes som spannmålsmagasin. Det återflyttades till hembygdsgården på 1980-talet.

Nordost om kyrkan, utanför riksintresseavgränsningen ligger en större byggnad som tidigare var socknens ålderdomshem. På samma plats låg i slutet av 1800-talet socknens fattigstuga. Kyrkoherdebostaden och prästgårdsjorden till Lerbäcks kyrka var belägen i Stenkumla, nordväst om sockencentrat.

Lerbäcks gamla fattigstuga uppfördes ca 1790 och byggdes senare på och fungerade ännu på 1950-talet som ålderdomshem. Den ombyggda fattigstugan inhyser idag hotell Perolofsgården.

Sockenstugan från 1870 har periodvis fungerat som skolbyggnad

Bedömning av riksintresset

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp

– sockencentrum

De fysiska uttrycken för riksintresset återfinns enligt den gällande beskrivningen i bebyggelsen, med kyrkobyggnaden, det tidigare kommunalhuset och skolbyggnaden som även fungerade som sockenstuga. Riksintressebeskrivningens motiv och uttryckstext är kortfattad och innefattar bara delar av de i miljön ingående byggnaderna och strukturerna. Miljön är en tydlig representant för ett historiskt sockencentrum med tydliga kopplingar till bygdens markägande elit.

Hembygdsgården invid gästgivaregården bildar en egen miljö med ditflyttade byggnader som gör miljön lite svårläst. Bland annat ingår här sockenmagasinet som från början uppfördes 1830 öster om kyrkan

Inom avgränsningen för riksintresset ryms inte alla funktioner som hörde till sockencentrumet. Det tidigare ålderdomshemmet, på samma plats som den fattigstugan från 1790, och som idag är hotell Perolofsgården bör ingå i riksintresset.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp

Sockencentrum

– Den sammanhållen bebyggelsemiljön kring bygdens religiösa och administrativa centrum

– Lerbäckskyrka från 1780-talet med tillhörande klockarbostad samt de två

flankerande byggnaderna som fungerat som tiondebod och bårhus.

– Kyrkogården med gravstenar efter brukspatroner och arbetare på bruket i omlandet, och främst från Skyllbergs bruk som visar på sambandet mellan bruket och kyrkan

– Sockenstugan som även fungerat som kyrkskola

– Kommunhuset från 1917, uppfört mitt emot den äldre sockenstugan

– Sockenmagasinet, flyttat från sin tidigare placering öster om kyrkan

– Lerbäcksgästgivaregård med tillhörande ekonomibyggnader

– Det tidigare ålderdomshemmet på platsen för 1800-talets fattigstuga (utanför dagens riksintresseavgränsning)

Referenser

- Ask, K., Fast, T. & Philipson Jancke, A. 2012. *Riksintressen KNÖL-kommunerna*. Länsstyrelsen Örebro län.
- Ahlberg, N. 2005. *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae Agraria 2005:94 Institutionen för landskapsplanering Ultuna Uppsala. Konstvetenskapliga institutionen Stockholms universitet
- Backlund, A-C. mfl. 1988. *Boken om Bergslagen –resa i en levande historia*
- Berggren Uno, 2000. *Brukspatroner, svedjefinnar och torpare*.
- Bergman, M. 2001. *När lagen mötte verkligheten. Kvinnors tillträde till akademiska studier och högre statliga tjänster 1870-1930*. Juridiska fakulteten vid Lunds universitet
- Eriksson, P. 200 år - *Jordbrukets historia 1800 – 2000*. Kungliga skogs- och lantbruksakademien, KSLA. Lantarbetarnas riksförbund.
- Esbjörnsson, E. 2003. *Värt att se i Örebro län –en vägvisare till natur och kultur i Tiveden, Närke och Bergslagen*. Örebro läns museum.
- Esbjörnsson, E. 2003. *Kyrkor i Örebro län –en vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*. Örebro läns museum/Strängnäs stift
- Germundsson, T. m fl. 2010. *Landskapet, förflutenheten och samtiden –uppsatser om bevarandets dilemman*. Rapporter och notiser 171. Inst. för Kulturgeografi och Ekonomisk geografi, Lunds universitet.
- Höglin S. 2008. *Bergsmanslandskapet –en översikt*.
- Isacson, M. mfl. 2009. *Fram träder Bergslagen. Nytt ljus över gammal region*.
- Karlsson, L. 2010. *Bergsmän och tackjärnsatroner. Perspektiv på industrialiseringsprocessen 1810–1900*. Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.
- Knutson Udd, L. & Dicksson, I. 2012. *Henriette Falkenberg. Bruksägare vid Hasselfors bruk 1826 – 1858*. Länsstyrelsen i Örebro län.
- Knutson Udd, L. & Dicksson, I. 2014. *De kvinnliga bruksägarna vid Brevens bruk*. Länsstyrelsen i Örebro län.
- Hallsbergs kommun. *Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun*
- Klingnéus, S. 2011. *Gods- och säteribildning i Närke under stormaktstiden*. Örebro läns museum
- Kumla kommun. *Kulturmiljö program för Kumla kommun*. Samrådshandling 2014-03-17.
- Lekebergs kommun. *Kulturmiljöprogram för Lekebergs kommun Historik, handlingsplan och särskilt värdefulla kulturmiljöer*. Samrådsversion 9 november 2015
- Lindblad, A. 2004-2005. *Folkhemsbebyggelse i Laxå kommun. En kulturhistorisk inventering av AB Laxåhems byggnader*. Örebro läns museum.
- Lundström, C. 2005. *Fruars makt och omakt kön, klass och kulturarv 1900-1940*. Institutionen för historiska studier. Umeå universitet
- Länsstyrelsen Örebro län. 2003. *Program för kulturmiljövård i Örebro län, del 1 Brukat och byggt i Örebro län*. Publ. nr. 2002:21, del 2 Örebro län - Ett län med många landskap. Publ. nr. 2002:22.
- Länsstyrelsen Örebro län, 2006. *Antikvarisk rapport, Rosendal 30 a och 30 b, omläggning av plåttak på arbetarbostad, 2003*.
- Ohlander, A-S. 2000. *Staten var en man...? Om kvinnor och män i statens tjänst i historien*. Utvecklingsrådet för det statliga sektorn
- Olsson, F. 2007. *Järnhanteringsens dynamik: produktion, lokalisering och agglomerationer i Bergslagen och Mellansverige 1368–1910*. Umeå studies in economic history 35, Umeå: Institutionen för ekonomisk historia.
- Riksantikvarieämbetet. 1996. *Landskaps- och miljötyper. En ordlista till riksintresseöversynen*.
- Riksantikvarieämbetet. 1996. *Riksintressen. Örebro län*.
- Riksantikvarieämbetet, 2013. *Revidering av riksintressebeskrivningar och urval, PM*.
- Riksantikvarieämbetet, 2014. *Kulturmiljövårdens riksintressen enligt 3 kap. 6 § miljöbalken. Handbok*.
- Ringdahl, E. 2011. *Från arbetarlängor till punkthus. Bostadsutvecklingen i Karlskoga 1960-1975*. Fakulteten för samhälls- och livsvetenskaper. Avdelningen för politiska och historiska studier. Karlstads universitet.
- Roosval, A. 1908-15. *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början*. Nordisk Familjeboks Tryckeri, Stockholm.

Sannerstedt, H. 2015. *Anstalter för barn - Barnhemmet som kulturarv*. Länsstyrelsen i Örebro län.

Stiftelsen Kulturmiljövård, 2013. *Antoniternas konvent i Ramundeboda*. Rapport 2013:25

Sveriges Nationalatlas. 2011. *Bergsbruk -gruvor och metallframställning*.

Welinder, S. 2003. *Skogsfinnarna i den svenska maktstaten. Lokalhistoria, etnicitet och landskap*.

Åkesson, Å. 1998. *Invandrare i Bergslagen. Tyskar, Finnar, Valloner*.

Örebro läns museum. *Kultuhistorisk bebyggelse - inventering för Karlskoga kommun*.

Övrigt

FMIS

<http://gis.lst.se/lstgis/>

Riksantikvarieämbetet kulturmiljöbild

Riksantikvarieämbetet bebyggelseregistret

Karlskoga kommun, webbarkiv, B-pilen. Tidning för de anställda vid Aktiebolaget Bofors

<http://www.karlskoga.se/Uppleva--gora/Arkiv/Webbarkiv.html>

<http://www.jarnvag.net/banguide/>

<http://www.laxa.se/Kommun-och-politik/Kommuninformation/Historia.html>

Lantmäteristyrelsens arkiv: <https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/>

<http://www.popularhistoria.se/artiklar/lanen-byggde-landet/>

<http://www.svd.se/lyx-ar-inte-allt-som-glimmar>

<http://tidningenkulturen.se/index.php/konst/essaer-om-konst/19798-tiggarrobotar-och-heliga-trashankar>